

BAKİ UNİVERSİTETİNİN XƏBƏRLƏRİ

ВЕСТНИК
БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

NEWS
OF BAKU UNIVERSITY

HUMANİTAR
elmlər seriyası

серия
ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

series of
HUMANITARIAN SCIENCES

№ 2, 2021

Bakı – 2021

DİLÇİLİK

UOT 81

FEİLİN QRAMMATİK KATEQORİYALARININ
ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Sultan M.SEYİDOVA *

Məqalədə nitq hissələri içərisində öz semantikasının zənginliyi ilə seçilən feilin qrammatik kateqoriyalarının üslubi imkanları araşdırılır. Feilin təsirlilik, növ, inkarlıq, zaman və şəkil kateqoriyalarının üslubi-morfoloji əlamətlərinin tədqiqi zamanı belə bir nəticə hasil olur ki, kommunikasiya prosesində dilin lüğət tərkibinin milli layını təmsil edən feillər həm öz semantik-funksional xüsusiyyətləri, həm də üslubi çalarlarının rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Müəllif araşdırmanın əsas hissəsini feilin zaman kateqoriyasının morfoloji əlamətlərinin ifadə etdiyi və ümumi zaman anlayışında motivləşmə yaradan zaman şəkilçilərinin mətn daxilində oynadığı rola həsr etmişdir. Müxtəlif zamanların idi, imiş, isə hissəcikləri ilə işlənməsinə diqqəti cəlb edən araşdırmaçı bu hissəciklərin feillardə yaratdığı incə mənə çalarlarını bədii ədəbiyyatdan seçilmiş konkret nümunələrlə əsaslandırır.

Məqalədə feilin təsriflənməyən formalarının üslubi keyfiyyətləri digər nitq hissələri ilə müqayisədə verilir, hərəkət məfhumunun əşya, əlamət, tərz və b.k. ümumi qrammatik əlamətlərlə qaynayıb-qarışması nəticəsində yeni lingvistik cəhətlərin ortaya çıxarılması dil axınında keyfiyyət məzmunu kimi qiymətləndirilir.

Müəllifin gəldiyi elmi nəticə isə belədir ki, feil kateqoriyalarının üslubi imkanlarının öyrənilməsi dünyanın zəngin dillərindən biri olan Azərbaycan dilinin milliliyini, daxili potensial qüvvəsini bir daha ayani şəkildə sübuta yetirir. Morfoloji kateqoriyaların söz birləşməsi, cümlə və mətn daxilində reallaşması bir tərəfdən qrammatik vahidlərin sintaktik mühitdə daha dərinlən öyrənilməsinə yardım edir, digər tərəfdən isə onların morfoloji kateqoriyalar əsasında meydana çıxdığını göstərir.

Açar sözlər: üslubi morfologiya, qrammatik kateqoriyalar, feilin zaman kateqoriyası, “idi”, “miş”, “isə” hissəcikləri, feilin təsriflənməyən formaları

Giriş. İstər əsas, istərsə də köməkçi nitq hissələri öz istifadə imkanları etibarilə bir-birindən fərqlənir. Məsələn, isimlər və feillər bu baxımdan xüsusilə seçilir. Belə ki, bu nitq hissələri gözlə görünən və görünməyən bütün varlıqları əhatə etdiyi üçün həmin nitq hissələrindən istənilən bir üslubda istifadə olunması istisna olunmur. İsmi və feilin zəngin qrammatik kateqoriyaları

* BDU, dosent, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru; sultanseyidova@bsu.edu.az; ORCID ID: 0000-0002-6961-7960

nitqdə onların fəaliyyətinə geniş yer verir. Bu nitq hissələri təkcə qrammatik xüsusiyyətləri ilə deyil, fikrin üslubi baxımdan ifadəsi üçün də geniş material verir; belə ki, hər hansı bir isim və ya feil öz leksik-qrammatik mənasından əlavə, ayrı-ayrı üslubi çalarlara da malikdir. Bu cəhətdən feil xüsusilə fərqlənir.

Feilin qrammatik kateqoriyalarının üslubi xüsusiyyətləri. Məlumdur ki, feil dilimizdə həm məzmunu, həm də milliliyi ilə digər nitq hissələrindən seçilir. Feilin zaman, növ və forma etibarilə seçilməsi onun üslubi imkanlarının zənginliyindən xəbər verir. “Feillər semantik rəngarəngliyinə görə də fərqlənir. Qrammatik kateqoriyalarının çoxluğu və müxtəlifliyi feillərin semantik çalarlarını bir qədər də artırır” [8, 304-305].

Adlardan feil düzəldən şəkilçilər söz yaradıcılığı vasitəsi kimi birmənalı şəkildə qəbul olunur, lakin feildən düzələn feillər bəzi dilçilər tərəfindən (məsələn, prof. Y. Seyidov) düzəltmə söz kimi qəbul edilmir. Onlarda yalnız obyekt~ subyekt münasibətlərinin dəyişməsi qeyd olunur ki, bu da feilin müxtəlif qrammatik məna növlərini yaradır. Əslində bir çox feillərdə növ fərqi mətnin köməyi ilə müəyyənləşir. Məsələn, *atıldı. çəkildi, açıldı, bəzəndi* tipli feillər növ əlamətinə görə yalnız mətn daxilində fərqlənir. Bəzən bir-birinə bənzəyən feillərin məchul və ya qayıdış növdə olması onların -ıl⁴ və ya -ın⁴ şəkilçisi ilə işlənməsindən asılı olur. Məsələn:

Bahar döyüldü, söyüldü və soyuldusa da, qorxusundan evlərinə gedə bilmədi (Mir Cəlal);

Elə ki əllini aşırdı yaşı,

Artıq çəkilmədi heç yerdə adı;

Onun saçları da dibdən töküldü;

Hər ürəkdə bir pəncərə,

Açılmışdır Şərqə sarı (S. Vurğun);

Əlindəki donu sinəsinə tutub geri çəkildi;

Sakitcə:

- Soyun yat. Ayaq üstə niyə durursan? -dedi (İ. Sıxlı).

Nümunələrdə verilən feillərin dördü məchul, dördü isə qayıdış növdədir. Göründüyü kimi, növə görə fərqlənmə yalnız şəkilçi ilə deyil, həm də mətnin məzmunu ilə bağlıdır.

Feillərdə zaman kateqoriyası öz işləkliyinə görə daha fəal olan və eyni zamanda, işlədilmə məqamında səhvlərə yol verilən kateqoriyalardan sayılır.

Y.Seyidov feilin zaman kateqoriyası haqqında yazır: “Feilə məxsus bu qrammatik kateqoriya dildə çox əhəmiyyətli yer tutmaqla nitqin təşkilində mühüm rol oynayır. Azərbaycan dilində feilin zaman kateqoriyası feillərin hamısını eyni dərəcədə əhatə edən və morfoloji cəhətdən tam formalaşmış olan qrammatik kateqoriyadır” [8, 334].

Nəqli keçmiş zaman -mış⁴ və -ib⁴ şəkilçiləri vasitəsilə formalaşır; bu şəkilçilər üslubi cəhətdən fərqlənir: birinci şəkilçi ilə yaranan feil hərəkətin baş verdiyini qətiyyətlə iqrar edir və nisbətən arxaıkləşmişdir. Təsadüfi deyildir ki, bu şəkilçili feillər daha çox elmi üsluba aid olur və məlumat xarakterli mətn-

lərdə işlənir. Bədii əsərlərdə isə bu şəkilçilərin “təklidə işlənməsi”nə (*idi, imiş, isə* hissəcikləri olmadan) az təsadüf olunur; “idi” hissəciyi ilə işlənənlər üstünlük təşkil edir. Məsələn:

I. *Toyuq-cücə qorxudan samanlığa dolmuşdu. Gün xeyli qalxmışdı. Torpaq yolların və cığırın tozu xal-xal olmuşdu* (İ.Şıxlı);

II. *Girib xəyalımın qoluna təkcə
Özümlə həmsöhbət olmuşam indi;
Gecədən gündüzə gedən yolumda
Bu göz yaşlarına çox uduzmuşam;
Hələ səsim ucalmayıb,
El gücündən güc almayıb,
Hələ ürək qocalmayıb...* (M.Araz).

Bədii ədəbiyyat üzrə müşahidələr onu göstərir ki, I tiplə müqayisədə II tip nümunələrə az rast gəlinir. Bu şəkilçiləri sinonim şəkilçi hesab edən prof. Y.Seyidov yazır: “Ancaq *-ib, -ib, -ub, -üb* şəkilçisinin işlənmə dairəsi, nisbətən, məhduddur. *-Mış, -miş, -muş, -müş* şəkilçisi şəxslərin hər üçünə aid olan feillərlə işləndiyi halda, *-ib, -ib, -ub, -üb* şəkilçisi, ancaq ikinci və üçüncü şəxslərə aid feillərlə işlənir, birinci şəxsə aid feillərlə işlənmə bilmir” [9, 151-152].

- *Ib, -ib, -ub, -üb* şəkilçili feillərin birinci şəxsə işlənməsinə tarixi abidələrimizdə rast gəlinir. Hal-hazırda isə “gəlibəm”, “gəlibik” formaları nə qrammatik, nə də üslubi cəhətdən düzgün sayılmır.

-*Ib*⁴ şəkilçili feillər yeganə zaman şəkilçisidir ki, “idi” hissəciyi ilə işlənmir. Danışıq dilində və aşiq ədəbiyyatına dair nümunələrdə bu şəkilçidən sonra işlənən *-dı, -di, -du, -dü* isə “idi” hissəciyinin ixtisarı yox, *-dır*⁴ şəxs sonluğunun reduksiya uğramış formasıdır. Məsələn:

*Yazıq Ələsgəri oda salıbdı,
Fələk gözdən salıb, o da salıbdı...* (Aşiq Ələsgər).

Feilin zaman şəkilçilərindən sonra işlənən *idi, imiş, isə* hissəcikləri iş, hal və hərəkətin hekayə, rəvayət və şərtlə bağlayır. Bu özünü *gəldi* və *gəldirdi, gəlmişdir* və *gəlmişdi, gəlsə* və *gələrsə* feillərinin müqayisəsində özünü daha aydın şəkildə göstərir. Elmi ədəbiyyatda onlar gah “köməkçi feil”, gah da “bağlama” adı ilə təqdim olunmuşdur. Onların köməkçi feil olmadığını elmi dəlillərlə sübut edən A. Ə. Aslanovun bu barədə fikri xeyli maraqlıdır: “Müasir dilimizdə bir neçə hissəcik vardır ki, bunların yeri, mövqeyi düzgün müəyyənəlməmiş və yanlış olaraq digər nitq hissələri sırasına daxil edilmişdir. Həmin hissəciklər qrammatika kitablarında öz əsl izahını və yerini tapmamışdır. Bu isə həm morfoloji, həm də sintaktik təhlil zamanı dolaşıqlığa səbəb olur” [7, 469]. Müasir ədəbi dilimizdə bu hissəciklərdən olan “idi”nin (“-dı, -di, -du, -dü”), demək olar ki, bütün zaman formalarından sonra işlənməsi halına rast gəlirik. Məsələn:

Zərnigar xanım bunların heç birini görmürdü... Əgər bir az irəlində yarğan gurultu ilə uçmasaydı, o, ayaq saxlamayacaq, bəlkə də torpağa qarışmış birbaşa Kürə düşəcəkdə... Yarğanın dibi görünürdü, oraya düşənin heç

sümiyü də ələ gəlməzdi...; Axı bunların çoxunu o özü düzəltmişdi (İ. Şıxlı).

Nümunələrə diqqət yetirsək, görürük ki, feilin indiki, qəti gələcək, qeri-qəti gələcək, nəqli keçmiş zamanlarına və şərt şəkilinə artırılan *idi* hissəciyi baş verən hərəkətin zamanından və şəklindən asılı olmayaraq, onu keçmiş zamanla bağlayır. *İmiş* hissəciyinə dair nümunələrdə də eyni vəziyyət müşahidə olunur. Məsələn:

Deyirlər ki, qədim zamanlarda bu torpaqlarda bir el yaşarmış. Bu el nə zindan bilərmiş, nə zəncir...Orada güclü gücsüzə zülm etməzmiş; O öz ailəsini son dərəcə sevirmiş (M. İbrahimov).

Vaxtilə *idi*, *imış* hissəcikləri ilə işlənmiş bu zaman formaları heç bir əsas olmadan keçmiş zamanın mürəkkəb formaları - uzaq keçmiş, qəti gələcəkli keçmiş, qeyri-qəti gələcəkli keçmiş, bitməmiş keçmiş və davamlı keçmiş adları ilə təqdim olunmuşdur [7, 331-336]. M.Hüseynzadə mürəkkəb xəbər şəkillərindən danışarkən yuxarıdakı adlandırmaların elmi cəhətdən heç bir əsasa malik olmadığını göstərmişdir. Onun mülahizələrindən çıxan nəticə budur ki, Azərbaycan dilində heç bir yaxın və uzaq keçmiş yoxdur [5, 151]. Deyilənlərə onu da əlavə etmək lazımdır ki, bunlar qrammatik yox, üslubi xarakterə malikdir. Prof. H.Həsənov bu fikri belə yekunlaşdırır: “İdi və imiş köməkçi vasitələrinin məzmununda zamanlıq anlayışı var. Buna əsasən keçmiş zaman formalarını artırmaq nə qrammatik, nə də elmi cəhətdən düzdür. Keçmiş zamanla əlaqədar sadalanan formalar qrammatik yox, üslubi səciyyə daşıyır” [4, 305].

Feilin mürəkkəb şəkilləri və təsriflənməyən formaları nitqin rəngarəngliyini və feilin digər nitq hisələri ilə əlaqəli semantikasını ifadə edən dil vahidləridir.

Feilin zaman kateqoriyası işin icrasını zaman baxımından müəyyənləşdirməyə xidmət edir, lakin bu zamanların fərqləndirilməsində müəyyən üslubi momentlər var. Nəsr əsərlərində təhkiyəçi obraz bəzən müxtəlif zamanlardan istifadə edir və işlətdiyi sözlərin məqsədəuyğunluq baxımından münasib olmasına çalışır.

Zamanların işlədilməsi ilə bağlı maraqlı bir üslubi cəhət mövcuddur. Danışiq keçmiş zamana aid olduqda o biri zamanlarda *-idi*, *-imış* hissəciklərindən biri işlənir. Hətta bəzən feilin biri keçmiş, o biri isə indiki zamanda işlənir. Ümumiyyətlə, təhkiyəçi obraz feilləri bu və ya digər zamanda işlədir. Məsələn:

Raxula dedim:

- Çandra Kamanın sinəsindən çıxmışdır, baharın nəfəsidir. O, insanlara həyat verir...; Camadar yenə danışır, söyürdü, söyür, danışır (M. İbrahimov).

Göründüyü kimi, kiçik mətn daxilində şühudi və nəqli keçmiş zaman, indiki zaman və onun hekayə şəklindən istifadə edilmişdir. Prof. Ə.Dəmirçizadə hekayə morfemi ilə rəvayət morfemini müqayisə edərək birincidə şühudi keçmiş zamana yaxınlıq olduğunu göstərir: “...rəvayət morfemi işin uzaq keçmişdə olmasını bildirmək üçün,...həm də fikrin şahidsizlik çalarlılığı, daha doğrusu, rəvayət çalarlılığı ilə ifadəsi üçün işlənir. Belə çalarlılıqları nəzərə al-

dıqda, hətta məqamına görə bunlar, tam olmasa da, bəzən antonimlik rəngində də işlənə bilər; məs.: - O bunları bilirdi? - Bilirmiş. Belə sual-cavabdan aydın olur ki, “bilirmiş” cavabında “keçmişdə bilirdi, indi isə bilmir” məzmunu eyhamla ifadə edilir, bu isə, azacıq da olsa, antonimlik çalarına işarədir” [3, 253].

Feilin yaratdığı üslubi məqamlardan biri də onun zamanlarının bir-birini əvəz etməsidir ki, bu da həmin feillərə qoşulan “-idi”, “-imiş” (xüsusilə də -imiş) hissəciklərinin yaratdığı keçmiş zaman məzmunu ilə bağlıdır. Məhz buna görə də eyni mətn daxilində qeyri-qəti gələcək zaman indiki zamanı əvəz edir. Məsələn:

Azada baxdıqca bütün bu nakam hislər onun ürəyində baş qaldırardı; Onun nağıllarına qulaq asa-asa bizi yuxu aparardı (M.İbrahimov); O, həmişə ovdan qayıdanda bu yolla Kürdən keçər və cələyə çatanda iki dəfə fit çalardı (İ. Şıxlı).

Feilin əmr, arzu, lazım, vacib və şərt şəkilləri həm qrammatik, həm də üslubi mənada işlədilir. Feilin əmr şəkli daha çox bədii üslubda işlənir və dialoq xarakterli olur. Burada qəti əmrdən tutmuş, arzu, xahiş, məsləhət və hətta yalvarış çalarlıqları da ifadə olunur. Məsələn:

D ö v l ə t b ə y. *Götürün, yalvarıram sizə, bu saat oxuyun (C. Cabbarlı);*
- *Dur, şələ-küləni yığışdır, rədd ol burdan!;*
- *A kişi, ağılı başına yığ;*
- *Ağa, səbrin olsun (İ. Şıxlı).*

Feilin digər şəkilləri öz qrammatik mənalarından başqa, gələcək zaman mənası yaradır. Məsələn, şərt şəkli şərtədən başqa, fərziyyə, təxmin, güman kimi çalarları da ifadə edir. Bəzən eyni şəklin dalbadal təkrarı yüksək emosionallığa gətirib çıxarır. Məsələn:

Saz tutulub yüz min sənəm oynasa.
Cəm oluban Rumü Əcəm oynasa,
Göydə mələk, yerdə adəm oynasa,
Həzzim olmaz hərgiz özgədən, gəlin! (M. P. Vaqif).

Şərt budaq cümlələrinin üslubi xüsusiyyətlərindən danışan Ə.Bağırov prof. Ə.Abdullayevin xəbəri xüsusi şərt şəkli ilə ifadə olunan şərt budaq cümləsi ilə baş cümlə arasındakı zaman uyuşması məsələsinə toxunaraq qeyd edir ki, “söhbət müəyyən normalardan ibarət olan nümunəvi ədəbi dildən gedirsə, aydındır ki, feilin xüsusi şərt şəkli həmişə özündən sonra gələn feilin müzare zamanda durmasını tələb edir (Vaxtım olsa, gələrəm; Bacarsam, yazaram; Gəlməsən, bilməzsən və s. kimi)” [2, 43-44]. Bir çox bədii nümunələr də bu faktı təsdiq edir.

Feilin *məsdər*, *feli sifət* və *feli bağlama* kimi formaları iki nitq hissəsinin xüsusiyyətlərini daşıyaraq, nitqdə həm feilə, həm də isim, sifət, zərfə məxsus qrammatik xüsusiyyətləri və üslubi çalarları özündə ehtiva edir.

Məsdər şəkilçisi -maq, -mək hazırda -ma, -mə şəklində daha çox işlənməkdədir. Şəkilçinin son samitinin düşməsi -ma, -mə şəkilçili məsdərlərin nitqdə üslubi yüngüllük yaratmasına səbəb olmuşdur. *Məsdər* isim kimi hallandığından

və mənsubiyyətə görə dəyişdiyindən -ma,-mə şəkilçili (bəzən -maq,-mək şəkilçili) sözlərin feil, yoxsa ad olmasına diqqət yetirilməlidir. Son zamanlar -ma,-mə şəkilçili formaların nitqdə fəallaşdığını müşahidə etmək mümkündür:

aparılma,gətirilmə,göndərilmə,baxılma,köçürmə,yazılma,oxuma,gəlmə.

Məsdərin bu şəkilçi ilə işlənən formasının xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də ondan sonra III şəxsin mənsubiyyət şəkilçisinin işlədilməsidir. Bəzi istisna hallar da var: *Sizin oxumanız mənim xoşuma gəldi; Qatari yola salma uzun çəkdi.* Nümunələrin birincisində I şəxsin mənsubiyyət şəkilçisi işlənmiş, ikincisi isə mənsubiyyət şəkilçisi olmadan işlənmişdir. Bu isə onu göstərir ki, -maq,-mək-in öz mövqeyini -ma, -mə-yə tərək etməsi bütün şəxslər üzrə motivlənməyib. Y.Seyidovun aşağıdakı fikri bu baxımdan xeyli maraqlıdır: “Qeyd edək ki, müasir dildə -maq, -mək mövqeyində -ma, -mə əlamətinin işlədilməsi inkişaf etməmiş formadır. Bu forma daha çox üçüncü şəxsin mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənir” [8, 358].

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, -ma, -mə şəkilçi morfemi həm qrammatik, həm də leksik şəkilçi kimi omonimlik xüsusiyyətinə malikdir: feildən ad düzəldir və vurğulu olur; feilin inkar şəkilçisi kimi vurğusuzdur; məsdər şəkilçisi kimi vurğuludur. Deməli, bu şəkilçi haqqındakı bu məlumatları öyrənməklə danışan fonetik və qrammatik normaların tələblərinə əməl etmiş olur və öz fikrini həm qrammatik, həm də üslubi cəhətdən düzgün ifadə edir. Məsələn:

Bankda köçürmə ilə də hesablaşmaq olar~ Yazını heç kimdən köçürmə~ Yazının üzünü köçürmə xeyli vaxt apardı (Birinci ad, ikinci feilin əmr şəklinin inkar forması, üçüncüsü isə məsdərdir).

Feli sifətlərdən danışarkən -an, -ən şəkilçili feli sifətləri -ağan, -əyən və ya -qan, -kən şəkilçili sifətlərlə müqayisə edərək, ikincilərdə əlamət çalarının üstünlüyünə fikir vermək lazımdır. Məsələn, Şiddətli külək dənizdə coşqun bir fırtına qoparmışdır cümləsini *Şiddətli külək getdikcə coşan bir fırtına qoparmışdır* cümləsi ilə əvəz etsək, “coşqun” sifəti ilə “coşan” feli sifəti arasında üslubi, morfoloji fərqi aydınca görə bilərik. Sifət daimi əlamət bildirir, onda hərəkətdən doğan əlamət daha qabarıqdır. Feli sifət isə hərəkət məzmununu (coşmaq) ön plana çəkir. Bu sözlərin qrammatik fərqi isə onlardan yalnız birinin feilin əsas qrammatik kateqoriyası olan inkarlıq şəkilçisini qəbul etməsidir (coşan~coşmayan). Digər feili sifət şəkilçiləri- *-acaq, -acək, -malı, -məli, -ası, -əsi* feilin təsriflənən formaları ilə formaca oxşar olduğundan onların mətn daxilində fərqləndirilməsi çox vacibdir. Bu şəkilçilərdən *-malı, -məli* bəzi hallarda feilin vacib şəkilini tamamilə təkrar edir; Burada mətnin daxilindəki mənaya daha dərinə diqqət yetirmək lazımdır. Məsələn, *Alma yeməlidir ~ Uşaq yeməlidir* müqayisəsində birinci cümlədəki sözün daha çox əlamət məzmunlu olması, ikincinin isə hərəkətlə bağlılığı ön plana çəkilməlidir. Sadəcə olaraq, birinci cümlədəki söz isimləşmişdir və onun qarşısında əşya məzmunu təsəvvür olunur; müq. et: *Ax!.. necə kef çəkməli əyyam idi* (M.Ə.Sabir).

Feli sifət şəkilçilərindən ikisi - *-acaq² və -dıq⁴* çox hallarda mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənir; məs.: *yazacağım* (məktub), *gətirəcəkləri* (yük), *axtardığım*

(kitab), *gördükləri* (iş). Məsələn:

Cammat da yolun qırağından onların baxdığı səmtə baxırdılar ki, görəcəkləri günlər də o səmtə idi... (M.Süleymanlı);

Bizlər idik xəlqin inandıqları...,

Bizdə idi cümlə qazandıqları (M.Ə.Sabir).

Feilin digər təsriflənməyən formaları kimi, feili sifətlər də zamana görə dəyişmiş; amma ayrı-ayrı feili sifət şəkilçiləri zamana görə fərqlənməni aydın şəkildə göstərir; *baxılmış*, *baxdığımız* keçmiş, *baxan* indiki, *baxacağımız*, *baxılmalı*, *baxılması* gələcək zaman mənalarını bildirir. Müxtəlif zaman mənası bildirən feili sifətlərin bir-birini əvəz etməsi həm nitq mədəniyyəti, həm də üslubi baxımdan xeyli qüsurludur; məs.: “*Getdiyimiz yerlər onun xoşuna gəldi*” deyilə bildiyi halda, “*Gedəcəyimiz yerlər onun xoşuna gələcək*” demək və yazmaq olmaz. Bu həm də nitqin məntiqililiyi baxımından düzgün sayıla bilməz. H.Qafarov feili sifətlərlə bağlı nitq bacarıqlarının formalaşmasından danışıarkən belə yazır: “Feili sifət şəkilçilərinin zamana görə fərqlənməsini öyrədərkən onlardan nitqdə istifadənin üslubi əhəmiyyətinə də xüsusi diqqət yetirilməlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, şagirdlər ifadə və inşa yazılarında, həmçinin şifahi nitqlərində indiki, keçmiş və gələcək zaman feili sifətlərini yerli-yerində işlətməkdə tez-tez səhvə yol verirlər” [6, 43].

Feili bağlama zərflə müqayisədə sinonim münasibətindədir, hətta elə feili bağlamalar var ki, onlar formaca mürəkkəb zərflərlə eynilik təşkil edir; məs.: -*a*, -*a*, -*a*, -*a* şəkilçili feili bağlama mürəkkəb zərflərlə formaca omonimdir: *tikə-tikə*~*tikə-tikə*; *üzə-üzə*~*üz-üzə*; *yana-yana*~*yan-yana*. Müqayisə olunanlardan birincilər feili bağlama, ikincilər isə mürəkkəb zərflərdir Məsələn:

Maral çıxdı dağ döşünə,

Səhər vaxtı gülə-gülə (S. Vurğun);

Onlar yana-yana danışdırlar;

İki gəmi yan-yana,

Biri getdi Salyana;

Əzizim, tikə-tikə,

Doğrandım tikə-tikə.

Anan saçını yolur

Kəfənin tikə-tikə (Folklordan).

Feili bağlama şəkilçilərinin əksər qismi sinonim səciyyəlidir. Bura zaman məzmunu bildirən -*anda*², -*dıqda*⁴, -*arkən*², -*ınca*⁴, -*dıqca*⁴ şəkilçiləri daxildir. Məsələn:

Narınca bax narınca,

Saxladım saralınca (Folklor);

Artdıqca həyasızlıq, olur el mütəhəmmil,

Hər zülmə dözən canları neylərdin, ilahi?! (M.Ə.Sabir).

Daha çox yazılı nitq üçün səciyyəvi olan feilin təsriflənməyən formaları hərəkət məzmunu ilə paralel olaraq, əşya, əlamət, o cümlədən hərəkətin əlaməti kimi qrammatik mənalarına da malikdir. Bu formaların əmələ gəlməsində

iştirak edən şəkilçilərin omonim və sinonim səciyyəli olması barədə danışan H.Həsənov onların bəzilərində sözdüzəldicilik qabiliyyəti olduğunu da qeyd edir [4, 307].

Dilin milli xüsusiyyətlərini özündə daha çox mühafizə edən feillər özünə-məxsus kateqoriyalarının zənginliyi nəticəsində geniş morfoloji və üslubi imkanlara malikdir. Bu imkanların öyrənilməsi isə Azərbaycan dilinin üslub baxımından zənginliyini bir daha sübut edir. Vaxtilə A.Abdullayev cümlədə ahəngdarlığı pozan səbəblər içərisində feillərin düzgün işlədilməməsini qeyd edirdi: "...cümlədə ahəngdarlığı pozan səbəblər çoxdur; məsələn, keçmiş zaman feilləri əvəzinə danışqda bəzən indiki, bəzən də qeyri-müəyyən gələcək zaman feilləri işlətdikdə, cümlə ağırlaşır, ahəng pozulur və üslubca qüsurlu şəkllə düşür..." [1, 218].

Yekun. Deməli, feilin təsirlilik, növ, inkarlıq, zaman və şəkil kateqoriyalarının xüsusiyyətlərini öyrənməklə işi bitmiş hesab etmək olmaz; hər bir kateqoriyanın daxili qatında hansı üslubi çaların olduğuna da diqqət etmək vacibdir. Mətn daxilində işlənən feil formaları ifadə edilən məzmunun həm düzgün, həm dəqiq, həm də üslubi baxımdan ahəngdar şəkildə meydana çıxmasına xidmət göstərməlidir.

Araşdırmanın elmi yeniliyi orasındadır ki, bu məqalədə digər nitq hissələrindən öz semantikasını, qrammatik xüsusiyyətləri ilə seçilən feilin ayrı-ayrı kateqoriyaların üslubi imkanları sistemli şəkildə tədqiq olunur.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti onunla səciyyələnir ki, feilin üslubi cəhətdən öyrənilməsi onlardan istifadə zəngin, hərtərəfli ünsiyyət imkanına malik olan bir dilin mövcudluğunu göz önündə daha geniş miqyasda canlandırır və bu sahədə gələcək tədqiqatlara yol açır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev A. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Maarif, 1978, 278 s.
2. Bağırov Ə. Mürəkkəb cümlənin üslubi xüsusiyyətləri. Bakı: ADU, 1978, 52 s.
3. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, 269s.
4. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyətin əsasları. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyəti, 2003, 399 s.
5. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə (morfolojiya). Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 280 s.
6. Qafarov H. Feili sifətlərin tədrisi ilə əlaqədar bacarıqların formalaşdırılmasına dair// "Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi". Bakı, 1984, №3, 43-48 s.
7. Müasir Azərbaycan dili, II cild (morfolojiya). Bakı: Elm, 1980, 506 s.
8. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası (morfolojiya). Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyəti, 2000, 403 s.
9. Seyidov Y. Əsərləri. 15 cildə. X cild. Bakı: Çarşıoğlu, 2011, 552 s.

СТИЛЬНЫЙ ВИД НА ГРАММАТИЧЕСКИЕ КАТЕГОРИИ ГЛАГОЛОВ

Султан М.СЕЙДОВА

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются стилистические возможности грамматических категорий глагола, которые отличаются богатством своей семантики внутри частей речи. Изучение стилистических и морфологических особенностей категорий глаголов влияния, типа, отрицания, времени и образа приводит к выводу, что в процессе общения глаголы, представляющие национальный пласт языковой лексики, привлекают внимание своими семантико-функциональными особенностями и разнообразие стилистических оттенков.

Основную часть исследования автор посвятил роли временных суффиксов в тексте, которые выражают морфологические особенности временной категории глагола и создают мотивацию в общем понятии времени. Исследователь, обративший внимание на то, что были разные времена и работал с частицами, обосновывает тонкие смысловые оттенки, создаваемые этими частицами в глаголах, конкретными примерами из литературы.

В статье приведены стилистические качества неопределенных форм глагола в сравнении с другими частями речи, понятие действия, предмет, знак, стиль и др. Возникновение новых языковых особенностей в результате сочетания общих грамматических особенностей оценивается как качественное содержание языкового потока.

Среди научных новинок исследования - систематическое изучение стилистических возможностей различных грамматических категорий глагола, который отличается от других частей речи своей семантикой.

Ключевые слова: стилистическая морфология, грамматические категории, временная категория глагола, частицы «иди», «имиш», «и», неопределенные формы глагола

STYLE VIEW OF GRAMMAR CATEGORIES OF VERBS

Sultan M.SEYIDOVA

SUMMARY

The article examines the stylistic possibilities of the grammatical categories of the verb, which are distinguished by the richness of their semantics within the parts of speech. The study of stylistic and morphological features of the categories of verbs of influence, type, negation, time and image leads to the conclusion that in the process of communication, verbs representing the national layer of language vocabulary attract attention with their semantic-functional features and variety of stylistic shades.

The author devoted the main part of the research to the role of time suffixes in the text, which express the morphological features of the tense category of the verb and create motivation in the general concept of time. The researcher, who drew attention to the fact that there were different times, and that they were processed with particles, substantiates the subtle shades of meaning created by these particles in verbs with concrete examples selected from the literature.

The article gives the stylistic qualities of the indefinite forms of the verb in comparison with other parts of speech, the concept of action, object, sign, style, etc. The emergence of new linguistic features as a result of a combination of general grammatical features is assessed as a qualitative content in the language flow.

Among the scientific novelties of the research is that this study systematically explores the stylistic possibilities of different grammatical categories of the verb, which differs from other parts of speech by its semantics.

Keywords: stylistic morphology, grammatical categories, tense category of the verb, particles "was", "was", "but", indefinite forms of the verb

UOT 81; 81`37

İNGİLİS DİLİNDƏ BAĞLAYICI VƏ BAĞLAYICI SÖZLƏRİN
MƏTNİN RİTORİK STRUKTURUNDAKI ROLU

Aysel İ.MƏMMƏDBƏYLİ*

XXI əsr mətn nəzəriyyəsinin inkişafında yeni dövr kimi səciyyələndirilir. Əgər XX əsrin sonlarında U.Mann və A.Tompson tərəfindən mətnin ritorik struktur nəzəriyyəsinin meydana gəlməsi ilə mətn nəzəriyyəsində yeni dövr başlayırsa, XXI əsrdə həmin nəzəriyyə kompüter mətnlərinin təşkili istiqamətində, mətnin ritorik struktur nəzəriyyəsinin özünün inkişafında yeni mərhələ kimi qəbul olunur. Ritorik struktur nəzəriyyəsi mətnin qurulmasında iştirak edən bütünlük dil vahidlərinin struktur-semantik cəhətcə əlaqələnməsini əhatə edir. Bu kontekstdə elə bir dil vahidi tapmaq olmaz ki, onlar bir-biri ilə əlaqələnməsin. Bağlayıcı və bağlayıcı sözlərin mətnin ritorik strukturundakı rolu bu aspektdə özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Hər bir bağlayıcı münasibəti ingilis dilindəki mətnlərdə mövcud olan həmin sistemin bir nümunəsi olmaqla mətnin ritorik strukturunda öz yerini tutur. Beləliklə, bağlayıcılar və bağlayıcı sözlərin təkcə morfoloji və sintaktik aspektdə deyil, həm də mətn kontekstində öyrənilməsi çox mühüm məsələdir.

Açar sözlər: mətn, bağlayıcı, bağlayıcı sözlər, informasiya, münasibətlər, ritorik struktur

Giriş. Mətnin ritorik struktur nəzəriyyəsi yeni mərhələdə dil vasitələrinin bu strukturda yeri məsələsi ilə bağlı problemlərə istiqamət aldı. Bu xüsusda bağlayıcılar və onların semantikasi yeni kontekstdə öyrənilməyə başlanılır. Nəzəri dilçilikdə bu sahədə K.Y.Siqal, E.V.Urison və başqalarının böyük xidmətləri vardır [4, 380; 5, 399]. XXI əsrə təsadüf edən bu cür tədqiqatlar bağlayıcıların dil vahidi olaraq mətnin ritorik strukturundakı funksiyası, mətnin məntiqi-linqvistik cəhətdən qurulması aspektindəki bəzi vacib məqamlara aydınlıq gətirdi [2, 37]. Bildiyimiz kimi, bağlayıcılar dilin müxtəlif münasibətlər bildirən qrammatik vahidləridir; onlar dildə nominativ deyil, qrammatik vahidlər olmaqla müxtəlif morfosemantik (münasibətlər) münasibətlərin ifadəçiləridir. Bağlayıcıların ifadə etdiyi münasibətlər öz məzmununa görə fərqlənir; onlar əlaqələndirmə-bağlama, ziddiyyət-qarşılaşdırma, inkar, qoşulma-birləşmə, səbəb, nəticə, qarşılıqlı güzəşt və digər mənaların daşıyıcılarıdır. Ümumən götürdükdə, qeyd olunan münasibətlər uzun tarixi inkişaf yolu keçmiş, insan şüurunun – məntiqi idrakın insanların həyat praktikasında inkişafı və təkmilləş-

* Azərbaycan Dillər Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
mamedbeilifa@mail.ru; ORCID ID: 0000-0002-9942-764X

məsi istiqamətində formalaşmışdır. Biz bu gün nitqimizi qurarkən həmin münasibətlərin necə fəal rol oynadığını hiss edirik. Dildə nominativ vahidlər nə qədər vacibdirsə, onlarla bağlı hansısa fikri bildirmək üçün bağlayıcıların daşdığı münasibətlərin iştirakı bir o qədər də vacibdir. Yoxsa müasir diskursda böyük boşluq yaranar, dildə fikrin və ya informasiyanın dəqiq və səlis ifadəsi mümkün olmazdı. Buna görədir ki, cümlə və ya informasiya səviyyəsində bağlayıcıların fəal iştirakına ehtiyac hiss edirik. İnformasiyanın verilməsində, yəni mətnə bağlayıcıların ifadə etdikləri münasibətlər fikrin ifadəsindəkindən prinsipial olaraq fərqlənir, sadəcə olaraq həmin münasibətlər informasiya səviyyəsində daha qlobal səciyyə daşıyır. Bildiyimiz kimi, XX əsrin 70-80-ci illərində mətnin struktur-semantik cəhətdən qurulması öyrənilərkən bağlayıcıların mətnqurma funksiyası da araşdırılmışdır. Lakin onların ifadə etdiyi münasibətlərin mətnin ritorik strukturundakı yeri nisbətən az öyrənilmişdir. Qeyd olunan iki məqam arasındakı fərq mətnin semantik təşkili ilə bağlıdır. Əslində həmin iki parametr mətn kontekstində bir-biri ilə sıx bağlıdır, lakin tam üst-üstə düşür. Çünki bağlayıcılar qrammatik markerlərdir, lakin ritorik struktur nəzəriyyəsində bağlayıcıların ifadə etdikləri semantik münasibətlər ritorik strukturun iyerarxiyasını yaradan, onu tamamlayan vasitələr sırasına daxildir. Yəni bağlayıcıların mətnin ritorik strukturundakı rolu deyəndə, onların ifadə etdiyi münasibətlərin mətnin qlobal strukturunda hansı funksiyaları yerinə yetirməsi, mətnin struktur və semantik cəhətcə bütövləşməsindəki rolu nəzərdə tutulur.

Bağlayıcı və bağlayıcı sözlərin mətnin ritorik strukturundakı rolu.

Mətnin ritorik strukturu mətnin komponentlərinin əlaqələnməsi, bağlanması, tabelilik-asılılıq, səbəb-nəticə, ziddiyyət, qarşılıqlılıq, qarşılıq-güzəşt və s. münasibətlərin fəal iştirakı ilə yaranır. Həmin münasibətlər ritorik struktur üçün çox mühüm olan komponentlərarası və mikromətnlərarası münasibətlər yaratmağa xidmət edir. Qeyd olunan fərqi belə ümumiləşdirmək olar: mətn tabelilik və asılılıq prinsipi üzərində qurulur. Koheziya və koherentlikdə qrammatik, leksik-semantik və məntiqi asılılıq mövcuddur [1, 249]. Ritorik struktur iyerarxiya üzərində qurulur. Bu mənada bağlayıcıların ifadə etdiyi münasibətlərin öyrənilməsi həm linqvistik, həm də sosial-fəlsəfi əhəmiyyət kəsb edir. U.Mann və C.Tompsonun ritorik struktur nəzəriyyəsinin üç tərkib hissəsində (superstruktur, relyasiyon struktur və sintaktik struktur) bağlayıcıların rolu öz əksini tapmışdır. Onların ifadə etdiyi münasibətlər iki formada (bərabərhüquqlu və tabelilik) müəyyənlanmışdır. Bu, dildə olan bağlayıcıların məntiqi, funksional-semantik xüsusiyyətlərini səciyyələndirən əlamətdir. Biz fikirlərimizi ifadə edərkən həmin münasibətlərin kommunikasiyadakı rolunu görürük. Ona görə də bağlayıcıların dildəki morfoloji bölgüsündən danışarkən bu xüsusiyyətlərə çox diqqətlə yanaşırlar. Lakin tabesizlik anlayışı da nisbidir. Çünki birləşdirici bağlayıcılarla ziddiyyət-qarşılaşdırma bağlayıcılarının arasında müəyyən fərqlər vardır. Misallara müraciət edək: *“There is no sense in being anything but practical though, he thought. I wish I had some salt. And I do not know whether the sun will rot or dry what is left, so I had better eat it all although I am not*

hungry” [7].

Bu misalda cümlələr arasındakı birləşdirmə, bağlama münasibətlərində olan cümlələrə fikir verək: *“Kənar fikirlərlə məşğul olmağa dəyməz – deyə o fikirləşdi. Ancaq təəssüf ki, mənim heç bir çimdik duzum da yoxdur. Və mən bilirəm ki, baliğın qalanı günəş altında ağırlaşacaq və yaxud quruyacaq, ona görə də yaxşısı budur əlimdə qalan nə varsa onu yeyim, baxmayaraq ki, mən ac deyiləm.”*

Verilən mətnə informasiyanın formalaşması kontekstində “and” (və) bağlayıcısından əvvəl və onunla başlayan hissə bir-biri ilə bərabərhüquqluluq əsasında birləşir. Onlar arasındakı münasibət əlaqələndirici, bağlama münasibətləridir; tabelilik münasibətləri yoxdur. Yəni tərəflərdən biri digərindən asılı deyil. Eləcə də bu tip münasibətləri bildirən “but” bağlayıcısına nəzər salaq. Nəzəri ədəbiyyatlarda tabesizlik bağlayıcısı kimi səciyyələndirilən bu bağlayıcının semantikasında asılılıq elementləri vardır: *He is a great fish and I must convince him, he thought. I must never let him learn his strength nor what he could do if he made his run. If I were him I would put in everything now and go until something broke. But, thank God, they are not as intelligent as we who kill them, although they are more noble and more able* [7].

Bu bağlayıcının tabesizliyi ondadır ki, özündən əvvəlki hissə ilə asılılıq olmadan qarşılaşdırılır, üzləşdirilir; buna görə də mətn sanki iki hissəyə bölünür və ziddiyyət-qarşılaşdırma münasibəti ilə həmin hissələr əlaqələnir. Burada “and” bağlayıcısından fərqli olaraq “but” işləndə ondan sonra əvvəlki fikrə qarşı dayanan ziddiyyət verilir. Ona görə də həmin dil vahidində tabelilik-asılılıq elementi də bu kontekstdə meydana çıxır. Lakin onlar bu xüsusiyyətinə görə tabelilik bağlayıcılarının ifadə etdiyi münasibətləri bildirmir. Göründüyü kimi, tabelilik münasibətləri mətnin ritorik strukturunda nisbi fərqlərlə fəaliyyət göstərir.

R ritorik struktur üzrə tədqiqat aparan mütəxəssislərin fikrincə, mətnə qırxa qədər ritorik münasibət vardır [3]. Bu münasibətlər açıqdır, insan şüurunun inkişafı aspektində yeniləri müəyyənləşə və ya formalaşa bilər. Həmin münasibətlər kontekstində bağlayıcıların ifadə etdiyi münasibətlər ümumi ritorik münasibətlər kontekstində bir qrup təşkil edir.

İnsan şüurunda tabesizlik münasibətlərinin formalaşması tabelilikdən əvvəl baş vermişdir. Tabesizlik məqsəddən asılı olaraq sözlərin və ya cümlələrin bir məqsəd, bir fikir əsasında düzümlənməsi ilə səciyyəvidir. Sözlər və cümlələr arasında belə əlaqələnmələr təsviri, sadalama, qarşılaşdırma, birləşmə, bölüşmə-paylaşma və qoşulma məzmunludur. Həmin münasibətlər həm cümlələri, həm mikromətnləri, həm də makromətnləri əhatə edir. Görünür, insan şüuru məntiqi baxımdan qeyd olunan münasibətləri qrammatik səviyədən yüksəkdə yaratmış və sonradan qrammatik markerlərini tapmışdır. Bu səbəbdən tabesizlik bağlayıcılarının ifadə etdiyi tabesizlik münasibətləri mühüm tarixi inkişaf yolu keçmiş şüur aktı kimi dəyərləndirilməlidir. Ona görə də insan şüurunun indiki səviyyəsində inkarlıq münasibətlərinin daxili məzmununda digər münasibətlərin elementləri də özünü göstərir. Məsələn, “but”

bağlayıcısı. Bununla bağlı bəzi məqamlara nəzər salaq:

“They are good,” he said. “They play and make jokes and love one another. They are our brothers like the flying fish.”

Then he began to pity the great fish that he had hooked. He is wonderful and strange and who knows how old he is, he thought. Never have I had such a strong fish nor one who acted so strangely. Perhaps he is too wise to jump. He could ruin me by jumping or by a wild rush. But perhaps he has been hooked many times before and he knows that this is how he should make his fight. He cannot know that it is only one man against him, nor that it is an old man. But what a great fish he is and what will he bring in the market if the flesh is good. He took the bait like a male and he pulls like a male and his fight has no panic in it. I wonder if he has any plans or if he is just as desperate as I am?” [7].

Bildiyimiz kimi, “but” bağlayıcısı tam formalaşmış inkar münasibətlərini ifadə edir. Lakin yuxarıda verilən misalda qeyd etdiyimiz semantika ilə yanaşı olaraq müqayisə və ehtimal elementləri də müşahidə olunur. Belə olan halda həmin münasibətləri “müqayisəli inkar”, “inkari ehtimal” adlandırmaq olar.

Başqa bir misal: *“The last Lord Chancellor handled it neatly, when, correcting Mr. Blowers, the eminent silk gown who said that such a thing might happen when the sky rained potatoes, he observed, or when we get through Jarndyce and Jarndyce, Mr. Blowers” – a pleasantry that particularly tickled the maces, bags, and purses” [6].*

Bu misalda “or” bağlayıcısı bölüşdürmə-paylama münasibəti ilə yanaşı, tabesizlik çalarına da malikdir. Bu da tabesizlik münasibətləri ifadə edən bağlayıcıların dilin qrammatik sistemində yeni məzmun çaları qazana bilməsi ilə bağlıdır. Bu misalda “or when we get through Jarndyce and Jarndyce, Mr. Blowers” “or” “nə vaxt ki” semantikasına uyğun gəlir. Deməli, bağlayıcı münasibətlər daim inkişafdadır, onların çalarlar qazanma məkanı mətnlərdir.

Məsələyə belə yanaşma, zənnimizcə, daha məntiqidir və bağlayıcı münasibətlərinin tam stabilləşməsi ilə yanaşı olaraq, şüur aktı kimi yeni çalarlar qazanması da nəzərdə tutulur. Problemə belə yanaşma dilin inkişafı kontekstində digər münasibətlərin inkişafı ilə bağlı yeni məsələləri ortaya çıxarır. Bağlayıcı münasibətlərinin belə zənginləşməsində onlarla yanaşı və ya sonra gələn sözlərin və ya cümlələrin semantikasi mühüm rol oynayır. Məsələn: Yuxarıdakı misalda (but) “ola bilsin ki” modal ifadəsi bağlayıcıya təsirsiz qalmır, onun inkarlıq münasibətinə cüzi də olsa, təsir edir. Dildə belə hadisələr bağlama münasibətlərinin kommunikasiya tələblərinə uyğunlaşması nəticəsində baş verir. Bu, ünsiyyət tələbatından irəli gəlir.

Tabesizlik münasibətləri şərti anlayışdır, qrammatik cəhətdən biri-digəri ilə bağlansa, həmin tərkib (əlaqələnlər, bağlananlar) öz aralarında bir məntiqi bağlılıq yaradır. Həmin bağlılığın mənası ondadır ki, iki dil vahidi və ya mətn komponentləri arasında əlaqələnmə yaranır və mətnin ritorik münasibətləri silsiləsinə daxil olur, mətn iyerarxiyasının hansısa həlqəsini təşkil edir:

This seemed to me too profound a joke to be inserted in the body of this

book orveya I should have restored it to Conversation Kenge or to Mr. Vholes, with one or other of whom I think it must have originated [6].

Verilmiş misalda “Kenge or to Mr. Vholes” (“Kenci, ya mister Vouls”), “with one or other of whom” (“o və ya digəri”) cümlə semantikasında əlaqələnməmiş qruplar təşkil edir; tərəflər arasında kontekstual birlik formalaşmışdır, onu yaradan “or” bağlayıcısıdır. Həmin qrupun tərəfləri arasında tabesizlik münasibəti mövcud olsa da, tabelilik faktoru nitqdə onların bir sintaktik seqment yaratması ilə bağlıdır. Başqa misal:

“How Alexander wept when he had no more worlds to conquer, everybody knows – or has some reason to know by this time, the matter having been rather frequently mentioned.

My Lady Dedlock, having conquered HER world, fell not into the melting, but rather into the freezing, mood” [6].

Bu misalda da “or” bağlayıcısı bir sintaktik seqment (or has some reason to know by this time – hər kəs bilir və ya indi bilə bilər) təşkil edir. Mətn iyerarxiyasında həmin seqment öz yerini müəyyənləşdirir və ritorik münasibətlər sisteminə daxil olur.

Tabesizlik münasibətləri bildirən bağlayıcılar həm ritorik struktur elementlərini, həm də ritorik struktur vahidlərini bir-biri ilə bağlayır, əlaqələndirir. Ritorik struktur elementləri ritorik struktur ağacında sintaktik seqmentləri və mətnin komponentlərini əlaqələndirir, bağlayır. Qeyd olunan kateqoriyalar həm radiusuna, həm də məzmununa görə fərqlənir. Çünki ritorik struktur ağacında sintaktik seqmentlər mətn komponentlərinin tərkibinə daxildir: *“The raw afternoon is rawest, and the dense fog is densest, and the muddy streets are muddiest near that leaden-headed old obstruction, appropriate ornament for the threshold of a leaden-headed old corporation, Temple Bar”* [6].

Verilmiş misalda “and” bağlayıcısının ifadə etdiyi bağlama münasibətində bunu görürük.

Tabelilik münasibətləri bağlayıcıların böyük bir qismini əhatə edir. Tabelilik və asılılıq münasibətləri mətni təşkil edən struktur-semantik komponentlər daxilində, eləcə də mətnin ifadə etdiyi informasiyanın hissələri arasında mövcud olur. Bu sıraya səbəb, məqsəd, şərt, zaman, məkan, tərz, qarşılıq-güzəşt, atributiv, obyekt və s. əlaqələr daxildir. Əgər tabesizlik əlaqələrində-münasibətlərində tərəflər bir-birindən asılı deyildirsə, tabelilik münasibətlərində tərəflərdən biri digərindən semantik cəhətcə asılı olur və nəticə etibarilə mətnin müəyyən seqmentində və ya onu təşkil edən komponentlər daxilində asılılıq və tabelilik münasibətləri formalaşır. Mətnin ritorik strukturunda belə münasibətlər mətn iyerarxiyasının formalaşmasına kömək edir, mətn struktur-semantik cəhətdən bütövləşir. Bağlayıcıların ifadə etdiyi tabelilik münasibətləri digər münasibətlər kimi müəllif intensiyasından asılı olaraq mətnin məntiqi, struktur-semantik cəhətdən qurulmasına kömək edir. Çünki müəllifin mühakimələri, hadisəyə və ya predmetə münasibəti, nəyəsə məntiqi yanaşması tabelilik və asılılıq münasibətlərinin müşayiəti ilə ifadə olunur, informasiya pragmatik

cəhətdən yüklənir. Müasir insanların nitqini qeyd olunan münasibətlərdən kənarında təsəvvür etmək mümkün deyil. Əgər bağlayıcı münasibətləri ifadə edən dil vahidlərinin formalaşmasının tarixini nəzərdən keçirsək, deməliyə ki, onların formalaşması tarixi çox da uzaq deyil, lakin onların inkişaf tempi çox sürətlidir. Çünki insanlar kommunikasiya prosesində müxtəlif semantikaya malik münasibətlərə ehtiyac hiss edir. Mətnin ritorik strukturunda həmin münasibətlər əlaqələndirici, semantik cəhətdən motivləşdirici rol oynayır. Motivləşdirmə bağlayıcı münasibətlərinin müəllif intensiyasının verilməsində yardımçı rola malikdir. Həmin münasibətin bir məqamını nəzərdən keçirək:

“He did not remember when he had first started to talk aloud when he was by himself. He had sung when he was by himself in the old days and he had sung at night sometimes when he was alone steering on his watch in the smacks or in the turtle boats. He had probably started to talk aloud, when alone, when the boy had left. But he did not remember. When he and the boy fished together they usually spoke only when it was necessary. They talked at night or when they were storm-bound by bad weather” [7].

Verilmiş mikromətn *When* (nə vaxt) tabelilik bağlayıcısının əlaqələndirici rolu əsasında formalaşmışdır. Zaman münasibəti qeyd olunan mikromətnin əsasında dayanır və bu kontekstdə iyerarxiyanın bir seqmentinin formalaşmasına imkan verir. Müəllifin *Qocanı səciyyələndirmək* üçün “when” bağlayıcısından istifadə edir; *Qoca* zaman kontekstində təsvirə cəlb olunur. Həmin münasibətlər fonunda yazıçının *Qocaya* olan münasibəti öz ifadəsini tapır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bağlayıcı münasibətləri cümlə strukturu, fikrin qəlibləşməsinə də təsir göstərir: *“If she could be translated to heaven tomorrow, she might be expected to ascend without any rapture. She has beauty still, and if it be not in its heyday, it is not yet in its autumn” [6].*

Müəllif şərt münasibətinə istinad etməklə qəhrəmanın mühüm keyfiyyətini bu strukturda daha inandırıcı verə bilib. İnformasiyanın verilməsində şərt motivi müəllif üçün struktur müəyyənləşdirici rol oynamışdır. Bunu həm mətnin obrazlılığı, həm müəllifin qəhrəmana olan münasibəti, həm də hisslərin və duyğuların şərt motivi üzərində köklənməsi təsdiq edir.

Başqa bir misala müraciət edək: *“If you want to get this print upon the tables of my high connexion, sir,” says Mr. Sladdery, the librarian, “or if you want to get this dwarf or giant into the houses of my high connexion, sir, or if you want to secure to this entertainment the patronage of my high connexion, sir, you must leave it, if you please, to me, for I have been accustomed to study the leaders of my high Sladdery, who is an honest man, does not exaggerate at all” [6].*

Mikromətnə “If”, “or if” təkrarlandığıca şərt münasibəti daha da qabardılır, mətnin bu kontekstdə köklənməsini formalaşdırır. Məsələ ondadır ki, bu xüsusiyyət mətn iyerarxiyasında müstəqil seqment kimi yerini müəyyənləşdirir.

Şərt münasibətlərinə nisbətən yaxın olan bir məqama da nəzər salaq: *“But he regards the Court of Chancery, even if it should involve an occasional delay of justice and a trifling amount of confusion, as a something devised in*

conjunction with a variety of other somethings by the perfection of human wisdom for the eternal settlement (humanly speaking) of everything” [6].

Bu misalda şərt qarşılıq-güzəşt fonundadır; “even if” (əgər – sa da) güzəştli şərt münasibətinin ifadəçisidir (Onun fikrincə, bəzən bir azca ədalət məhkəməsini gecikdirirsə də...). Belə münasibətlər kontekstdən asılı olaraq müəyyənləşir, mikromətdəki inkar (but) qarşılıq-güzəşt semantikasının reallaşmasına təsiredici səciyyədə olur. Beləliklə də mikromətdə inkar-şərt təması formalaşır.

At the present moment (August, 1853) there is a suit before the court which was commenced nearly twenty years ago, in which from thirty to forty counsel have been known to appear at one time, in which costs have been incurred to the amount of seventy thousand pounds, which is a friendly suit, and which is (I am assured) no nearer to its termination now than (şərt-çəm) when it was begun.

İngilis dilində bağlayıcı sözlər funksiyasını nisbi əvəzlilər yerinə yetirir (Who – kim, hansı ki, whose – kimin, when – o vaxt, where – harada, which – hansı, that – hansı və s.). Onlar da bağlayıcı münasibətlərinin ifadəsinə xidmət edir. Məsələn: atributiv münasibətlər bildirən bağlayıcı sözlər bağlayıcılarla əvəzlilər arasında ortaq mövqe tutur, daha doğrusu, bağlayıcı münasibətlərinə yeni çalar verir, bunun vasitəsilə hadisələr, predmetlər ayrılır, fərqləndirilir, oxucunun diqqəti bu istiqamətə yönəldilir. Məsələn: “*At the present moment (August, 1853) there is a suit before the court which was commenced nearly twenty years ago, in which from thirty to forty counsel have been known to appear at one time, in which costs have been incurred to the amount of seventy thousand pounds, which is A FRIENDLY SUIT, and which is (I am assured) no nearer to its termination now than when it was begun*” [6].

Bu mikromətdə “which”, “in which” atributiv münasibətlər yaradır; məhkəmənin çətinliklər yaşadığı fikrinə atributiv əlaqələnmə verilir (hansı ki, iyirmi il bundan əvvəl başlamış, otuz-qırx vəkil çıxış edib, artıq məhkəmə xərci yetmiş min funta başa gəlib; ...), mikromətn üzrə belə münasibətlərin təkrarən verilməsi mikromətnin bütövləşməsini, onun komponentləri arasında bitkin atributiv əlaqələnməni təmin edir.

Başqa bir misal: “*The little plaintiff or defendant who was promised a new rocking-horse when Jarndyce and Jarndyce should be settled has grown up, possessed himself of a real horse, and trotted away into the other world*” [6]. Bu misalda atributiv münasibəti “who”, “when” yerinə yetirir.

Bu xüsusiyyəti “which, on which” bağlayıcı sözləri də yerinə yetirir: *I do not think it necessary to add to these notable facts, and that general reference to the authorities which will be found at page 30, vol. ii.,* the recorded opinions and experiences of distinguished medical professors, French, English, and Scotch, in more modern days, contenting myself with observing that I shall not abandon the facts until there shall have been a considerable spontaneous combustion of the testimony on which human occurrences are usually received* [6].

“But as it is wholesome that the parsimonious public should know what has been doing, and still is doing, in this connexion, I mention here that everything set forth in these pages concerning the Court of Chancery is substantially true, and within the truth” [6].

Mətnə bağlayıcı sözlərin bildirdiyi münasibət tabelilik bağlayıcılarına yaxındır, həmin münasibətlər bağlayıcılarla müstəqil nitq hissələri arasında yerləşir, funksional motivləşmə onlarda hələ bağlayıcılar qədər deyil. Verilmiş misalda “that”, “in this connexion” bağlayıcı sözlərdir, onun da məzmununda atributiv münasibət vardır. Bunu aşağıdakı misalda da görmək olar:

“The weather for many a day and night has been so wet that the trees seem wet through, and the soft loppings and prunings of the woodman's axe can make no crash or crackle as they fall.

The deer, looking soaked, leave quagmires where they pass” [6].

The successful fishermen of that day were already in and had butchered their marlin out and carried them laid full length across two planks, with two men staggering at the end of each plank, to the fish house wherethey waited for the ice truck to carry them to the market in Havana [7].

Once he stood up and urinated over the side of the skiff and looked at the stars and checked his course. The line showed like a phosphorescent streak in the water straight out from his shoulders. They were moving more slowly now and the glow of Havana was not so strong, so that he knew the current must be carrying them to the eastward [7].

Nəticə və elmi yenilik. Göründüyü kimi, istər bağlayıcılar, istərsə də bağlayıcı sözlər ingilisdilli bədii mətnlərin ritorik strukturca qurulmasında özünəməxsus rola malikdir, həmin rol onların müxtəlif məzmunlu tabelilik və tabesizlik münasibətləri ilə bağlıdır.

Mətnin ritorik strukturunda bağlayıcılaşmış sözlərin işlənməsi üslubi hadisədir. Çünki müəllif qənaəti veriləcək informasiyanın əsasında duran ictimai-sosial məzmun daşdığı kimi, onun linqvistik strukturlaşması, daha doğrusu, linqvistik vasitələrin seçimi ixtiyari səciyyəyə daşır.

Müəllif tərəfindən illokusiya olunmuş informasiyanın strukturlaşması və quruluş seçimi, eləcə də intensionallıq nöqtəyi-nəzərindən diskursiv markerlərin müəyyənləşdirilməsi mətnin ritorik strukturunun qurulmasında mühüm rol oynayır. Zaman zərflərinin bu xüsusda müvəqqəti olaraq bağlayıcı funksiyası yerinə yetirərək praqmatik markerə çevrilməsi kommunikativ ehtiyacdən irəli gəlir, dilin quruluşunun bu cür vasitələrlə zənginləşməsi markerlər sisteminin imkanlarının genişlənməsinə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998, 281 s.
2. Məmmədov A.Y. Mətnin yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı: Elm, 2001, 144 s.
3. Ключникова О.С. Теория риторической структуры: Автореф. Глава 2, Ульяновск, 2004.// <https://referat.co/ref/713641/read>

4. Сигал К.Я. Сочинительные конструкции в тексте: опыт теоретико-экспериментального исследования (на материале простого предложения) / К.Я.Сигал. М.: Гуманитарий, 2004, 404 с.
5. Урысон Е.В. Опыт описания семантики союзов / Е.В.Урысон. М.: Языки славянской культуры, 2011, 339 с.
6. Dickens Ch. Bleak House. Preface. England, 1852-1853.
<https://www.victorianlondon.org/books/bleak-00.htm>
7. Hemingway E. The old man and the sea. Charles Scribner's sons. New York, 1952.

РОЛЬ СОЮЗОВ И СОЮЗНЫХ СЛОВ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ В РИТОРИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЕ ТЕКСТА

Айсель И.МЕММЕДБЕЙЛИ

РЕЗЮМЕ

XXI век характеризуется как новый период в развитии теории текста. Если в конце XX века новая эра в теории текста начинается с появления теории риторической структуры текста У.Манна и А.Томпсона, то в двадцать первом веке эта теория рассматривается как новый этап в развитие теории риторической структуры текста в направлении организации компьютерных текстов. Теория риторических структур охватывает структурно-семантическую связь всех языковых единиц, участвующих в построении текста. В этом контексте невозможно найти ни одной языковой единицы, которая не была бы связана друг с другом. Роль союзов и союзных слов в риторической структуре текста имеет в этом отношении свои особенности. Каждое соединительное отношение занимает свое место в риторической структуре текста, являясь примером той же системы, которая существует в английских текстах. Таким образом, изучение союзов и союзных слов очень важно не только в морфологическом и синтаксическом аспекте, но и в контексте текста.

Ключевые слова: текст, союз, союзные слова, информация, отношения, риторическая структура

THE ROLE OF CONJUNCTION AND CONNECTIVE WORDS IN ENGLISH IN THE RHETORICAL STRUCTURE OF THE TEXT

Aysel I.MEMMEDBEYLİ

SUMMARY

The twenty-first century is characterized as a new period in the development of text theory. If a new era in text theory begins with the emergence of the rhetorical structure theory of text by W.Mann and A.Thompson at the end of the twentieth century, in the twenty-first century this theory is considered as a new stage in the development of the rhetorical structure theory of the text in the direction of the organization of computer texts. Rhetorical structure theory covers the structural-semantic connection of all language units involved in the text construction. In this context, there is no language unit that is not interconnected. The role of conjunctions and connective words in the rhetorical structure of the text has its own characteristics in this regard. Each connective relations takes its place in the rhetorical structure of the text, being an example of the same system that exists in English texts. Thus, the study of conjunctions and connective words is very important not only in the morphological and syntactic aspect, but also in the context of the text.

Keywords: text, conjunction, connective words, information, relations, rhetorical structure

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

UOT 82 (091); 398; 801.8

YUSİF BALASAQUNLUNUN
“QUTADĞU BİLİĞ” ƏSƏRİNDƏ TANRI VƏ TÖRƏ

Məhəmməd M.MƏMMƏDOV*

Dövrünün mütəfəkkir sənətkarı, dövlət xadimi olan Yusif Balasaqunlu “Qutadğu bilig” əsərində qədim türklərin törələrdən, Tanrıçılıqdan, həyat və düşüncə tərzindən gələn ictimai-sosial, fəlsəfi baxışlarını ifadə etmişdir. Tanrıçılıqda kainatın yaradıcısı olaraq bilinən Tanrı Türk cəmiyyətinin mənəvi gücünün tək bir qaynağıdır.

Yusif Balasaqunlu bu əsəri ilə türklərin siyasi və idarəçilik görüşlərini ortaya qoymuş, Türk dövlətinin ictimai-siyasi bünövrəsini tanıdır bilmişdir. Əsərdə Törənin (Qanun) əsasında ədalətin durduğu və xalqın haqqını təmsil etməsi vurğulanır. Məqalədə göstərilir ki, Törə ilahi nizam olduğu üçün Tanrı öz nizamına uyğun adama Qut // Kut (xoşbəxtlik, səadət) verir. Məqalədə qədim türklərin adət-ənənələrdən gələn hüquqi baxışları əsərdən gətirilmiş örnəklər əsasında araşdırılır.

Açar sözlər: Yusif Balasaqunlu, Tanrı, Qut/Kut, həqiqət, müdriklük, xoşbəxtlik, ədalət, sakral

Giriş. Qədim türklər dünyanın yaradıcısı, tək və mütləq qüdrət sahibi Göy Tanrıya tapınmışlar. Tanrıçılıq dünyagörüşündə kainatın vahid yaradıcısı olaraq bilinən Tanrı türk cəmiyyətində mənəvi gücün tək qaynağı sayılmışdır. Göy Tanrı anlayışı ətrafında təşəkkül tapmış tanrıçılıqda türk xaqanı qalibiyyətədən doğan sevincini, məğlubiyyətini, göylərdən ”qut”unun göndərilməsi, xaqanlığ taxtına çıxması və düşməsinə Tanrının adı ilə bağlayırdı.

Türk dövlət ənənəsində Tanrıya dayanan hakimiyyət qut//kutdan ayrılmazdır. Dövlətin idarə edilməsində xaqanın verdiyi qanun və fərmanlar törəyə əsaslanır. Adət-ənənəyə əsaslanan birgəyəşəyiş qanunlar toplusu olan törənin əsasında ədalət dayanır. Türk düşüncəsində “qanun və nizam” mənasında işlədilən törə adət və ənənələrin dəqiq hökmlərini əks etdirir.

Türk xalqlarının möhtəşəm abidəsi sayılan “Qutadğu bilig“ əsərində Yusif Xas Hacib Balasaqunlu qədim türklərin islam fəlsəfəsi işığında tanrıçılıqdan, törədən, həyat və düşüncəsindən gələn ictimai-sosial və fəlsəfi baxış-

* Bakı Dövlət Universiteti, Filologiya fakültəsi, fil.f.d., dosent;
mahammadmammadov@bsu.edu.az; ORCID ID: 0000-0002-2630-2651

larını ifadə edir. Dövrünün mütəfəkkir sənətkarı olan Yusif Balasaqunlu Törənin ədalət anlayışının ilahi ədalət prinsiplərinə söykəndiyini xüsusi vurğulayır. Türk alimlərinin Yusif Balasaqunlunun “Qutadğu bilig” əsərində Tanrı və Törə mövzusu ilə bağlı dəyərli araşdırmaları olsa da, Azərbaycan folklorşünaslığında bu problemə ilk dəfə münasibət bildirilir. Məqalənin əsasında türk dövlətçilik tarixinin qüdrətli simalarından biri kimi tanınan Yusif Balasaqunlunun “Qutadğu bilig” əsərində dövlətin ictimai-siyasi və idarəçilik görüşlərində Tanrı və törənin oynadığı rolu müəyyənləşdirməkdir.

Tanrı və törə anlayışları. Qədim türklərdə Tanrı “Tenqri” şəklində olub, “gözlə görünən göy” və “Allah” mənalarını ifadə edərək ilkin ilahi başlanğıcı bildirir. Tanrıçılıq dini-mifoloji sistem kimi çox əski çağlardan Tanrı adı ətrafında təşəkkül tapmışdır. Tanrı türk din düşüncəsi tarixi boyunca bilinən və prototürklərinin etnik-mədəni tarixinin ən alt qatında belə var olan əski anlayışdır.

Türk düşüncəsinə görə dünya Tanrı nizamıdır və bu düzülüşdə nə varsa hamısı Tanrı istəyincə nizamlanmışdır. Türk araşdırıcısı Hikmət Tanyunun fikrincə, Kök Tenqri//Göy Tanrı ifadəsində Kök//Göy rəng anlamında deyil, Tanrının “ucalıq, böyüklük, ənginlik” kimi sifətlərindən biri olaraq işlənmişdir [16, 15]. Həqiqətən də, “Göy-Tanrı” adındakı “göy” tərkibi heç də sadəcə göyün rəngini deyil, onun müqəddəsliyini, ucalığını anladan Səma rənginə bürünməyi, ənginliyi, sonsuzluğu və dərinliyi, Tanrının göylərlə bağlılığını, ululuğu, ucalığı və əzəməti bildirmişdir. “Göy Tanrı” - Uca Tanrı, Ulu Tanrı deməkdir. Türk mifoloji sistemində göyün rəngini daşıyan obrazlar səmavi mənşəli və sakral varlıqlardır. Orxon-Yenisey yazılı abidələrində adı çəkilən Göy Tanrı və ya Türk Tanrısı konkret zaman və məkan strukturu olmayan uca sitayiş obyektidir.

Türk mifoloji düşüncəsində dünya tanrı nizamıdır və düzülüşdə nə varsa hamısı tanrı istəyincə nizamlanmışdır. Zaman keçdikcə, türk düşüncəsində daha çox mənəvi qüdrətin sahibi olan tanrı maddi göy üzü mənasından ”ulu varlıq” anlamına qovuşur və tanrı əbədiliyi, “Qadiri mütləqliyi” özündə təcəssüm etdirir.

Türk dini-mifoloji düşüncəsinin mahiyyətində olub, onun strukturunu müəyyən edən tanrıçılıq kanonik mətnli göydən enmə kitabı, eləcə də peyğəmbəri olmayan bir dindir. Əski türklər hər şeyin üstündə Tək Tanrı iradəsinin hakim olduğuna inandıqları üçün haqqı, ədaləti qorumağı da Tanrı əmri kimi başa düşürdülər. Kainatı bir bütün şəkildə qavrayan türklərin tanrıçı dünyagörüşündə Tanrı heç bir antropomorfik özəllik daşımamışdır. Türk mifoloji düşüncəsində sonsuzluq və ölümsüzlük yalnız Tanrıya yaraşdırılırdı. Heç bir zaman şəxsləndirilməyən görklü türk Tanrısının yalnız özünə bənzəri vardır [11, 44].

Yusif Xas Hacib Balasaqunlu “Qutadğu bilig” abidəsində islam fəlsəfəsi ilə qədim türklərin törədən, Tanrıçılıqdan, həyat və düşüncə tərzindən gələn fəlsəfəsini üzvü şəkildə birləşdirmişdir. Yusif Balasaqunlu bu əsəri ilə “türklərin mənəvi tərifi, siyasi və idarəçilik görüşlərini ortaya qoymaqla, Türk

dövlətinin ictimai-siyasi bünövrəsini tanıtməyi bacarmışdır” [13, 4]. “Qutadğu bilig” əsərində insan konsepsiyası, ağıl anlayışı, hikmət fəlsəfəsi Kut // Qut və Törə anlayışlarının tanrıçılıq işığında təhlili ilə üzə çıxır. Qutun mənşəcə Tanrıdan gəlməsi bu fəlsəfi əsərdə dəfələrlə vurğulanır.

Tanrıçılıq ilahi qanunlarıyla aləmləri nizama salan Yaradan Ulu Tanrıya ruhu təmiz duyğularla dolu bir cəmiyyətin dini inanış sistemidir. Yaradılışın nizamını davamlı olaraq saxlayan türk tanrısı xaqanları və bəyləri yüksəltməsi üçün deyil, məhz türk millətini yüksəltsinlər deyə xaqanlara “kut” göndərirdi [7, 539].

Türk düşüncəsində Tanrıya üsyan etmək yoxdur, çünki türkün yaradılışın qayəsi, xəlv olunmağın mənası Tanrıya xidmətdir. Tanrıya qulluq göstərib Tanrı yolunda olmaqdır. Həyat və artım onun əlindədir, yaxşılıq edən və hər şeyi biləndir [6, 216-217].

Abidədən aydın olur ki, əski türk dövlətlərində Tanrı tərəfindən idarə etmə haqqı verilən xaqan vəzifələrini yerinə yetirə bildiyi və Tanrı iradəsinə uyğun hərəkət edə bildiyi müddətdə taxtında qalır, əgər buna müvəffəq olmur-dusa, hakimiyyətdən devrilərdi. Çünki Tanrı bağışladığı, verdiyi hökmranlıq haqqını ona layiq olmayanlardan geri ala bilən ilahi varlıqdır. Deməli, kut dövlət həyatının təməli, hökmdar olmağı və hakimiyyətdə qalmağa kömək edən bir Tanrı iradəsidir. Türk dövlət ənənəsində ədalət kutun şüarı və xalqın dövlətə bağlılığını saxlayan əsas xüsusiyyətlərdən biridir: “Bəyliyin təməli ədalətdir, Ədalət yolu bəyliyin əsasıdır”[1, 78-79, b.: 821]. Hökmdarın mütləq hakimiyyətinə dayanan dövlət sistemində ədalət, xaqanın xalqa, qüvvətlinin zəifə qarşı zülmünü və sui-istifadəsinin qarşısını almaq mənasındadır [2, 129-130].

“Qutadğu bilig” əsərində xaqan xalq və dövləti idarə etmədə birinci məqsədinin ədalət olduğunu vurğulayaraq, ölkəsində uzun zaman hökmdarlıq etmək istəyən xaqanın qanunu bərabər tətbiq etməli və xalqı qorumaq məcburiyyətində olduğunu söyləmişdir. Müəllif qanun və qaydaların xalqla bərabər, xaqana da aid olduğuna işarə etmişdir. Vəzir Öydülmüş xaqanın ölkəsini ədalət və adil qanunlarla yaxşı idarə etdiyini, xalqın sülh və əmin-amanlıq içində yaşadığını belə anladır: “...Qanun su kimidir, zülmə atəş kimi, // Sən saf su axıtdın, od söndü [1, 218, b.: 3107].

Əski türk inanışında xaqan Tanrıya bənzədilməkdə və ona dövləti idarə etmə haqqının Tanrı tərəfindən verildiyinə inanılmaqdadır. Göy türk abidələrində də Xaqan Tanrıya bənzədilmiş, Tanrı tərəfindən göndəriləndiyi ifadə edilmişdir. Həmin yazılarda xaqan Tanrı tərəfindən kut və qismətlə təchiz olunduğundan, ona verilən taxta çıxma bilməkdə və tapşırıqları yerinə yetirməkdə məsuliyyət daşıyır [13, 28]. Hər şeyin Tanrının gücü ilə olması inancı Çingiz xan tərəfindən də mənimsənilmişdir. “Moğolların gizli tarixi” əsərində Çingiz xanın “Mengü (Əbədi-M.M) Tanrının verdiyi güclə bütün milləti idarəm altına aldım” deyilir [2, 138-139]. Türklər dövləti verən Tanrının millət və kağanın statusunu təyin etdiyinə inanırlardı. “Oğuz kağan” dastanında Uluğ Türük qızıl yay və üç gümüş oxla bağlı rəyanı Oğuz kağanı belə anladır: “Göy Tanrı mənə yuxumda bildirdi. Qoy yuxum çin olsun. Aldığın torpağı sənə uruğuna versin”

[4, 136]. Kağanın siyasi uğuru “kutum, ülügüm var olduğu için“ əsasına söykənirdi. Yusif Xas Hacib abidədə hökmdara belə demişdir: ” Bu bəyliyi sən zor gücünə almadın, // Onu Tanrı öz fəzli ilə sənə bağışlayıb. // O, lütf edərək bu bəyliyi sənə verdi, Ey geniş bilikli, buna şükr et. [1, 362, b.: 5469-5470]; “...Bəylər bəyliklərini Allahdan alır, Xalq yaxşı olsa, bəy də yaxşı olur” [1, 391, b.: 5947] və ya “Tanrı bu bəylik işini kimə versə, Ona müvafiq ağıl və könül də verir // Tanrı hər kimi bəy tək yaratmaq istəsə, Ona müvafiq ağıl, qol-qanad da verir [1, 151, b.: 1933-1934]. Nizamülmülkə görə, hökmdar qüdrətini Tanrıdan alır və Tanrı adına hökmranlıq edərdi. Tanrı hər əsrdə və zamanda xalq arasında hökmdarlıq vəzifələri və qabiliyyətlərlə təriflənməyə layiq olan birini seçər, dünya işlərini və hakimiyyəti altında toplumun sülh və əmin-amanlıq içində yaşamalarını ona həvalə edərdi [2, 138-139]. Əski türk inayışında hökmdara idarə etmə haqqının Tanrı tərəfindən verilməsi, əldə etdiyi bütün uğurlarının onu qut//kut ilə təchiz edən Tanrının bir lütfi olaraq göndərilməsi göstərilir

İbrahim Qəfəsoğlunun fikrincə, türklər “Törə” ifadəsi ilə ictimai həyatı nizamlayan məcburi qaydaları ifadə etmiş, “qanun və nizam” mənasında işlətməmişlər. “Törə”, türk adət və ənənələrinin dəqiq hökmləri birliyi idi. [13, 22]. Mahmud Kaşğari “Törə” sözünün qarşılığı olaraq “ər-rəsm və-l-insaf”, yəni “görənək (törə) və insaf” sözlərini işlətməmişdir [10, IIIc., 221]. Törə ifadəsinin tarixinə gəldikdə təqribən 1600 il əvvələ, Asya Hun imperatorluğu dövrünə gedib çıxır. Törənin olduğu yerdə kut da vardır. “Divanü lüğət-it-türk” abidəsində “Zor (güc-M.M.) qapıdan girərsə, törə bacadan çıxar” [10, III c.,120; 9, II c., 18], “El qalır, törə qalmaz” [10,III c., 221; 9. II c., 25] kimi atalar sözlərinə tez-tez rast gəlirik. Yusif Xas Hacib törə ilə bağlı gəlidiyi qənaətdən aydın olur ki, qanun, nizam, adət bəylərdən gəlmədir. Türk dövlət ənənəsində törə Tanrıya dayanan hakimiyyətdən, yəni qutdan ayrılmazdır. Türk dövlətlərinin varlığı törənin varlığı ilə sıx bağlıdır, çünki qut//kut işığını törədən almaqdadır və zuhuruna görə törəyə borcludur [3, 7]. Türk düşüncəsində törəsiz bir dövlət və ya cəmiyyət olmayacağı göstərilmiş, “il” və “törə” kəlimələri yan-yana işlədilmişdir. [13, 22]. Əski türklərdə idarənin qanunsuz və ya hökmdarın iradəsi ilə bağlı olması qeyd edilməmişdir. Xaqanların əmr və fərmanları (yarlıq-M.M.), hakimlərin qərarları həmişə törəyə görə olmuş, ona əsaslanmışdır. İşbara kağanın Cin hökmdarına yazdığı məktubda “Bizim adət və ənənələrimizi dəyişdirməyə mənim gücüm çatmaz” ifadəsi dediklərimizi təsdiqləyir [15, 223].

Yusif Balasaqunlu törə qanunlarına uymayanı xəbərdarlıq edirdi: “Əgər günah işləsən, Tanrıdan əfv dilə, Hər gün dönə-dönə tövbə et[1, 351, b.: 5289]. Hacibə görə, hökmdarın əsas vəzifələrindən biri xalqı idarə etməkdir və qanun (törə-M.M.) xalqı idarə etmədə ən yaxşı vasitədir (alətdir). Törə ilə xalqı idarə etmənin əsası ədalətdir. Hakimiyyət qanun və nizamı təmsil edən törədən ayrılmaz, yəni o, törə və qutdan ibarətdir. “Qutadğu bilig” abidəsində verilmiş “Bu Gündoğdu dediyin başdan-başa qanundur, // Bu Aydıldu dediyin səadətdir”[1,

45, b.: 355], “...Bəylik qanun ilə qüdrətli olar” [1, 351, b.: 5285], və ya “Hər elin bağı və kilidi iki şeydir: “Biri ehtiyat, biri qanun “- bunlar əsasdır” [1, 155, b.: 2015] kimi beytlər törənin dövlətdə əsas rol oynadığını göstərir.

Dövlətin vəzifəsi hüquqa əsaslanmadır, bunun üçün yeri gəldikdə güc də tətbiq edilməlidir: ”Bu ikisi kar etməsə, biliyi qırağa qoy, Qılıncı al əlinə. // Hakimlər, alimlər, xalqın başçıları, Biliksizin işini qılıncla həll etmişlər” [1, 39, b.: 222-223], və ya “... Elini və xalqını qanunla idarə edə bilər” [1, 43, b.: 286]. Deməli, dövlət ilə birlikdə Törə də cəmiyyətdə insanları haqq və hüriyyətləri ilə əmin-amanlığa qovuşdurmaqdadır. Törə dövlət ilə bərabər sosial həyatı təşkil edir, bu özəlliyi ilə toplumun əsası qəbul edilir. Türk dövlət düşüncəsində “Hər şey qalxsə, törə qalxmaz” deyilirdi [15, 222]. Törənin nöqsansız işləməsi türk cəmiyyətinin ahəngini saxlayırdısa, bunun əksi dövlətin dağılmasına səbəb olurdu. “Qutadğu bilig” abidəsində törənin dəyişməyən əsas prinsipləri içərisində “Könilik”(ədalət), “Uzluk” (yaxşılıq, faydalılıq), “Tüzlük” (bərabərlik) və “Kişilik” (insanlığ, universallıq) olduğu göstərilir. Xaqan Gündoğdu “Törə” haqqında belə demişdir: “...Alim mənim təbiətimi Günəşə bənzədərək bu adı verdi. // Günəşə bax, kiçilməz, daim eyni boyda olar, Parlaqlığı da eyni şəkildə güclüdür. // Mənim xasiyyətim də ona bənzəyir, Doğruluqla doludur, əsla azalmır”[1, 79, b.: 824-828]. Yusif Balasaqunlu abidənin başqa bir yerində qanunu belə təsvir etmişdir: “O gümüş bir taxt üstündə oturmuşdu, Bu taxt üç ayrı ayaq üzərində dururdu. // Əlində böyük bir bıçaq tutmuşdu, Solunda acı ot, sağında şəkər vardı... Şəkər zülmə uğrayan adam üçündür, O mənim qapıma gələr ədalət tapar// Bu acı otu isə o kişilər dadar ki, Özü zorbadır, ədalətdən qaçandır...” [1, 76-79, b.: 771-822]. Bu ifadələr qanun anlayışının bütün insanlığa xitab edildiyini göstərməkdədir. Türk törəsi ədalət anlayışının nəticəsi olaraq bütün insanlara bərabər şəkildə tətbiq olunur.

Törə ehsanla, qut//kut xidmətlə bilinməkdədir. Tanrının verdiyi qutun törəyə xidmətlə qazanılması törədəki Tanrı nizamı mənasını dəstəkləməkdədir: “... Xidmət həmişə bəxt qapısını açar” [1, 64, b.: 596]. Törənin təbiətini Yusif Xas Hacib abidədə belə xarakterizə edir: “...Əməli doğru, feli-rəftarı düz idi, //Sözü bütöv, gözü, könlü tox idi” [1, 50, b.: 407] və ya “Törə günəş kimidir, kiçilməz, daim eyni boyda olar, parlaqlığı da eyni şəkildə güclüdür. Doğruluqla doludur, əsla azalmır... Hərəkətim və sözüm bütün xalq üçün eynidir. Hər şeyi işıqlandırar, öz nuru azalmaz. Hamı törədən öz payını alır. Törə sabit olduğu üçün təməli də möhkəmdir. Törə kirli və təmizə fərq qoymadan hər şeyi işıqlandırar, nuru azalmaz” [1, 79-80, b.: 824-835]. Törə bilikli, ağıllı və oyanıqdır: “Pis üçün od idi, yağ üçün bəla idi” [1, 50, b.: 408]. Törənin hökmləri şəxsi meyllərdən uzaqdır, onun himməti bütün bəşəriyyət üçün nəzərdə tutulur. Gün və ay kimi parlayaraq dünyanı işıqlandırır [1, 51, b.: 415]. Bəy yaxşı olsa, qanun (Törə) ilə hərəkət etsə, xalq xoşbəxt olar, yaxşı dövrən sürər. Abidədə deyildiyi kimi “Zülm yanar oddur, yaxınlaşanı yandırır // Qanun-sudur, axsa nemət bitirər” [1, 156, b.: 2032].

Törənin xoşlamadığı bəzi yasaqlar vardır: ”Mənim tablamadığım şeylər-

dən biri yalandır, Bundan sonra zülmkarlar gəlir, // Sonra hərislər və bədəməllər, Tələskənlər və acgözlər gəlir. // Hər işdə qəzəb göstərənlər, İçki düşkünləri və oğrular, quldurlar // Bu cürə kişilər yaramaz mənə, Açıqca söylədim bunları sənə. // Sən mənə xoşuma gəlmək istəsən, Bu şeylərdən uzaq ol, ey adil insan” [1, 81, b.: 848-852].

Bu yasaqlara əməl edən insana törənin verdiyi dəyər böyüməkdə, göstərilən etibar və hörməti artmaqdadır [1, 81, b.: 853]. Can çıxan zaman insan iki günahdan - başqasının malını alma, qan tökmə üzündən inildəyir, əzab çəkir. Çoxsaylı deyimlərlə qınanılan haram Odqurmuşun xaqana verdiyi öyüdlər içərisində xüsusi yer tutur: “Harama əl uzatma, özünü gözlə, // Bil ki, haram tikə könül qaraldır” [1, 354, b.: 5347]. Müəllif haram ilə könül arasında qurulan bağlantı ilə maddiyyat və mənəviyyat arasındakı həqiqət bağını nəzərdə tutur. Gözəl qanun vermiş bəylərdən biri: “Pisə qarşı ən yaxşı çarə qırmanca və zindandır” [1, 84, b.: 893]. Yusif Xas Hacib Balasaqunlu törənin yasaq hesab etdiyi fəna işlər haqqında danışarkən “Haram şey yemə, zülm etmə, // İnsan qanı tökmə, düşmənçilik güdmə, kin bəsləmə, şərab içmə, fəsaddan uzaq dur“, - deyir [1, 118, b.: 1433]. Müəllif qeyd edir ki, ”Bədən arzusuna həris olan adam nəfsinin əsiridir // Əsir olma, olsan da özünü qurtarmağa çalış” [1, 118, b.: 1438] və ya ”Həmişə etibarlı qalmaq istəsən// Heç vaxt fəsada uyma... Kasıb deyil, varlı olmaq istəsən. Heç vaxt zina etməməyə çalış” [1, 297, b.: 4409-4410]. Aydoldu oğlu Öydülmüşə bəyan etdiyi vəsiyyətlərinin içində “Pis yoldaşa yaxınlaşma, sənə zərər gətirər. Pislik ilandır, çalış səni vurmasın // İkiüzlü ərə sözünü söyləmə, sirr vermə, Sözün yayılar, sirrini faş olar. // Dedi-qoducuları evinə yaxın buraxma, Görüb-bildiklərini bütün elə yayarlar” fikrini xüsusi vurğulayır [1, 111, b.: 1297-1299].

Törənin xeyirli, müsbət tövsiyələrinə gəlincə, möhtəşəm abidədə deyilir: “Kut kimi Tanrı da təmizliyi sevir, Təmizliklə insan yaxşı ad qazanar” [1, 203, b.: 2856] və ya “İnsanlara məziyyətləri, hünəri nisbətində hörmət və sayğı göstərmək lazımdır” [1, 78, b.: 798].

Abidədə Yusif Balasaqunlu mühüm dövlət işləri görərkən tələsmədən, diqqətlə icra etməyi məsləhət görür: “Yanlışıqların başı tələsiklikdir, Yaxşı iş tələsmədən görülən işlərdir” [1, 78, b.: 798] və ya “Adam bütün işlərini hesabla görər, // İli, ayı, günü, vaxtı hesabla təyin edər; Hesabın adı hesablı olmaqdan hesab olub, // Diqqət etsən, hesab çox hesablı bir işdir” [1, 167, b.: 2220-2221].

Abidədə böyük ədib və dövlət xadimi tərəfindən insanın öz mənfəətini deyil, xalqın mənfəətinin əsas götürülməsinin zəruri olduğu xüsisə vurğulanır: “Gümüş paylamaq comərdlik deyil, Comərd xalq üçün canını fəda edər” [1, 403, b.: 6106] və ya ”Bir gün hamının yaxşı olmasını istəsən, Birinci özün yaxşı ol, ey ölkə hakimi // Bütün bulanıqları durultmaq istəsən, Öz ruhunu təmizlə, onda xalq da durular” [1, 346, b.: 5200-5201].

Gündoğdu xaqan Öydülmüşə belə demiş: “...Sənə bir adamın əməyi keçibsə, Onu unutma, ölü kimi hərəkətsiz durma. // Ey əsil insan, insanlıqdan əl çəkmə, İnsanlara həmişə insanlıqla rəftar et. // Kimin sənə bir az əməyi

keçsə, Sən ona ondan da artığını elə...”[1, 128-129, b.:1195-1198].

Abidədən aydın olur ki, Gündoğdu, harada ağıllı və bilikli insan varsa, yanına çağırar, özünə yaxın tutar, bilikli adamları ucaldardı, işini biliklə nizamlayardı. Çünki törə elm və hikmət ilə bilinir, tanınırdı [1, 50, b.:405; 416]. Törənin xitab etdiyi zümrə ağıllı insanlardır. Yusif Balasaqunlu bilik və idrakin faydaları haqqında danışarkən alim sözünə istinadən belə deyir: “Bu dörd şeyin azına az demə, Hakim sözüdür, onu yaxşıca dinlə: “ Bu dörd şeydən biri od, biri yağdır, Üçüncüsü həyatın duzağı olan xəstəlikdir. // Nəhayət, bilikdir, bunlardan biri, // Bu dörd şeyi ucuz tutma, onlar çox əhəmiyyətlidir” [1, 44, b.:306-308].

Ağıllı təmsil edən Öydülmüş Törənin baş məsləhətçisi sifəti ilə “Hər işi bilərək, gənəşərək görməli, Gənəşməyən adam sonra peşman olar. Eşit gör nə deyir xəbər gətirən peyğəmbər: ”Məsləhət hər işin dərmanıdır”. // Yaxşı adam ilə məsləhət etməli, Hər işi gənəşməklə həll etməli. // Adam işini gənəşib görər, Gənəşməyən adam peşman olar... İnsan özü öz işini yaxşı bilməz, Başqası ilə gənəşmək xeyirli olar.// Gənəşən insanın biliyi artar, Gənəşməyə bilik də qatılsa, o iş düzələr.// Gənəşən insan nə deyir, eşit, İş məsləhət ilə yoluna qoyarlar: Hər bir işi başqasına gənəş, Gənəşməyən adamdan uzaq dur.// Girişmək istədiyən işi gənəş, Diləyinə məsləhət ilə yetiş”,- deyir [1, 373-374, b.: 5650-5660].

Öydülmüşün Odqurmuşa cavabında müəllif, mənəfəti olan insanla məsləhət etməyin insana xeyir gətirmədiyini, işdə xeyri olmayan adama gənəşməyi, ancaq yenə də işi könül istəyincə görmək fikrini abidədə ısrarla bildirir [1, 242, b.: 3492-3495]. Öydülmüşün fikrincə, “İşi ağıllı adamlar bacararlar, Ağılsızları işdən uzaq tutmaq gərəkdir” [1, 154, b.: 1990].

Türklər göy üzünü yerdən üstün tuturdular. Yaradılışda öncə göylərin xəlvə olduğu inancındaydılar. Yer üzündəki tərəflərdən şərq qərbdən, cənub şimaldan üstün hesab edilirdi. Dövlət təşkilatında şərq və cənub sağ, qərb və şimal sol tərəf adlandırılmışdır, Dövlət təşkilatında mühüm yer tutan, dövlətin sahibi sayılan Bozoklar, şərq və cənubun hakimi idilər [5,202-211]. Onlara tabe sayılan Üçoklara isə qərb və şimal verilmişdir. Həmin qaynaqlarda şərq və cənub gündüzü, qərb və şimal gecəni təmsil edirdi. Şərq, gündüz, sağ, yay, Bozoklar və dövlətdəki mərkəzi səlahiyyəti bir tərəfi; qərb, ay(gecə), sol, ok, Üçoklar və yabğuluk isə digər tərəfi təmsil edirdi.

Əski türk sosial həyatında bir-birini tamamlayan, dixatomik iki ana qanaddan meydana gələn bu quruluş “Qutadğu bilig” abidəsində də özünü göstərməkdədir. Öydülmüşün anladığı kimi “ağıl sağdan gedər, onun solu yoxdur, O, doğru-dürüstdür, onun hiyləsi yoxdur” [1, 145, b.: 1863]. Qutu təmsil edən Ayddoldu da eyni qənaətdədir:”Yolun sağı olsa, işin düzəldi, Sola olsa, inləyərək başını yerə çal” [1, 116, b.: 1392]. Eyni vəziyyəti törəni təmsil edən Gündoğduda da görməkdəyik: “...Solunda acı ot, sağında şəkər vardı... Şəkər zülmə uğrayan adam üçündür, O mənim qapımda ədalət tapar // Acı ot isə ədalətdən qaçanlar üçündür...Törənin var olma səbəbi ədalətdir, ədalət yolu bəyliyin əsasıdır [1, 76;79, b.: 772; 812-816]. Törənin məntiqinə görə,

“Yaxşılıq sağdırsa, pislik də soldur, Solda cəhənnəm var, sağdasa cənnət” [1, 86, b.: 917] və ya “Sağ əlin qılınc tutub vuruşsa, Sol əlin qoy mal paylasın” [1, 158, b.: 2069]

Aydoldu oğlu Oydülmüşə vəsiyyəət edərkən belə deyir: “Könlünü və dilini doğru tut, Tanrıya tapın, Qafil olma, sabahkı işini bu gün düşün. // Bütün yaxşılığı, pisliliyi Tanrı hökmü bil, Tanrıya inan və ona qulluq et...Onun bütün əmrlərinə itaət elə, Tanrı səni bu gün də, sabah da əziz tutar” [1, 110, b.: 1278-1281] və ya “Tanrı kimə həya və göz suyu vermişsə, Ona dövlət və üz suyu da vermişdir” [1, 155, b.: 2007]. Bir türk atalar sözündə deyildiyi kimi “Əgər yaxşılıq ananın ağ südü ilə insan ruhuna keçsə, O ölənə qədər doğru yoldan çıx-maz”. // İnsanın ruhuna işləmiş əxlaq, Ancaq ölümlə pozular” [1, 83, b.: 881-882]. Törəni təmsil edən Gündoğdu “Ana qarında yaranan tərbiyə, Ancaq qara yer altında insanı tərək edər, ey müdrik insan” fikrini əsaslı sayır [1, 83, b.: 883].

Bəşəriyyəti əmin-amanlığa və həqiqətə qovuşdurmaq üçün törədə ədalət və insanlara bərabər davranmaq şərtinin axtarılması təbiidir. Ədalət Törənin başlıca və əsas prinsipidir. Törənin başlıca qaydaları aşağıdakılardır: “Bəylik yaxşı şeydir, qanun ondan artıqdır, Gərək onu düzgün tətbiq edəsən” [1, 53, b.: 454]. Türk düşüncəsində dövlətin təməli ədalət üzərində qurulur. “Qutadğu bilig”də deyildiyi kimi “Bir bəyliyin təməli doğruluqdur, Bəylər doğru olsa, dünya aram tapar...// Bəyliyin təməli ədalətdir, Ədalət yolu bəyliyin əsasdır” [1, 79, b.: 819; 821]. Aləmə əmin-amanlıq və nizam gətirməyə cavabdeh olan Türk dövləti ədalət təməli üzərində bərqərar olur.

Törə günəşi parlaqlığını, gücünü yalnız ədalətdən alır. Müəllif bildirir ki, “Səadət (Qutda-M.M.) yüksəlməsi üçün insana doğruluq lazımdır, İnsanlıq doğruluğun adıdır...” [1, 80, b.: 865]. Törə ədalət saxlayan bir sistemdir, ədalət isə Tanrı əmridir. Törəni təmsil edən Gündoğdunun söylədiyi “Mən işləri doğruluqla həll edirəm, İnsanları bəy və qul olaraq ayırmıram” ifadəsində türk ədalət sisteminin insanın arzularına cavab verilməkdədir [1, 78, b.: 809]. Törə sosial həyatda ədalət və ləyaqət fərqiindən asılı olmayaraq tətbiq olunduğunu dilə gətirməkdədir. Ləyaqət insanı qiymətləndirən, onun keyfiyyətini müəyyənləşdirən bir ifadə kimi işlədilmişdir. Bilgi, ağıl, əxlaq ləyaqətlə mütənəsbidir. İrfani baxımdan ədalət insanı bütün diləklərinə qovuşduran açardır. Ədalət tətbiq olunur və insan adil olursa Tanrının sevgisini qazanır.

Tanrı, kainat, bəşəriyyət və törə münasibətlərini açıq-aydın əks etdirən bu örnəklərdən görüldüyü kimi törənin ədalət anlayışı İlahi ədalət prinsiplərinə söykənir [3, 136]. Zülmə məruz qalan hər kəsin hüququ Törə vasitəsilə qorunur, haqqı bərpa edilir, haqqına qovuşur. Törə zalımlara, ədalətdən qaçanlara ədaləti daddırmaq gücündədir: “Mənim qaşım çatmağım və qəzəbim, Qaşqabağım yanıma gələn zalımlar üçündür” [1, 79, b.: 816] və ya “Zülm yanar oddur, yaxınlaşanı yandırır, Qanun – sudur, axsa nemət bitirər” [2, 156, b.: 2032].

Gündoğdu xaqan Aydolduya ədalətin vəsflərinin necə olduğunu bəyan edərkən “İstər oğlum olsun, istərsə yaxın, ya uzaq, İstər yolçu olsun, istərsə

qonaq, // Qanun qarşısında hamısı birdir, Hökm verəndə heç biri məni fərqli görməz” [1, 79, b.: 817-818]. Öydülmüş xaqana 3 şeyin zülmə səbəb olduğunu belə anladır: “...Biri bəyin etinasızlığıdır, müsibət gətirir, // İkinci - xalqın başçısının zəifliyi, Üçüncü – xalqın bağrını yeyən tamahkarlıqdır” [1, 219, b.: 3109-3110]. Təbii ki, zülmün ortadan qaldırılması onu doğuran səbəblərin aradan qaldırılması ilə mümkündür. Bunun üçün abidədə deyildiyi kimi dünyanı nizama gətirmək gərəklidir: “Qanunu düz tətbiq etdin, dünya bəzəndi, Eldə kimsənin gözünə zülm dəymir” [1, 219, b.: 3108].

Bəyliyin təməli ədalətdir, doğruluq olan yerdə zülmün mövcudluğu qeyri-mümkündür. Gecikən ədalət zülmün pərdəsinə bürünə bilər. Məhz buna görə Törə işlərin dərhal yerinə yetirilməsini və haqq arayanın haqqının dərhal verilməsini əmr edir.

Türk dövlət həyatında bəylik, xaqanlıq Tanrı lütfü bilinmişdir: “Ey dövlətli hökmdar, Tanrı sənə səadət verdi” [1, 31, b.:109] və ya ağılı təmsil edən Öydülmüş xaqana ölkəni idarə etməyin qaydasını bəyan edərkən deyir: “Bu bəyliyi sən zor gücünə almadın, Onu Tanrı öz fəzli olə sənə bağışlayıb // O, lütf edərək bu bəyliyi sənə verdi, Ey geniş bilikli, buna şükr et” [1, 362, b.:5469-5470] və ya “Tanrı bu bəylik işini kimə verərsə, Ona müvafiq ağıl və könül də verir. // Tanrı hər kimi bəy tək yaratmaq istəsə, Ona müvafiq ağıl, qol-qanad da verir. // Bu bəylik işi bəylərin işidir, Bəylərin işini bəy olan bilər” [1, 151, b.:1933-1935].

Öydülmüş xaqana cavabında belə deyir: ”Tanrı kimə versə bu xoşxasiyyəti, Bu xoşxasiyyətlə yaxşı yolu qismət etsə, // Bu dünya hər cür nemətlə onun olar, İstəsə özü yeyər, istəsə paylayar” [1, 153, b.: 1978-1979]. Abidədə Odqurmuşun dilindən deyilən ifadədə də həmin fikir səslənir: “Tanrı səni doğruluq (ədalət-M.M.) üçün bu vəzifəyə gətirdi, Doğru ol və doğruluqla yaşa” [1, 346, b.: 5195]. Tanrı tərəfindən kutu göndərildikdən sonra o, Törəyi-ədaləti tətbiq etməyə cavabdehdir. Abidədə müəllif “Xaqan ölkənin bəyi, xalqın böyüyüdür, Ona hər cür hörmət etmək lazımdır” fikrini xüsusi vurğulayır [1, 333, b.: 4995]. “Qutadğu bilig” abidəsində dövlət nizamı, el qurmaq qutla bağlıdır: “Xalq qurtuldu, əziyyət qurtardı, Quzu ilə qurd birlikdə yaşadı. // Elin nizamı artdı, qanunu möhkəmləndi, Elikin dövləti gündən-günə artdı” [1, 94-95, b.: 1039-1041].

Bəylik törənin tətbiq olunması həyata keçirilməsi üçün yaradılmışdır, Tanrı ilahi nizamın hökm sürməsi üçün bəylik verir. Təbii ki, bu nizama bəyin riayət və əməl etməsi əsas şərtidir. Aydoldunun Gündoğduya “Sən hər vaxt Törəyi ədalətlə tətbiq et; bəylik Törə ilə ayaqda durur” verdiyi cavabında öz əksini tapan hikmət həmin şərti xatırlatmaqdadır [3, 139]. Xaqanın ”Bəyliyə layiq bir bəy necə olmalıdır?” sualına hikmətin rəmzi olan Öydülmüş belə cavab verir: “Ey hakim, uzun zaman hökm etmək istəsən, Qanuna əməl etməli, xalqı qorumalısan. // Qanun ilə el genişlənər, dünya nizama düşər, Zülm ilə ölkə kiçilər, dünya qarışar” [1, 156, b.: 2033-2034] və ya “...Bunlardan biri xalq üçün yaxşı qanun, Digəri isə xidmətçilərə verilən gümüşdür. // Xalq qanun

sayəsində sevinc içində yaşamalı, Pulu gören xidmətçilərin üzü gülməlidir” [1, 156, b.: 2133-2134].

“Qutadğu bilig“ əsərində deyildiyi kimi xaqanlıq, dünya törə ilə hüzur tapır, xaqanın adı törə ilə yüksəlir, yəni “Dünya dincəldi, qayda-qanun bərqərar oldu, O öz adını qanunla yüksəltdi” [1, 31, b.: 103]. Abidədə müəllif bildirir ki, “Dünya hakiminə min bir fəzilət lazımdır, O, bu fəzilətlərlə dünyanı idarə edir” [1, 213, b.: 3009] və ya “Bu dünyanı tutmaq üçün min cür hünər lazımdır, Bu qulanı basmaq üçün aslan olmaq lazımdır.// Fatehə min-min ərdəm lazımdır ki, Onunla el-gün tutsun, dumanı dağıtsın” [1, 43, b.: 283-284].

Törəyi, yəni qanunu xalqa adil və düzgün tətbiq edən bəy xalq tərəfindən sevilir və hörmətlə yad edilir. Hikməti təmsil edən Odqurmuş törəni, yəni qanunu rəmzləşdirən Gündoğduya öyüd verərkən belə deyir: “Yoxsullara, dul-lara, yetimlərə görüm-baxım elə, Onları qorumaq ədalətin tətbiqi deməkdir” [1, 352, b.: 5302].

Öydülmüş bəylərə vəzirlik edə biləcək adamın necə olmasını bəyan edərkən “Qanun adamı hər yerdə yuxarı başa keçirər” deyir. Deməli, Törə-qanun, ictimai həyatda ona ciddi əməl edildiyi təqdirdə insanı ən yüksək vəzi-fələrə yüksəldən prinsipləri daşımaqdadır: “İnsan üsul bilsə, yuxarı başa keçər” [1, 309, b.: 4604].

Bəyin yaxşı olması Törəni ədalətlə idarə etməsi xalq üçün qut mahiyyəti daşıyırdı. “Bəy xalq üçün səadətdir, onu xoşbəxt etməlidir, Xoşbəxt olmaq üçün də qarın doymalıdır” [1, 355, b.: 5355]. Öydülmüşə görə, xaqan cəmiyyətin iqtisadi, hüquqi və qoruma kimi əsas hüquqlarını layiqincə yerinə yetirə bilirsə, quta qovuşur. Xaqan öz mənfəətini düşünməməli, qövmün faydasını ön planda tutmalıdır. Çünki bəyin qazancı tayfanın mənfəətinin içərisindədir: “Bəy yaxşı, yolu isə doğrudursa, Qul o yolla daha rahat gedəcək” [1, 161, b.: 2132)]; “Əgər yaxşı olsa elin başçısı, Yaxşı olacaqdır onun işçisi.// Əgər bəylər yaxşı olsalar, Xalqı varlanar, dünya düzələr” [1, 84, b.: 894-895] və ya “Xalqın varlığı bəyin varlığıdır, İstər onu istə, istər də bunu” [1, 366, b.: 5545]. Odqurmuşun xaqana öyüd verərkən dediyi “Ey bəy, gücün yetən qədər qanunu tətbiq et, Xalqın haqqını verməyə çalış.// Əgər günah işləsən, Tanrıdan əfv dilə, Hər gün dönə-dönə tövbə et” ifadəsində Tanrı tərəfindən qutu // kutu göndərilən xaqanın yeganə amalının cəmiyyətə qulluq etməsi fikri durur [1, 351, b.: 5288-5289].

Nəticə. Yusif Balasaqunlunun “Qutadğu bilig” abidəsində hökmdara idarə etmə haqqının Tanrı tərəfindən verilməsi, əldə etdiyi bütün uğurlarının onu qut//kut ilə təchiz edən Tanrının bir lütfü olaraq göndərilməsi vurğulanır. Türk düşüncəsində törəsiz bir dövlətin olmayacağı “il” və “törə” sözlərinin yan-yanı işlədilməsi ilə təsdiqlənir. Türk dövlət həyatında bəylik, xaqanlıq Tanrı lütfü bilinir. Tanrı tərəfindən xaqanlara kut//qut göndərildikdən sonra o, törəyi, ədaləti qorumağa cavabdehdir. Abidədə deyildiyi kimi xaqanlıq Törə, yəni adət-ənənəyə söykənən qanunlarla hüzur tapır. Törənin xeyirli, müsbət tövsiyələri ilə yanaşı, xoşlamadığı yasaqlar da abidədə açıqlanır.

Azərbaycan folklorşünaslığında Yusif Balasaqunlunun “Qutadğu bilig” əsərində Tanrı və törə problemi ilk dəfə araşdırılır və elmi yenilikdir. Araşdırmanın nəticələri türk-islam tarixi, tanrıçılıq dünyagörüşü, türkün siyasi və idarəçilik görüşləri, ictimai və fəlsəfi baxışlarını öyrənməkdə yardımçı ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Balasaqunlu Y. Qutadğu bilig. Bakı: Avrasiya Press, 2006, 439 s.
2. Balcı C. Türk devlet töresi. İstanbul: Bilgeoğuz, 2018, 277s:
3. Başer S. Kutadgu Bilig'de kut ve töre. İstanbul: İrfan Yayıncılık, 2015, 174 s.
4. Bayat F. Oğuz epik ənanəsi və “Oğuz kağan” dastanı. Bakı: Sabah, 1993, 194 s.
5. Bayat F. Oğuz destan dünyası. Oğuznamelerin tarihi, mitolojik kökenleri ve teşekkülü. İstanbul: Ötüken, 2013, 348 s,
6. Bayat F. Türk mitolojik sistemi (Ontolojik ve epistemolojik bağlamda Türk mitolojisi). Cilt: 1, Ankara: Ötüken, 2007, 380 s.
7. Beydili C. Türk mitolojisi. Ansiklopedik sözlük / Çeviren: Eren Ercan, Ankara: Yurt Kitap-Yayın, 2004, 637 s.
8. Bəydili C. Türk mifoloji obrazlar sistemi: Struktur və funksiya. Bakü: Mütərcim, 2007, 272 s.
9. Divanü Lügət-it-Türk / Çeviren Besim Atalay. Cilt II. Ankara: Ankara Üniversitesi Basım Evi, 1999, 366 s.
10. Divanü Lügət-it-Türk / Çeviren Besim Atalay. Cilt III. Ankara: Ankara Üniversitesi Basım Evi, 1999, 452 s.
11. Günay Ü., Güngör H. Başlangıçlarından günümüze türklerin dini tarihi. Ankara: Berikan Yayınevi, 2015, 552 s.
12. Kafesoğlu İ. Eski türk dini. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980, 67 s.
13. Kafesoğlu İ. Kutadgu bilig ve kültür tarihimizdeki yeri. İstanbul: Kültür Bakanlığı, 1980, 46 s.
14. Kafesoğlu İ. Türk milli kültürü. İstanbul: Ötüken, 1998, 466 s.
15. Niyazi M. Türk devlet felsefesi. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1996, 285 s.
16. Tanyu H. İslamıktan önce türklerde tek Tanrı inancı. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1986, 233 s.

ТЕНГРИ И ТОРА (ТӨРӘ – ЗАКОН) В ПРОИЗВЕДЕНИИ «КУТАДГУ БИЛИГ» («БЛАГОДАТНОЕ ЗНАНИЕ») ЮСИФА БАЛАСАГУНИ

Магомед М.МАМЕДОВ

РЕЗЮМЕ

Великий мыслитель и государственный деятель своего времени Юсуф Баласагуни в произведении «Кутадгу билиг» («Благодатное знание») выразил социально-общественные и философские взгляды древних тюрков, которые исходили из Тору (Закона), Тенгрианства, жизни и образа их мышления. Тенгри, известный в Тенгрианстве как создатель Вселенной, является единственным источником духовной силы тюркского общества.

В этом произведении Юсуф Баласагуни раскрыл административные и политические взгляды тюрков и показал общественно-политическую основу Тюркского государства. В произведении подчеркивается, что справедливость и представление прав народа зиждутся на Торе (Законе). В статье говорится, что, поскольку Тора – это божественный порядок, Тенгри одаривает Гутум // Кутум (счастьем) того, кто следует его порядку.

Статья на основе примеров, взятых из произведения, исследует правовые воззрения древних тюрков, которые восходят к их традициям.

Ключевые слова: Юсуф Баласагуни, Тенгри, Кут, мудрость, истина, счастье, справедливость, святой

GOD AND MORALS IN YUSUF BALASAGUNI'S "KUTADGU BILIG"

Mahammad M.MAMMADOV

SUMMARY

Yusuf Balasaguni, thinker craftsman and statesman of his epoch, expressed the public-social and philosophical views of the ancient Turks, which came from their customs, Tengrism, lifestyle and way of thinking, in his work "Kutadgu Bilig". God, known as a creator of the universe in Tengrism, is the only source of moral strength of Turkish society.

By this work Yusuf Balasaguni revealed the political and administrative views of the Turks and introduced the socio-political foundation of the Turkish state. The work emphasizes that justice is the basis of the Morals (Law) and represents the rights of the nation. The article reflects that, as the Morals are a divine order, God gives Gut/Kut (happiness, bliss) to a human in accordance with his order. The article examines the legal views of the ancient Turks, came from the customs and traditions, on the basis of examples from the work.

Keywords: Yusuf Balasaguni, Tengry (God), Kut, wisdom, truth, happiness, justice, sacral

TARİX

UOT 94 (479.24)

SOVET İTTİFAQI KOMMUNİST PARTİYASININ XX
QURULTAYINDA “ŞƏXSİYYƏTƏ PƏRƏSTİŞ HAQQINDA” QƏBUL
EDİLMİŞ QƏRARIN AZƏRBAYCAN KP MK-DA MÜZAKİRƏSİ

İbrahim X.ZEYNALOV*

Elmi məqalədə XX əsrin 50-ci illərində Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında baş verən proseslər, problemlər, xüsusilə Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının XX qurultayının qərarlarının, o cümlədən “şəxsiyyətə pərəstiş və onun nəticələri” haqqında məsələnin Azərbaycan KP MK-nin iclasında müzakirəsi, həmçinin Azərbaycan KP MK-nin “şəxsiyyətə pərəstiş və onun nəticələrinin aradan qaldırılması haqqında” qərarının Bakı şəhərinin bəzi partiya təşkilatlarında müzakirəsi və d. məsələləri öyrənilir.

Məqalədə həm də “şəxsiyyətə pərəstiş və onun nəticələrinin” aradan qaldırılması haqqında Azərbaycan KP MK bürosunun qəbul etdiyi qərara obyektiv münasibət bildirilir.

Açar sözlər: Azərbaycan KP MK, şəxsiyyətə pərəstiş, Stalin, Xruşşov, İman Mustafayev

Giriş. II Dünya müharibəsi bəşəriyyətin simasını dəyişdi, faşist təhlükəsi xaqaları bir-birinə yaxınlaşdırdı. Dövlətlərarası bir çox ziddiyyətləri, gərginlikləri puç etdi. Dünyəvi fəlakət hesab edilən faşizmin darmadağın edilməsi, müstəmləkələrin dağılmasına, sülhün bərqərar olmasına, yeni siyasi sistemlərin yaranmasına, demokratik quruluşlu dövlətlərin meydana gəlməsinə səbəb oldu. “Qələbədən sərxoş olanlar” Sovet sisteminin demokratik yenilənməsi məsələsinə məhəl qoymadılar. Yalnız XX yüzilin 50-ci illərinin ortalarından müvəqqəti də olsa, başlayan “mülayimləşmə” – liberallaşma da çox çəkmədi.

Məqalədə müharibədən sonrakı illərdə siyasi rejimin daha da sərtləşməsi, Kommunist Partiyasının və onun ideologiyasının şeriksiz ağılığının daha da güclənməsi, repressiyaların yeni mərhələsinin başlanması, mərkəzdə Stalinçilərin və yerlərdə onların əlaltılarının özbaşnalığının dözülməz vəziyyət aldığı bir şəraitdə respublikada baş verən proseslərin, həmçinin Stalinin vəfatından sonra mərkəzdə və Azərbaycanda gedən siyasi hadisələrin, “şəxsiyyətə pərəstiş”lə bağlı mərkəzin mövqeyinə Azərbaycanda münasibətin obyektiv təhlili,

* Bakı Dövlət Universiteti, professor, ibrahimzeynalov@bsu.edu.az; ORCID ID 0000-0002-5503-4801

ümumiləşdirilməsi, yeni təfəkkür süzgəcindən keçirilməsinə cəhd edilir.

II Dünya müharibəsindən sonra Sovet cəmiyyətində baş verən proseslər. Müharibədən sonrakı dövrdə dünyanın siyasi strukturunda ciddi dəyişikliklər baş verdi. SSRİ müharibədən qalibiyyətlə çıxdı, ümumdünya sistemində hərbi-siyasi nüfuzu qat-qat artdı, dünyanın iki ən güclü dövlətindən birinə çevrildi. Totalitar siyasi rejim daha da sərtləşdi. Stalinin şəxsiyyətinə pərəstiş daha da gücləndi. 1945-ci ilin sentyabrında Dövlət Müdafiə Komitəsi fəaliyyətini dayandırdı. 1946-cı il fevralın 10-da SSRİ Ali Sovetinə yeni seçkilər keçirildi. Dövlət idarəetmə strukturları yenidən təşkil edildi. 1946-cı ilin martında SSRİ Ali Soveti Xalq komissarları sovetlərini Nazirlər Sovetinə çevirmək haqqında qanun qəbul edildi. İ.V.Stalin SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri təsdiq edildi. Bununla da, Stalin ölkədə hakimiyyəti təkbaşına idarə etməyə başladı.

Beləliklə, partiya nizamnaməsi kobudcasına pozuldu: seçkili orqanların fəaliyyəti formal xarakter daşıyırdı, kollegiyallıq pozulurdu.

Stalinin şəxsiyyətinə pərəstiş onun əlaltılarının partiyaya, dövlətə zidd hərəkətləri və siyasi avantürist Beriyanın cinayətkar fəaliyyəti totalitar rejimin gücləndirilməsinin əsas səbəblərindən idi. Hüquq mühafizə orqanlarının işi yenidən quruldu, güc strukturlarının fəaliyyəti təkmiləşdirildi. Repressiyaların yeni mərhələsi başladı. Stalin rejiminin əsas hədəfləri ilk növbədə əsirlikdən qayıtmış müharibə iştirakçıları oldu. Müharibədən sonra bol-bol vədlərlə aldadılıb vətənə qaytarılan əsirlərin üzərində nəzarət gücləndirildi.

Totalitar Stalin rejiminin sərtləşməsinin təzahürlərindən biri elm, ədəbiyyat, incəsənət üzərində “hakim” ideologiyanın inhisarlarının daha da güclənməsi idi. Müharibədən sonrakı illərdə tarix, fəlsəfə, biologiya, fizika, siyasi iqtisad, dilçilik və digər ictimai-siyasi elm sahələri üzrə “elmi” diskussiyalarda əslində, geniş elmi mübahisə yox idi, “marksist” maskası geyinmiş elmdə təsadüfi fırladaçılar, ehkamçılar hökmranlıq edirdilər. Bu nadanlar ictimai-siyasi elmlərin inkişafına mane olur, genetica lazımsız elm hesab edilirdi.

Şəxsiyyətə pərəstişin ağır nəticələri tarix və digər humanitar elmlərdə daha sərt şəkildə özünü göstərirdi. Azərbaycan tarixinin ən önəmli hadisələri, xüsusilə Azərbaycanın Rusiya və Qacarlar İrani arasında bölüşdürülməsi, Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğal edilərək müstəmləkəyə çevrilməsi haqqında həqiqətlər, həmçinin çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı çıxış edən mütərəqqi milli burjuaziyanın nümayəndələrinin müstəqillik uğrunda mübarizəsi də saxtalaşdırıldı.

1953-cü il martın 10-da Stalinin dəfn mərasimindən sonra Mərkəzi Komitənin Rəyasət Heyətinin iclası oldu. İclasda Malenkov çıxışında mərkəzi mətbuatı tənqid edərək bildirdi ki, ilk öncə şəxsiyyətə pərəstiş siyasətini dayandırmaq lazımdır. Bundan sonra Mərkəzi Komitənin katibi P.N.Pospelova peçat üzərində nəzarəti təmin etmək, N.S.Xruşşova isə Stalin haqqında yazılara nəzarət etmək tapşırıldı [7, 91-92].

1953-cü ilin iyul Plenumunda Malenkov çıxış edərək bildirdi ki, heç kim varis roluna göz dikə bilməz, iddia edə bilməz. Böyük Stalinin varisi şəxs ola

bilər ki, o, partiyanın polad kimi möhkəm sınağından keçib, həmişə Stalinin yanında olub. Malenkov bildirirdi ki, “məsələ yalnız təbliğatda deyil, şəxsiyyətə pərəstiş məsələsi birbaşa və dolayı yolla kollektiv rəhbərlik məsələsi ilə bağlıdır”. Bununla da, partiya həyatında dəyişikliklərlə bağlı ilk addımlar atıldı. Malenkov Plenumda çıxışı zamanı onu da bildirdi ki, yoldaşlar siz bilməlisiniz ki, Stalinin şəxsiyyətinə pərəstiş məsələsi gündəlik rəhbərlik praktikasında çox ağır, ölçüsüz vəziyyət almışdır, rəhbərliyin yuxarı hissəsində tənqid və özünütənqid, demək olar ki, yox idi. Şəxsiyyətə pərəstişin partiya və ölkə rəhbərliyinə son illərdə gətirdiyi zərbələri, ziyanları sizdən gizlədə bilmərik. Təkbəşinə qərarların verilməsi, taleyüklü məsələlərin məsləhətləşmələr etmədən həll edilməsi ölkə və xalq üçün nə qədər ziyanlı olduğunu yaxşı bilirsiniz.

Plenumda Stalinin təkbəşinə düşünülməmiş verdiyi qərarlarda və bunların ölkə üçün ağır nəticələrindən ətraflı danışıldı. Həmçinin Stalinin heç kimlə hesablaşmadan kəndlərdə vergilərin yenidən qaldırılması, Türkmən kanalının heç bir iqtisadi, maliyyə cəhətləri hesablanmadan bağlanması ilə bağlı qərarlar qəbul etməsi və onların ağır nəticələri xatırlandı.

Beləliklə, qəti addımlar atmaq, psixoloji bariyeri aşmaq, xalqda gələcəyə, yeni rəhbərliyə inam yaratmaq zamanı gəlmişdi. Qarşıda yeni, ardınca isə yeniliklər gözləyən bir yol var idi. Malenkov və Xruşşov – hər ikisi bu qapı arxasında dayanmışdılar. Çünki müharibədən sonra Malenkov, Beriya və Xruşşov öz yerlərini möhkəmləndirmişdilər. Hakimiyyətdə ən çətin mövqeni Beriya tuturdu. İlk öncə Beriya digər varisləri – Malenkovu, Xruşşovu inandıрмаğa çalışırdı ki, Stalinədən sonra o, birinci sima olmaq niyyətində deyil, onu ikinci sima rolu qane edir [11, 440-441]. O zaman hakimiyyət uğrunda mübarizədə rəqabətin taleyi Beriyanın kimin - Xruşşovun, yaxud Malenkovun tərəfinə keçəcəyindən asılı idi. Lakin Beriya öz hesablamalarında zaman itirdi və bununla digərlərinə özünün sadıqlıyından şübhə yaratdı.

Beriyanın həbsi barədə "Xruşşovun məlumatı"na görə Beriya Stalinin ölümündən sonra hakimiyyəti zəbt etməyə hazırlaşmışdı. Xruşşov onun bu həzırlığından xəbər tutaraq, ona qarşı MK-nın digər büro üzvləri ilə əlaqəyə girir. MK-nın büro üzvləri Beriyanın həbs edilməsi ilə bağlı Xruşşovun təklifini müdafiə edirlər. MK-nın büro üzvlərinin gizli planından Beriyanın heç bir xəbəri olmur və beləliklə, o, gözlənilmədən həbs olunur.

Digər bir məlumatda göstərilir ki, Beriya dövlət çevrilişini və Malenkovun həbsini planlaşdırmışdı. Hətta Beriya Malenkovun hakimiyyətdən kənarlaşdırılması məsələsini Xruşşovla da məsləhətləşmişdi. Xruşşov Beriyanın bu taktikasından şübhələnərək fikirləşir ki, Malenkovdan sonra mən həbs oluna bilərəm. Nəticədə Beriyanın olan şübhə Malenkovla Xruşşovun yaxınlaşmasına səbəb olur.

Beləliklə, gizli danışıqlardan sonra 1953-cü il 26 iyulda SSRİ Nazirlər Sovetinin Rəyasət Heyətinin iclasının gedişində Beriya həbs olundu və bütün vəzifələrdən uzaqlaşdırılaraq onun işi məhkəməyə verildi. Nəticədə 1953-cü ilin dekabrında Beriya və onun yaxınları SSRİ Ali Məhkəməsinin qərarı ilə

güllələndilər [7, 91-92].

Növbədə olan digər əsas məsələ siyasi məhbusların azadlığa buraxılması idi. Bu prosesi bütövlükdə bəraət saymaq olmazdı. Belə ki, bu bəraət hakim dairələrdən hədiyyə, “günahların” bağışlanması olaraq hakimiyyətin xoş məram göstərməsi kimi görünürdü. Həmçinin hakimiyyət tərəfindən verilən bəraət məhbusların düşündüyü kimi tam olmadı. 1955-ci ildə 30-cu illərin siyasi prosesləri zamanı günahsız həbs olunanlar azad edildilər.

1955-ci ilin yanvar ayında keçirilən Plenumda hesabatı N.S.Xruşşov etdi. Malenkov onun dilindən özünü “Bolşevik rəhbərliyinə qarşı kifayət qədər yetkin və sərt” aparmaması ilə bağlı sərt iradlar eşitdi. Xruşşovun iradlarında bildirilirdi ki, Malenkov təkcə hökumət rəhbərliyinə deyil, həm də Mərkəzi Komitənin Rəyasət Heyətinə rəhbərliyinə də iddia edir və bununla xalq arasında “ucuz populyarlığa” can atırdı. Xruşşov onun Beriya ilə yaxın münasibətlərini və “Leningrad işi”ndə iştirakının olmasını da xatırlatdı.

Malenkov özü plenumdakı iki dəfə çıxışında səhvlərini etiraf etdi. Həmin gün o tribunada sakit, hərəkətsiz, üzərinə ağırlıq çökmüş, kədərli təbəssümü yoxa çıxmış yazıq bir fiqura dönmüşdü. O tribunada sakit halda dayanıb, sanki sonrakı taleyini düşünürdü və ümitsiz idi [9, 60-65]. 1955-ci ilin fevralında SSRİ Ali Sovetinin sessiyasında Malenkov rəsmi olaraq istefasını xahiş etdi və onun bu xahişi təmin olundu.

Sov. İKP-nin XX qurultayında və Azərbaycan KP MK-da “şəxsiyyətə pərəstiş və onun nəticələri” haqqında məsələnin müzakirəsi. Sov.İKP-nin XX qurultayının çağırılması haqqında məsələ ilk olaraq N.S.Xruşşov tərəfindən qaldırılmışdı. XX qurultaydan əvvəl gizli toplanan materiallar Sov.İKP MK-nın Rəyasət Heyətinin iclasında müzakirə edilərkən ciddi fikir ayrılıqları meydana çıxdı. Müzakirə zamanı Xruşşovdan fərqli olaraq V.Molotov Stalinin Lenin ideyalarının davamçısı, qüdrətli, güclü rəhbər kimi təqdim edilməsini xüsusi olaraq vurğulamışdı.

Sov.İKP-nin XX qurultayı ərəfəsində 1956-cı ilin yanvarında Azərbaycan Kommunist Partiyasının XXI qurultayına da ciddi hazırlıq işləri gedirdi. Qurultayqabağı Azərbaycan KP MK-nın plenumu keçirildi. Plenumda MK-nın XXI qurultaya hesabat məruzəsi müzakirə edildi. Məruzə plenum iştirakçıları tərəfindən birmənalı qarşılanmadı.

Azərbaycan KP-nin XXI qurultayı 1956-cı il yanvarın 25-də öz işinə başladı. Qurultayda hesabat məruzəsi ilə Azərbaycan KP MK-nın I katibi İman Mustafayev çıxış etdi. Məruzədə respublikanın sosial-iqtisadi vəziyyətindən, xüsusilə neft sənayəsinə rəhbərlikdə mövcud olan nöqsanlardan, sənaye və kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrindəki vəziyyətindən və s. məsələlərindən bəhs edildi və geniş təhlillər verildi. Məruzədə eyni zamanda respublika partiya təşkilatının apardığı ideoloji işin vəziyyətindən, M.C.Bağirovla bağlı istintaq işinin gedişindən, 30-cu illərdə repressiya olunmuş görkəmli partiya, dövlət və mədəniyyət xadimlərdən bəhs edildi. Sonra o, qurultay iştirakçılarına M.C.Bağirov barədə istintaqın başa çatdığını və yaxın vaxtda onun məhkəməsinin

Bakıda keçiriləcəyinin bildirdi.

XXI qurultayda Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri Mirzə İbrahimovun məruzəsi maraqla qarşılandı [3]. Onun məruzəsində repressiya olunmuş Mikayıl Muşfiq, Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Ülvi Rəcəb, Abbasmirzə Şərifzadə, Heydər Hüseynov və digər görkəmli elm, incəsənət və mədəniyyət xadimlərinin adı çəkilməklə, 30-cu illərdə onların günahsız olaraq cəzalandırılmasından bəhs olundu [2]. Həmçinin qurultayda 1937-1938-ci illərdə və müharibədən sonrakı ilk illərdə günahsız repressiya qurbanı olmuş şəxslərin istintaq işinə yenidən baxılması qeyd edildi. Bu barədə qurultayda Azərbaycan SSR-i prokuroru A.Babayevin məlumatı dinlənildi. Respublika partiya təşkilatının XXI qurultayının iştirakçıları və məruzə ilə çıxış edənlər Stalin, Beriya və M.C.Bağırov ətrafında gedən proseslərə ehtiyatla yanaşdılar [4].

1956-cı il fevralın 14-də başlayan Sov.İKP-nin XX qurultayı tarixi hadisəyə çevrildi. 1956-cı il fevralın 25-də Sov. İKP-nin XX qurultayının son günündə Xruşşov “Şəxsiyyətə pərəstiş və onun nəticələri” adlı hesabat məruzəsi ilə çıxış etdi [10, 170-174]. Bu çıxış qurultay nümayəndələrinin əksəriyyəti üçün tamamilə gözlənilməz oldu. İclas qapalı idi və qurultay iştirakçıları müzakirə olunan məsələləri gizli saxlamaq üçün əvvəlcədən xəbərdarlıq edilmişdilər [6].

Xruşşov çıxışında bildirdi ki, Stalinin fəaliyyətinin bütün sahələri: həyat və fəaliyyəti, vətəndaş və II Dünya müharibəsi dövründəki xidmətləri, sosializm quruculuğu sahəsindəki fəaliyyəti ilə bağlı çoxlu sayda kitablar, məqalələr yazılıb, fikirlər söylənilib. Həmçinin Stalinin Lenin dövründə və ondan sonrakı illərdəki qərəzli, kobud, nöqsanlı fəaliyyəti ilə bağlı da fikir söylənildi. Onun trotskizimlə, Kamenev-Zinovyeviç qrupla liderlik uğrundakı mübarizəsinin başlıca cəhətləri də yaddan çıxmıdı. XX qurultayda 30-40-cı illərin repressiyaları haqqında da geniş danışıldı. Repressiyaların 1937-1938-ci illərdə ölkə üzrə daha geniş xarakter aldığı vurğulandı. Xruşşov “Şəxsiyyətə pərəstiş və onun nəticələri haqqında” məruzəsində bildirdi ki, SSRİ-də repressiyalar trotskizimə, “antipartiya”çılara, “xalq düşmənləri”nə qarşı mübarizə adı altında aparılmışdır [1].

Qurultayda Xruşşov, hətta Stalinin İkinci Dünya müharibəsindəki rolu üzərinə kölgə salaraq bildirdi ki, bu sahədə Stalinin fəaliyyətinə verilən qiymət o qədər də həqiqətə uyğun deyil. N.S.Xruşşov çıxışı zamanı Almaniyanın SSRİ üzərinə hücumu ərəfəsində müharibənin başlanacağı haqqında kəşfiyyət məlumatları olsa da, Stalinin bu məlumatlara məhəl qoymadığını bildirdi. N.S.Xruşşov Stalini şəxsiyyətinə pərəstişlə bağlı çoxlu sayda misallar gətirdi və bu faktları əsaslandırmağa çalışdı. Şəxsiyyətə pərəstişin sovet cəmiyyətinə, onun daxili və xarici siyasət məsələlərinə vurduğu zərərdən danışdı [12].

Xruşşovun “Şəxsiyyətə pərəstiş və onun nəticələri haqqında” məruzəsi dinləndikdən sonra onun ətrafında sərt, bəzən də qərəzli çıxışlar başladı.

Sov.İKP-nin XX qurultayında Azərbaycan nümayəndələri adından Azərbaycan KP MK-nın I katibi İman Mustafayev və Nazirlər Sovetinin sədri Sadiq

Rəhimov çıxış etdilər. İ.Mustafayev öz çıxışını N.S.Xruşşovun hesabat məruzəsi üzərində qursa da, o, öz çıxışında daha çox M.C.Bağirovla bağlı məsələlərə toxundu, onun qanunsuz, özbaşına gördüyü işlərdən, minlərlə görkəmli, namuslu partiya, hökumət, elm, incəsənət və mədəniyyət xadimlərinin repressiyanın qurbanları olmalarına yol verdiyindən danışdı. Lakin İ.Mustafayev unutmuşdu ki, onun özünü yüksək vəzifələrə çəkən M.C.Bağirov olmuşdur.

Qurultayın tribunasından Stalin haqqında söylənilən fikirlər, faktlar, açıqlamalar müasirləri şoka saldı. Böhtana, repressiyalara məruz qalanların adları, sayı, xüsusilə təəccüblü faktlar idi. Onların sırasında “Lenin qvardiyası”nın tanınmış nümayəndələri, görkəmli alimlər, ziyalılar, hərbcilər, hərbi rəhbərlər, rəislər, elm və mədəniyyət xadimləri, cəmiyyətin işığı sayılan ziyalı elitası, minlərlə vicdanlı partiya və hökumət işçiləri var idi. Hətta qapalı iclasda Xruşşovun verdiyi hesabat zamanı bir neçə nəfər iclas iştirakçılarının ürəyi xarab olmuşdu. İ.Erenburq bu barədə xatırlayırdı. “Gizlətmirəm, hesabatı oxuyanda mən şoka düşmüşdüm, axı bunu MK-nın birinci katibi deyirdi: 1956-cı il fevralın 25-i mənim üçün və eləcə də bütün həmkarlarım üçün böyük tarixi gün oldu.”

XX qurultay dünya sosialist təcrübəsinin tənqidi yenidəndərkən, beynəlxalq kommunist hərəkatının inkişafının başlanğıc nöqtəsi oldu. ABŞ Kommunist Partiyasının rəhbərlərindən biri Y.Dennis öz fikrini belə ifadə edir: “Biz böyük həvəslə və idealistcəsinə güman edirik ki, sanki sosializmin qurulmasının böyük işi ciddi səhvlər olmadan həyata keçirə bilər. Biz sosializm ölkələrində olan ciddi ədalətsizliklər barədə gedən istənilən mesajlara inanmaqdan imtina edirdik və bu mesajları böhtan sayırdıq” [8, 462-463].

“Pravda” qəzeti yazırdı: “Təsəvvür etmək çətin idi ki, bəzi inzibati tədbirləri qəbul etmək kifayətdir və bununla da şəxsiyyətə pərəstişə həmişəlik son qoyulardı.”

XX qurultayın “Şəxsiyyətə pərəstiş”lə bağlı materiallarının məzmunu əvvəlcə partiya və sovet orqanlarının, sonra isə geniş xalq kütləsinin gündəlik fəaliyyətində başlıca problemə çevrilirdi.

Sov.İKP-nin XX qurultayının yekunları Azərbaycanda da 1956-cı il martın 13-də müzakirə olundu. İ.Mustafayev respublika partiya fəallarının yığıncağında, “Sov.İKP-nin XX qurultayının yekunları və Azərbaycan partiya təşkilatının vəzifələri haqqında” məruzə ilə çıxış etdi. İ.Mustafayevin çıxışı N.S.Xruşşovun XX qurultayda etdiyi çıxışın üzərində qurulmuşdu və çox ehtiyatla danışdı. O, çıxışında Azərbaycanda şəxsiyyətə pərəstişi M.C.Bağirovun özü və onun fəaliyyəti ilə bağlı olduğunu vurğuladı. İ.Mustafayevin çıxışı Azərbaycan KP XXI və Sov.İKP-nin XX qurultayında M.C.Bağirovla bağlı dediklərinin təkrarı idi. O, əslində İ.Stalinin ölümündən sonra L.Beriyanın həbs edilməsini və M.C.Bağirovla bağlı istintaqın gedişini nəzərə alaraq ehtiyatla hərəkət edirdi.

Azərbaycan KP MK “Şəxsiyyətə pərəstiş və onun nəticələrinin aradan qaldırılması haqqında” qərar qəbul etdi [6] (Bax Əlavə 1).

Qərar partiya təşkilatlarında və demək olar ki, bütün təşkilatlarda geniş müzakirə edildi (Əlavə 2, 3).

Nəticə. Tədqiqatın yekunu olaraq, demək olar ki, XX əsrin 50-ci illərinin tarixi həm SSRİ, həm də Azərbaycan SSR üçün əlaqəli şəkildə araşdırılmalıdır. Çünki Mərkəzdə baş verən proseslər Azərbaycan kimi mühüm respublikada xüsusi effekt yaradırdı. II Dünya müharibəsindən sonra baş verən proseslərə və davam edən repressiyalara baxmayaraq, Stalinin ölümündən sonra cəmiyyətdə ciddi dəyişikliklər başlamışdır. Şəxsiyyətə pərəstiş humanitar sahələrə daha ciddi təsir etmişdir. Bu səbəbdən də, “mülayimləşmə” dövründə şəxsiyyətə pərəstişin nəticələrinin aradan qaldırılması zamanı respessiyaya məruz qalan bir çox ziyalı bəraət almışdı.

XX qurultay tərəfindən qəbul edilən qərarlar, sənədlər indiyə qədər digər partiya dövlət sənədləri arasında mühüm yer tutur. Qurultayda qəbul edilən qərarlar və sənədlər ötən dövrün mahiyyət və dəyərini başa düşmək üçün olduqca əhəmiyyətli olmaqla yanaşı həm də keçmişdən dərs almağa, onun subyekt daşıyıcılarına qiymət verməyə də şərait yaradır. Sosializmin qurulması təcrübəsində mənfi faktorlar, yol verilən nöqsanlar aşkarlanmaqla, həm də bunlar Stalinin xarakter və şəxsiyyətinə pərəstişlə əlaqələndirildi.

Bu tədqiqat Azərbaycan KP MK “Şəxsiyyətə pərəstiş və onun nəticələrinin aradan qaldırılması haqqında” məsələnin müzakirəsi zamanı qərarın ehtiyatla qəbul edildiyini bir daha təsdiq edir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Kommunist” qəzeti, 1956, 15-17 fevral
2. ARPIİSSA, Fond 1, siy. 43, iş 2, vərəq 142-145
3. ARPIİSSA, Fond 1, siy. 43, iş 2, vərəq 341-344
4. ARPIİSSA, Fond 1, siy. 43, iş 2, vərəq 395-399
5. ARPIİSSA, Fond 1, siy. 43, iş 84, 93
6. ARPIİSSA, Fond 1, siy. 43, iş 93, v.10-12
7. Автарханов А. Загадка смерть Сталина. Заговор Берия. М.: Центр "Новый мир", 1992. 142 с.
8. Аксютин Ю.В., Воловьев О.В. XX съезд КПСС: новации и догмы. М.: Политиздат, 1991, 224 с.
9. Волкогонов Д. Триумф и трагедия. И.Сталин. Политический портрет. М., Изд.АПН, 1989
10. Доклад Н.С.Хрущёва о культе личности Сталина на XX съезде КПСС: Документы. М., 2002
11. Наша отчество. М.: Терра, 1991
12. РГАНИ, Фонд 1, сп.1, дело 17, лист 1-18

Əlavələr:

1. Sov.İKP MK-nın “Şəxsiyyətə pərəstiş və onun nəticələrinin aradan qaldırılması haqqında” qərar qətnaməsinin kommunistlərə və işçilərə geniş şəkildə açıqlaması və müzakirəsinin təşkili üçün Azərbaycan KP MK-nın QƏRARI:

1. 1956-cı ilin 15 iyul tarixinə qədər Bakı, Kirovabad (Gəncə - İ.Z.), Naxçıvan, Stepanakert (Xankəndi - İ.Z.), Sumqayıt, Mingəçevir və Nuxa şəhərlərində təbliğatçıların KP MK-nın “Şəxsiyyətə pərəstiş və onun nəticələrinin aradan qaldırılması haqqında” qərar qətnaməsi ilə bağlı məruzənin dinlənilməsi üçün iclası keçirilsin.

Təbliğatçıların iclasında məruzəçi kimi aşağıdakılar təyin edilsinlər: Bakı şəhərində -

A.T.Allahverdiyev, Kirovabad şəhərində - D.Y.Yakovlev, Naxçıvan şəhərində - X.Mamedov, Stepanakert – E.Qriqoryan, Sumqayıt şəhərindən – M.A.İsgəndərov, Mingəçevir və Nuxa şəhərlərinə - A.S.Bayramov.

2. KP-nin Azərbaycan Bürosunun əyalət, şəhər və rayon komitələrinə təklif olunsun:

a. KP MK-nın “Şəxsiyyətə pərəstiş və onun nəticələri”nin aradan qaldırılması haqqında qətnaməni və partiya təşkilatlarının məqsədlərinin dinlənməsi və müzakirəsi üçün gələn ilin iyul ayının birinci yarısına qədər ilkin partiya təşkilatlarında açıq iclaslar keçirilsin.

İlk partiya təşkilatlarının iclaslarında məruzəçi kimi əyalət, şəhər və rayon komitələrinin katibləri və üzvləri, şöbə müdirləri və başqa partiya təşkilatları rəhbərlərinin namizədliyi irəli sürülsün.

b. KP MK-nın “Şəxsiyyətə pərəstiş və onun nəticələrinin aradan qaldırılması haqqında” qətnaməsi barədə işçilər arasında kollektiv oxular və söhbətlər aparılsın.

3. KP MK-nın “Şəxsiyyətə pərəstiş və onun nəticələrinin aradan qaldırılması haqqında” qərar qətnaməsinin çapı ilə bağlı bütün respublika, əyalət, şəhər və rayon qəzetlərinin redaksiyaları təlimatlandırılınsın.

2. Azərbaycan KP MK-nın 24 avqust 1956-cı il tarixli iclasının 41 sayılı protokolundan ÇIXARIŞ

Azərbaycan KP MK-nın “Şəxsiyyətə pərəstiş və onun nəticələrinin aradan qaldırılması haqqında” qərarının Bakı şəhərinin bəzi partiya təşkilatlarında müzakirəsi zamanı partiyaya zidd çıxışlarla bağlı faktlar haqqında

Azərbaycan KP MK-nın bürosundan bildirilir ki, MK-nın “Şəxsiyyətə pərəstiş və onun nəticələrinin aradan qaldırılması haqqında” qərarının müzakirəsi balıqçılıq təsərrüfatlarında, zavodlarda, fabriklərdə, kolxozlarda, sovxozlarda, MTS və respublikanın digər müəssisələrində yüksək ideya-siyasi səviyyədə keçirilmişdir. KP MK-nın qərarı bütün kommunistlər və işçilər tərəfindən böyük ilhamla və yekdil razılıqla qarşılandı. Kommunistlər bütün partiya təşkilatlarının tədbirlərində KP MK-nın partiya həyatında Lenin normalarının möhkəmlənməsi, sovet demokratiyası, əməkçi kütlələrin yaradıcı təşəbbüslərinin yüksəldilməsi kimi tədbirlərini təsdiq etdilər.

Bundan əlavə, Azərbaycan KP MK-nın bürosunda bildirilir ki, Stalin rayonun Krasin adına QRES-də, Şaumyan rayonunun iki nömrəli poçt şöbəsində, “Əzizbəyovneft” təsərrüfatında partiyanın siyasi-ideoloji işinin zəiflənməsi nəticəsində sovetlər hökumətini və partiya rəhbərlərinin fəaliyyətinin doğruluğunu şübhə altına alacaq bəzi kommunistlərin zərərli, partiya əleyhinə çıxışları olmuşdur.

KP-nin üzvləri sex müdiri Talisman, laboratoriya rəisi Toniyaç, 2 nömrəli poçt müəssisəsinin kimya texniki Malova öz çıxışlarında partiya təşkilatlarını və sovet orqanlarını etibardan salmağa çalışmış, partiya və hökumətin Sovet dövlətinin beynəlxalq mövqeyini möhkəmləndirmək üçün gördüyü işlər barəsində öz mənfi iradlarını bildirmişdilər.

Partiya iclaslarında Krasin adına QRES-in partiya üzvləri Yermolayev və Xaritonov öz çıxışlarında SSRİ ilə Xalq Demokratik respublikaları arasında dostluğun möhkəmliyindən şübhə duyduqlarını bildirdilər, partiyanın siyasətinə, sosialist dövlətləri arasında dostluğun möhkəmləndirilməsinə qarşı kobud hücumlar etdilər. Onlar Kommunist Partiyasının və Sovetlər Birliyinin sovet xalqının gələcəkdə rifahının yüksəldilməsi üçün gördükləri tədbirlərə böhtan atmışlar və şəxsiyyətə pərəstiş məsələlərini deməqoqçu şəkildə şərh etmişdilər.

KP-nin üzvü “Əzizbəyovneft” təsərrüfatının müdir köməkçisi Salmanov Sovet hökumətinin bəzi daxili siyasətinə mənfi fikir bildirərək partiyanın müxtəlif sosial sistemli dövlətlərin birgə sülh içində yaşama siyasətinə qarşı çıxış etmişdilər.

Partiyanın Şaumyan, Stalin və Əzizbəyov rayon komitələri öz qərarlarında KP-nin üzvləri Toniyaç, Malov, Yermolayev, Xaritonov və Salmanovun pis davranışlarının, qeyri-sağlam çıxışlarının səbəbini açıqlamamışlar.

KP-nin ayrı-ayrı üzvlərinin qəbul edilməz çıxışları və bəzi kommunistlərin bu çıxışlara

laqeyd və barışdırıcı münasibəti Krasin adına QRES, 2 sayılı poçt müəssisəsi və “Əzizbəyov” balıqçılıq təsərrüfatı partiya təşkilatlarına və siyasi işlərinə qarşı diqqətsizliklərini göstərir.

Azərbaycan KP MK-nın bürosu belə hesab edir ki, bəzi kommunistlərin KP MK-nın “Şəxsiyyətə pərəstiş və onun nəticələrinin aradan qaldırılması haqqında” qərarına qarşı qəbul edilməz çıxışları Bakı şəhərinin partiya təşkilatlarının, partiyanın şəhər və rayon komitələri tərəfindən aparılan ideoloji işlərinin zəifləməsinin nəticəsidir.

3. KP MK-nın Azərbaycan bürosunun qərarı:

1. KP-nin üzvləri Talisman, Toniyaç, Malov, Yermolayev, Xaritonov və Salmanovun KP MK-nın “Şəxsiyyətə pərəstiş və onun nəticələrinin aradan qaldırılması haqqında” qərarına qarşı qəbul edilməz çıxışlar partiya əleyhinə, böhtançı, KP-nin üzvlərinə yaraşmayacaq çıxışlar kimi qiymətləndirilsin.

Nəzərə alınsın ki, partiyanın Şaumyan və Əzizbəyov rayon komitələrinin qərarı ilə partiyanın üzvləri Toniyaç, Malov və Salmanov ciddi partiya məsuliyyətinə cəlb olunmuşdur, KP-nin üzvü Talismanın hərəkətləri isə o, ezamiyyətdən geri dönmə zaman müzakirə olunacaq.

2. Azərbaycan KP-nin Bakı şəhər komitəsi (Allahverdiyev, Titarenko, Karmayan, Babayev) Bakı şəhər partiya təşkilatlarının ideoloji işlərin gücləndirilməsinə diqqət artırsın.

3. Bu qərar iki sayılı poçt müəssisəsinin, Krasin adına QRES-in, “Əzizbəyovneft” təsərrüfatının partiya təşkilatlarında müzakirə olunsun. D.N.Yakovlevə, M.A.İsgəndərova və T.A.Allahverdiyevə göstərilən iclaslarda iştirak etmək göstərişi verilsin.

4. Bu qərar KP-nin Azərbaycan bürosunun əyalət, şəhər və rayon komitələrinə göndərilsin.

Azərbaycan KP MK-nın katibi

İ.Mustafayev

Mənbə: ARPIİSSA, Fond 1, siy. 43, iş 84, 93

ОБСУЖДЕНИЕ РЕШЕНИЯ, ПРИНЯТОГО НА XX СЪЕЗДЕ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ СОВЕТСКОГО СОЮЗА О «КУЛЬТЕ ЛИЧНОСТИ» В ЦЕНТРАЛЬНОМ КОМИТЕТЕ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Ибрагим Х. ЗЕЙНАЛОВ

РЕЗЮМЕ

В научной статье рассматриваются процессы и проблемы общественно-политической жизни Азербайджана в 50-е годы XX века, в частности решения XX съезда Коммунистической партии Советского Союза, в том числе о “культе личности и его последствиях” на заседании ЦК Компартии Азербайджана, изучается обсуждение решения ЦК “О культе личности и ликвидации его последствий” в некоторых партийных организациях Баку и др. вопросы.

В статье также выражается объективное отношение к решению ЦК Компартии Азербайджана ликвидировать “культ личности и его последствия”.

Ключевые слова: ЦК Коммунистической партии Азербайджана, культ личности, Сталин, Хрущев, Иман Мустафаев

**DISCUSSION OF THE DECISION MADE AT THE XX CONGRESS OF THE
COMMUNIST PARTY OF THE SOVIET UNION “ON THE CULT OF
PERSONALITY” IN THE CENTRAL COMMITTEE OF THE COMMUNIST PARTY
OF AZERBAIJAN**

Ibrakhim X.ZEYNALOV

PE3IOME

The manuscript examines the processes and problems in the socio-political life of Azerbaijan in the 50s of XX century, especially the decisions of the XX Congress of the Communist Party of the Soviet Union, including “cult of personality and its after-effect” at a meeting of the Central Committee of the Communist Party of Azerbaijan, discussion of the decision of the Central Committee “On the cult of personality and the elimination of its consequences” in some party organizations in Baku, etc.

The paper also expresses an objective attitude to the decision of the Central Committee of the Communist Party of Azerbaijan to eliminate “the cult of personality and its consequences.”

Keywords: Central Committee of the Communist Party of Azerbaijan, cult of personality, Stalin, Khrushchev, Iman Mustafayev

UOT 930: 37.016

TARİX FƏNNİ VƏ FƏNLƏRƏRASI İNTEQRASIYA**Mətanət S.MƏMMƏDOVA ***

Tarixin tədrisi zamanı fənlərərası əlaqələrə müraciət etməyin tədris prosesinin formalaşmasında, kursun səmərəliliyinin yüksəldilməsində, təhsilalanların səmimiyyət və müstəqilliyinin artırılmasında böyük əhəmiyyəti vardır. Tarixin integrativ tədrisi tarixi hadisələrə müxtəlif aspektlərdən yanaşmanı izləyir və onun daha aydın, təfərrüatlı başa düşülməsini təşviq edir.

Tarix elminin texniki, humanitar və təbiət məsələləri ilə sıx əlaqəsinin araşdırılması zamanı fənlərərası əlaqənin, tarixin digər elmlərlə əlaqəsi və integrasiyasının az öyrənilməsi başa düşülür. Məqalədə Sovet, xarici və yerli müəlliflərin mövzu ilə bağlı əsərləri təhlil ediləcək, bacarıqları artırmağın yolları araşdırılaraq, onların təsnifatlarının öyrənilməsinin daha ətraflı təhlilləri veriləcəkdir.

Açar sözlər: İnteraktiv, integrasiya, tarix elmi, kontekst, təhsil

Giriş. XXI əsr texnologiya əsri olduğu kimi, həm də elmlərərası, fənlərərası integrasiya əsridir. Müasir dövrümüzdə elmlər arasında sərhəd olmadığı kimi, fənlər arasında da sərhəd yoxdur. Ayrı-ayrı fənlərin, xüsusilə tarixin tədrisi zamanı fənlərərası əlaqələrə müraciət etmək tədris prosesinin səmərəli qurulmasında, tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsində, öyrənənlərin fəallığının və müstəqilliyinin artırılmasında böyük rol oynayır. İnteqrasiya təhsilalanların praktik, elmi-nəzəri hazırlığını artırmaqda, məntiqi və tənqidi anlayışları ümumiləşdirmək bacarıqlarını təkmilləşdirməkdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təhsil materialının fənlərərası əlaqəsini öyrənmək tədris fəaliyyətinin ümumi priyomları, tədris metodlarının interaktiv inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır. Tədris materialının məzmunu və əqli əməyin keyfiyyəti ilə fənlərərası əlaqə, təhsilalanların bilik fəaliyyətinin elmi əsaslar üzərində qurulmasına imkan verir. Bu da onların bir şəxsiyyət kimi yetişməsinə, yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafına, reallığın təməl problemlərinin dərinlən öyrənilməsi üçün maariflənmələrinə, zəkali mütəxəssislərin hazırlanmasına kömək edir. Fəndən və fənlərərası integrasiyadan öyrənilən anlayışları, mövzuları və ya hadisələri inkişaf etdirərək tədris təmin edilir. İnteqrasiya, orta və ya ali təhsildə, bütün mövzular arasındakı əlaqəni bu və ya digər materiallarla təmin edərək, demək

* Bakı Dövlət Universiteti, dosent, matanatmammadova@bsu.edu.az; ORCID ID: 0000-0001-8100-6719

olar ki, onları “görünməz tellərlə” birləşdirir. Tarix elmi bu baxımdan ən inteqrativdir, çünki tarixi kontekstdən yanaşaraq, arzu olunan elmlə əlaqə qurmaq mümkündür. Tarixlə əsas və köməkçi elmlər arasındakı əlaqəni araşdıraraq, kainatın, insan inkişafının tarixi qanunauyğunluğunu təyin etmək mümkündür. Tarixin inteqrativ tədrisi tarixi hadisələrə müxtəlif aspektlərdən yanaşmanı izləyir və onun daha aydın və təfərrüatlı başa düşülməsini təşviq edir. Fənlərarası əlaqələrə dair Azərbaycan, dünya alimlərinin tədqiqat işləri və monoqrafiyaları xüsusi maraq doğurur. Tarix elminin texniki, humanitar və təbiət məsələləri ilə sıx əlaqəsinin araşdırılması zamanı məktəblərdəki fənlərarası əlaqənin, tarixin digər elmlərlə əlaqəsi və inteqrasiyasının az öyrənilməsi başa düşülür. Məqaləni yazmaqda məqsədimiz tarixin dünyadakı elmlərlə və Azərbaycan təhsilində digər fənlərlə fənlərarası əlaqəsini və inteqrasiyasını araşdırmaq, tarixin tədrisi prosesinin səmərəli qurulmasına nail olmaq, təhsil alanların əldə etdikləri bilikləri analiz və sintez etmək bacarıqlarını, kompetensiyaları artırma yollarını araşdırmaqdır.

Tarix fənni və fənlərarası inteqrasiya. Beynəlxalq təhsil sistemində sürətli inteqrasiya Azərbaycanda təhsilin yeni bir istiqamətdə inkişafını təmin edir. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təhsil modellərinin Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil pilləsində tətbiqi təhsil nailiyyətlərinin yüksək səviyyədə həyata keçirilməsinə əsaslanır. Əsas məqsəd təhsilalanlara bir-biri ilə inteqrativ bağlılıqda olan fənlər haqqında ətraflı məlumat vermək, onlarda lazımi bacarıqların formalaşdırılmasında inteqrasiyanın rolunun əhəmiyyətli dərəcədə böyük olduğunu vurğulamaqdır. Onlar gerçəkliyi başa düşmək və qiymətləndirmək, analitik və sintetik yanaşmanı ahəngdar şəkildə təşkil etmək, tarixi qanunauyğunluqları dərk etmək üçün inteqrasiyanın mahiyyətini anlamalıdır. Müasir təhsil sistemində nəzəri cəhətdən səmərəli olan Azərbaycan təhsilinə mütərəqqi təcrübələr, yenilikçi fikirlər, təhsilin məqsəd və vəzifələrinə yeni perspektivlər və yanaşmalar gətirilmişdir. Təhsil sistemimizdə məqsədyönlü islahatların aparılmasıyla təhsilimiz dünya təhsil sisteminin uyğun standartlarına uyğunlaşdırılmışdır. 19 iyun 2009-cu il tarixli "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının 833 - IIIQ nömrəli Qanununda göstərilən on bir prinsipdən biri təhsilə inteqrasiya prinsipidir [1]. Bu prinsip milli zəminə, humanitar dəyərlərə əsaslanan dünyəvi bir təhsil sisteminin qurulmasını əsaslandırır, təhsilin prioritet sahəyə çevrilməsini vacib bir vəzifə olaraq qəbul edir. Bu vəzifələrin icrası Azərbaycan təhsil sisteminin qloballaşan dünyamızda beynəlxalq təhsil sistemində uğurla inteqrasiyasına və yeni keyfiyyət səviyyəsinə çatmasına xidmət edir. Təhsil prosesinin düzgün və effektiv təşkili təhsilalanların fərdiliyini və müstəqilliyini artırmaq üçün vacib komponentdir. Təhsil prosesindəki fənlərarası əlaqələr bugün elm, istehsal və ictimai həyatda yaşanan inteqrasiya proseslərinin konkret ifadəsidir. Bu, təhsilalanların idrak səmərəliliyini, müstəqilliyini və ümumiləşdirmə qabiliyyətini artırır, eyni zamanda onların idrak fəaliyyətinin, məntiqi və tənqidi təfəkkürünün inkişafına stimül verir. Fənlərarası inteqrasiya, müxtəlif elmlərdən öyrənilən anlayışları,

mövzuları, hadisələri inkişaf etdirərək, təlimat verir. İnteqrativ dərslərdə inteqrasiya olunmuş elm, ona kömək etmək üçün seçilmiş materiallar daha dərin, geniş və daha aydın bir mənimsəmə ilə təmin olunur. Tarix elmi bu baxımdan ən inteqrativ elmdir, çünki tarixə kontekstdə baxaraq, istədiyiniz elmlə əlaqə qurmaq mümkündür.

Tarix həm əsas fənlərlə-fəlsəfə, ədəbiyyat, fizika, kimya, coğrafiya, dilçilik, biologiya, astronomiya, riyaziyyat və s., həm də köməkçi elmlərlə - arxeologiya, numizmatika, arxeoqrafiya, demoqrafiya, toponimika və s. əlaqəlidir, yəni inteqrasiyası mümkündür. Fənlərarası əlaqələri araşdıraraq, kainatın insan inkişafının tarixi qanunauyğunluğunu təyin etmək mümkündür. Tarix elminin texniki, humanitar və təbii məsələlərlə sıx əlaqəsinin yoxlanılması zamanı onun digər elmlərlə əlaqəsinin və inteqrasiyasının daha az öyrənilməyi başa düşülür.

XX əsrin 50-60-cı illərində dünya təhsil sistemində başlayan inteqrasiya məsələsi əsrin sonunda Azərbaycanda geniş araşdırılmağa başladı. M.Əmirovun müəllifi olduğu dərslikdə, A.Süleymanovanın kitabında, A.Əhmədova və E.Abbasovun tədqiqatlarında, Z.Veysovanın kitabında, Abdulla Qəhrəmanovun Orta məktəb üzrə fənn müəllimləri üçün ixtisasartırma təhsilinin 2-ci modulu üzrə, "Ümumi orta təhsil səviyyəsinin yeni fənn kurikulumlarının tətbiqi üzrə" təlim kursunun iştirakçıları üçün təlim materiallarında, A.O.Mehrabovun elmi əsərində inteqrasiyanın inkişafı və tətbiqetmə problemləri bu və ya digər dərəcədə təhlil olunmuşdur [2, 29; 3, 274; 4, 37-39; 5; 6; 7].

XX əsrin 50-ci illərində SSRİ-nin ilk süni peykinin kosmosa göndərilməsi dünyanın, xüsusən Amerikanın təhsilə olan münasibətini kökündən dəyişdirdi. ABŞ-ın təhsilə baxışındakı dəyişikliklər digər ölkələrə də ciddi təsir göstərdi, prioritetlik və inteqrasiyanın istiqaməti bu sahəyə yönəldildi. 1959-cu ildə Türkiyə Amerikadakı müəllimlərin təcrübələrini bölüşmək məqsədi ilə oraya mütəxəssis qrupu göndərdi, eyni zamanda 1964-cü ildən etibarən yeni bir təhsil modeli hazırlamağa və tətbiq etməyə başladı. Yeni proqramların tərtibində 30 fərqli ölkədə: İngiltərə, İrlandiya, Avstriya, Belçika, Bolqarıstan, Çexoslovakiya, Finlandiya, Yunanıstan, Almaniya, İtaliya, ABŞ, İsrail, Hollandiya və s. hazırlanan müxtəlif təlim proqramlarından istifadə edilmişdir. Azərbaycan, Ukrayna, Rumıniya, Makedoniya, Danimarka və Türkiyə ilə birlikdə Qazaxıstan, Moldova da bu yeni təlim sənədlərindən faydalanmış və yeni təhsil proqramları hazırlamışlar.

İnteqrasiya latın dilində bir hissə, hissələrin tam bir şəkildə birləşməsi anlamına gəlir. İnteqrativ təlim modelində fərdin inkişafına və müstəqilliyinə xüsusi diqqət yetirilir, onun şəxsiyyət kimi inkişafına böyük əhəmiyyət verilir. İnteqrativ təlim modelinin vacib xüsusiyyətləri aşağıdakılardır: təhsilənlər yüksək üstünlüklərə malikdirlər - fərdi inkişaf, cəmiyyətdəki öz mövqelərini dərk etməkdə müstəqillik; alternativ tədris metodlarından və müxtəlif tədris vasitələrindən istifadə etmək; təhsilənlərin şəxsiyyətə və sosial dəyərlərə hörmətə görə idarə olunması; seçilmiş təlim texnikalarının fərdi ehtiyaclar çərçivəsində həyata keçirilməsi; təhsildə hansı pedaqoji məqsədin yerinə yetirilməli

olduğunun aydın şəkildə başa düşülməsi.

İnteqrasiya təhsil prosesini yaxşılaşdırır və fənlər arasındakı qarşılıqlı əlaqəni və asılılığı dərinləşdirməyə xidmət edir. Fənlərarası münasibətlər çox yönlü bir problemdir. İnteqrativlikdə, böyüyən gənc nəslin normal inkişafını təmin etmək üçün onlar yalnız müəyyən teoremləri mənimsəməli, analiz, sintez etməyi, tədris prosesi ətrafında birləşməyi bacarmalıdırlar. Bu problemlər həmişə alimlərin diqqət mərkəzində olmuş, elmi diferensiasiyaya və inteqrasiya prosesi, tədris materiallarının məzmunu, mövzuların koordinasiyası kimi məsələlər müxtəlif dövrlərdə tədqiqat mövzusu olmuşdur. Müxtəlif fənlər arasında əlaqələrin yaradılması problemi İ.Herbert, A.Distervarq və K.D.Usinski tərəfindən daha da inkişaf etdirilmişdir. İ.Herbert ilk dəfə olaraq fənlərarası əlaqələrin qurulmasının zəruriliyini psixoloji cəhətdən əsaslandırmağa çalışmış, coğrafi biliklərin çox intizamlı əlaqələrinin qurulması üçün əhəmiyyətini ortaya qoymuş və bu məqsədlə təhsilin mərhələlərini əsas götürmüşdü. K.D.Uşinski də fənlərarası əlaqələrin həyata keçirilməsinin zəruriliyi barədə psixoloji və pedaqoji cəhətdən əsaslandırılmış fikir "tamamlanmış dünyagörüşünün" formalaşmasına xidmət edir.

XX əsrin ikinci yarısında fənlərarası əlaqə problemi alimlər və metodistlərin diqqətini daha çox cəlb etdi. Bu əlaqələrin səmərəli idarə olunmasının tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsində, təlim prosesində fənlərarası əlaqələrin qurulmasında vacib bir vasitə olmasının zəruriliyi əsas amil kimi qəbul edilməyə başladı. Azərbaycan Respublikasında da bir sıra metodistlər, pedaqoqlar tətbiqi son dərəcə zəruri olan və ümumiyyətlə, böyük didaktik əhəmiyyət kəsb edən fənlərarası əlaqəni təlimin başlıca məqsədi hesab etdilər. Fənlərarası inteqrasiyanı didaktik prinsiplər kateqoriyasına daxil etməyi məqsəduyğun sayan metodistlər sırasında A.A.Abbasadə, B.A.Əhmədov, R.S.Əliyev, H.Hacıyeva, N.M.Kazımov, Y.Ş.Kərimov [8], M.M.Mehdizadə, M.M.Məmmədov, Ş.A.Mikayılov, Z.I.Qaralov, Z.M.Zeynalov və başqalarının adlarını çəkmək olar. M.M.Mehdizadəyə görə, "fənlərarası əlaqələr tədris proqramına, tədris proqramının və dərslərin quruluşuna, təhsilin məzmununa, metod və formaların seçilməsinə aktiv şəkildə müdaxilə edir" [9, 21]. Fənlərarası inteqrasiya biliklərin bacarıqlara çevrilməsində, təhsilənlərin kompetensiyalara malik olmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Skatkinin də qeyd etdiyi kimi "... şagirdlərə dünyanın müasir elmi mənzərəsini formalaşdırmağa imkan verilməlidir. Dünyaya belə bir baxış yalnız gerçəkliyin analitik və sintetik icmalının təhlili ilə şagirdlərin xəyalında qurula bilər" [10, 33]. M.M.Əmirovun bu sahədə araşdırması da diqqət çəkir. Ona görə "fənlərarası əlaqələr: müxtəlif biliklərin mənimsənilməsi metodu (reproduktiv, axtaran, yaradıcı); təbiiqətmə metodu (kurslararası, elm, fənlərarası); elmlərin əlaqə metodu (bir tərəfli, iki tərəfli, çoxtərəfli); iş qaydalarına (fərdi, qrup, kollektiv) görə müxtəlif olacaqdır" [11].

İnteqrasiyanın tətbiq olunduğu təhsil sahəsi bu istiqamətdə dəyişikliklər aparmağa, yeniliklər tətbiq etməyə, həm də islahatların apatılması ilə təhsildə yeni yanaşmaların ortaya çıxmasına təkan verir. Yeni cəmiyyətin yeni tələbləri təhsil daxil olmaqla insan fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə edir. Sürətli

informasiya texnologiyaları və insan münasibətləri, onların perspektivləri və mədəniyyətləri arasındakı münasibətlərin intensivliyi hadisələri alternativ perspektivlərlə qiymətləndirmə imkanlarını artırır.

Tarixi proses həmişə global baxımdan ölçülür və müxtəlif aspektlərdən yerli mədəniyyətlərin öyrənilməsinə qədər həll olunur. Bu da öz növbəsində tarixdə subyektiv anlayışların yaranması üçün bir mühit yaradır, tarixin əsas kateqoriyaları olan zaman, məkan, dövlət, mədəniyyət, tarixi şəxsiyyət, inkişaf kimi anlayışların mahiyyətinin dəyişməsinə səbəb olur. Bu səbəbdən də tarix elminin qarşılaşdığı ən böyük problem, proseslərə yanaşma mövzudur. Amerikalı filosof John Dewey deyir: "Bizdə sadəcə riyaziyyat və ya sadəcə fizika və ya sadəcə öz tarix dünyamız yoxdur." [12, 12]. Ümumiyyətlə, elmlər arasında əlaqələrin mövcudluğu qədimdir. Tarixin tədrisində müxtəlif elmlərlə əlaqə qurarkən tarixin köməkçi fənlərinə də - Arxeologiya, Etnoqrafiya, Numizmatika, Heraldika, Demoqrafiya, Arxeoqrafiya və s... müraciət etmək lazımdır. Tarix ilə dilçilik arasındakı əlaqədən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, bir cəmiyyətin dilini bilmək tarixi tədqiqatlar üçün kifayət deyil, dildə istifadə olunan mətnin xüsusiyyətlərini bilmək də vacibdir. Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğal olunduqdan sonra, sənədləşmədə rəsmi dil olan rus dilini, Kiril əlifbasını öyrənmək lazımdır ki, o dövrə aid olan tarixi sənədləri təhlil və tədqiq etmək mümkün olsun. Ancaq çox vaxt bununla bitmir; coğrafi məkan hər hansı bir işğalçı tərəfindən işğal edildikdə, onun dili anlayışlar, neologizmlər şəklində cəmiyyətə yerləşdirilir. Azərbaycanda ərəb, fars sözlərinin, sovet dövründəki rus terminlərinin cəmiyyətimizdə uzun müddət işlək sözlər kimi yer tutması, öyrənilməsi fikrimizi əsaslandırmağa imkan verir.

Tarix təhsili tarixi həqiqətlərə söykənsə, bu məlumatlardan faydalanmaq üçün yazıların tanınması və xüsusiyyətləri ilə məşğul olan elmə - paleoqrafiyaya böyük ehtiyac var. Tarixə kömək edən elmlərdən biri də epiqrafikadır. Epiqrafika, tarixin müəyyən dövrlərini əhatə edən faktları və hadisələri ortaya qoymağa, müxtəlif dövrlərə aid olan kitabələrin oxunuşunu həyata keçirməyə xidmət edir. Epiqrafik abidələr tarixi hadisələrin əyani görüntüsünü yaratmağa kömək edir. Heraldika möhürlər, emblem və işarələri fərqləndirən bir elm sahəsi olaraq köməkçi tarix fənni kimi özünəməxsusluğu ilə seçilir, tarixi məlumatlara əsaslanan möhürləri oxumağı asanlaşdırmaqda tarixçiyə birbaşa kömək edir. Coğrafi adların mənşəyini araşdıran bir elm olan Toponimikaya məxsus olan əsas xüsusiyyət tarixi yer adlarının mənşəyini, mövcudluğunun səbəbini və şərtlərini araşdırmaqdır. Azərbaycanın orta əsr şəhərlərini öyrənərkən, Şamaxı, Bərdə, Təbriz və s. kimi şəhər və yer adlarının mənası toponimika əsasında aydınlaşdırıla bilər. Köhnə sikkələrin tədqiqi və araşdırılmasını həyata keçirən numizmatika tarix elminin köməkçi sahələrindən biridir. Tarixin tədrisində müəyyən dövrlərin qədim pullarını və sikkələrini təyin edərkən, numizmatikanın verdiyi məlumatlardan faydalanmaq mümkündür. Bu faktlar əsasında bu dövlətin daxili və xarici siyasəti, iqtisadi-sosial vəziyyəti, mövqeyi barədə ətraflı məlumat əldə etmək olur. Arxeologiya qədim dövrü

araşdırmaq üçün aparılan qazıntılar nəticəsində üzə çıxarılan maddi-mədəniyyət nümunələrini, məişət və bəzək əşyalarını, silahları və digər tapıntıları araşdırır. Tarix elmi arxeologiyaya istinad edərək, tapılan maddi mədəniyyət nümunələri əsasında tarixi faktların təhlilini həyata keçirir. Bu nümunələr həm tarixi, həm də mədəni baxımdan böyük əhəmiyyətə malikdir. Etnoqrafiya və etnologiya tarix elminə bütün tarixi dövrdə mövcud olan ayrı-ayrı xalqların tarixini araşdıraraq çoxlu məlumat verir. Mövcud biliklər əsasında tarix elmi bu xalqların tarixi inkişaf xüsusiyyətlərinin, adət-ənənələrinin, fərqli cəhətlərinin, mədəniyyətlərinin və bir çox başqa məlumatların araşdırılmasını və təhlilini həyata keçirir. Mövcud biliklər müxtəlif xalqların müqayisəli təhlilində də böyük əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, tarixin gedişində, cəmiyyətin inkişafında tarixi elementlərin və hadisələrin yaradılması tarixi amillərin, hadisələrin, faktların daha aydın şəkildə başa düşülməsinə kömək edir.

Tarix elminin bütövlüyü üçün tarixi həqiqətləri və hadisələri anlamaqda tələb olunan əsas sahələrdən biri fəlsəfə elmidir. Fəlsəfə ayrı-ayrı tarixi dövrlər və hadisələrin səbəb-nəticə əlaqələrini, qanunauyğunluqlarını, müəyyən tarixi hadisələr arasındakı münasibətləri üzə çıxarmaqda mühüm rol oynayır. Hadisələrə fəlsəfi yanaşma, gənc nəslin induktiv və deduktiv şəkildə təhlil etmə və düşünmə qabiliyyətinin inkişafına müsbət təsir göstərir. Tarix, ümumilikdə, bütün bəşəriyyətin inkişaf prosesidir. Bu səbəbdən ilk sivilizasiyalardan günümüzə qədər olan dövrdə baş verən hadisələrin anlaşılması və qiymətləndirilməsi prosesində bəzi filosofların fəlsəfi görüşləri və tarixə baxış konsepsiyası tətbiq olunmalıdır. Tarixin tədrisində integrativ qaydada onun fəlsəfə ilə əlaqəsini də nəzərə almaq lazımdır. Belə ki, dünya tarixinin tədrisində Hegel, Toynbi, Veber, Viko və digər filosofların baxışları ilk cəmiyyətlər və siniflər haqqında danışıq, sivilizasiyaların mövcudluq şərtləri, səbəbləri, aralarındakı əlaqə, sivilizasiyaların müxtəlif təzahürləri, fərqli xüsusiyyətləri tarix üçün bir fəlsəfi izah ola bilər. Təhsilalanlar tarix dərslərində bu və ya digər sosial-iqtisadi formasiyaların dəyişməsinin, bir-birini əvəz etməsinin xüsusiyyətlərini, habelə, inkişaflarını, siniflər arası fərqlilikləri və oxşarlıqları öyrənirlər. Tarixi inkişafın davam etdiyi sonrakı dövrlərdə xalqların formalaşması, onların mədəniyyəti, adət-ənənələri, xalqların inkişaf xüsusiyyətləri arasında müqayisə aparılmasında fəlsəfənin sivilizasiya konsepsiyasına inteqrasiya olunması mühüm rol oynayır.

Tarixin tədrisində, həmçinin təhsilalanlar əldə etdikləri biliklərin köməyi ilə tarixi və coğrafi məlumatları da əlaqələndirə bilərlər. Bu baxımdan, II Dünya müharibəsindən sonra dövlətlərin XX əsrdə tarix səhnəsindəki geosiyasi vəziyyətini şərh etmək, coğrafi məlumatlardan istifadə edərək, hansı dövlətlərin kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliyinə məruz qaldığını aydınlaşdırmaq olar. Tarix və coğrafiya fənləri bir-biri ilə sıx təmasdadır, yəni onlar arasında fənlərarası inteqrasiya amili danılmazdır. Bu inteqrasiya genişləndikcə, bir-birinə daha çox nüfuz etdikcə, daha sonra "Tarixi coğrafiya" kimi yeni bir elm sahəsinin inkişafına təsir göstərir [13].

Tarix boyu müxtəlif xalqların mədəni irsinin öyrənilməsi zamanı onların şifahi yaradıcılığına birbaşa müraciət olunur ki, bu, insanların həyat tərzinin və adət-ənənələrinin araşdırılması üçün vacib amillərdən biridir. Bütün xalqların yazı və dünyanı dərk etmə üsuluna qədər yaradıcılığı folklor formalarında müəyyənləşdirilmiş və sonrakı dövrlərdə zaman-zaman kollektiv yaradıcılığın yeni qavrayış metodları onlara əlavə edilmişdir. Xüsusilə qədim dövrlərdən mifoloji ədəbiyyat tarix elminin əsas mənbələrindən biri olmuşdur. Dəqiq mənbələr və xronoloji məlumatlar olmasa folklorda qədim tarixlərin müəyyən izlərini görmək mümkündür. Y.V.Çəmənəminli tarixi kəşf etmək üçün filoloji təhlilə, xalq ədəbiyyatına, adət-ənənələrinə və inanclarına müraciət etməyin məqsədəuyğunluğunu, onların ilk mənbə olmasını yazmışdı. Folklor əsərləri arasında dastanlar tarixilik baxımından, xüsusilə vacibdir. “Kitab-i Dədə Qorqud” türklüyün, o cümlədən Azərbaycan tarixinin öyrənilməmiş dünyasıdır [14].

Tarixin tədrisində Azərbaycan xalqının və digər xalqların tarixi, onların yaratdıqları dövlətlər, müxtəlif tarixi hadisələr müvafiq dövr baxımından araşdırılır. Bu araşdırılma tarix fənninin digər fənlərlə inteqrasiyasında öyrənilsə daha effektiv, keyfiyyətli və məqsədəmüvafiq olar.

Tarix və riyaziyyat elmində anlayışlar, nəzəriyyələr və qanunlar arasında bir inteqrasiya yaratmaq üçün bu sahələri əhatə edən hadisələr toplusu dəqiq araşdırılır, oxşar və bir-birini tamamlayan mövzularla məşğul olmaq planlaşdırılır, müəyyən bir “çərçivə” hazırlanır. Zamanca lokallaşan tarix elmi riyazi tarixlərə əsaslanır; zaman oxu, eradan əvvəl, bizim era dövrü, əsr, qərinə kimi anlayışlar rəqəmsal resurlarla ifadə olunur.

Tarixin kimya ilə inteqrasiyasında, bürünc və dəmirin kəşfi ilə qədim insanların əmək alətlərinin təkmilləşdirilməsi qeyd edildi, tarixi təsnifat dövrləri bürünc və dəmir dövrləri adlandırıldı. İnteqrasiya prosesi qədim insan tipləri, irqlər, təkamül təlimləri, Linneyin, Lamarkın, Darvinin elmi kəşflərindən nümunələr götürərək, biologiyaya münasibətdə, ona inteqrasiyada uğurla tətbiq olunur. Astronomiya ilə tarix arasındakı əlaqə daha da irəli getmiş, dünyanın tarixi ilə yanaşı, kainatın tarixi də öyrənilmişdir.

Nəticə və elmi yenilik. Beləliklə, elmlərarası inteqrasiyada olduğu kimi, fənlərarası inteqrasiya da biliklərin daha asan qavranılmasını, başa düşülməsini şərtləndirir. Tədris prosesində inteqrasiya olunmuş tarix fənninin daha maraqlı, anlaşılıqlı olmasını təmin edir. Tarix fənninin inteqrasiyası həyatla əlaqəli olan tarix elminin tədrisinə, müəllim və şagirdlərdə elmi perspektivin düzgün, hərtərəfli inkişafına kömək edir. İnteqrasiya olunmuş tarix fənni tarixi hadisələri xronoloji olaraq təsvir edir, tarix elminin məzmun standartlarına riayət edən tələblər arasındakı səbəb-nəticə əlaqələrini izah edir, sivilizasiyaların formalaşması, Azərbaycanın dünya mədəniyyəti və incəsənətinin inkişafındakı rolu, mövqeyi haqqında şərhlər verir. İnteqrasiya tarixi faktları, hadisələri, tarixi şəxsiyyətlər və onların fəaliyyətlərini uyğun dövrün tələbləri baxımında elmi cəhətdən qiymətləndirir. Təhsilalanlar fənlərarası, fəndaxili inteqrasiyaya əsaslanaraq, ayrı-ayrı dövlətlərin inkişaf meyillərini, sosial, iqtisadi və siyasi

proseslərini müqayisə edir, nəticələr çıxarmaq və fikirlərini şərh etməyə meyl göstərirlər. Müxtəlif tarixi mənbələri araşdıraraq lazımi materialları toplayır, sistemləşdirir və təqdim edirlər. Müasir modern təhsil prinsipi olan inteqrativlik, inteqrativ tədris proqramları vasitəsilə tətbiq edilməli, mahiyyət etibarilə təhsilalan bir obyekt deyil, bir subyekt kimi təhsildə aparıcı qüvvəyə çevrilməlidir. Buradakı təhsilin məqsədi yalnız hadisələri və onların təzahürlərini öyrənmək deyil, həm də əldə edilmiş bilik, bacarıq və dəyərlərdən müxtəlif vəziyyətlərdə istifadə etmək, onu tətbiq etməyi bacarmaqdır. Bu cür tədris proqramları təhsilalanlara müxtəlif fənlər arasında müvafiq əlaqələr qurmağa, bilik, bacarıq və anlayışlar arasında dəyərli əlaqələr yaratmağa kömək edir. Çağdaş təhsildə inteqrasiya özünü bir neçə səviyyədə göstərir, həmçinin şagirdlərə təhsil müəssisəsində aldıkları məlumatları məktəb xaricində aldıkları məlumatlarla sintez etməyə, ümumi bir nəticəyə gəlmələrinə kömək edir. Kompüter materiallarından, arxiv sənədlərindən və digər mənbələrdən əldə edilən məlumatlarla tədris müəssisəsində əldə edilən məlumatlar birləşdirilir, dəqiqləşdirilir, müqayisə edilir və yaddaş gücləndirilir. İki və ya daha çox inteqrasiya olunmuş elmlərarası kursun əhatə etdiyi anlayış, bilik, bacarıq və prinsiplərin sintezi olmaqla fənlər arasında inteqrasiyanı təmin etmək olar. Aparılan paralellər nəticəsində, təlim nəticələrindən yaranan ev tapşırığı tədris zamanı tamamilə yerinə yetirilə bilər ki, bu da təhsil səviyyəsini artıraraq yüksək nəticələr əldə etməyə imkan verir.

Tarixi dövrlərdən, etik prinsiplərdən, dünya mədəniyyətinin həqiqi əsərlərindən və modellərindən istifadə tarixin digər elmlərlə inteqrasiya prosesinin daha yüksək səviyyədə reallaşması üçün bir mühit yaradır. Tarixin tədrisində inteqrasiyadan istifadə etməklə yanaşı, tənqidi düşüncənin formalaşmasına və inkişafına geniş imkan yaranır. Ancaq tarixin tədrisində inteqrasiya prosesini həddən çox tətbiq etmək də doğru deyil, çünki bu təhsilalanları tarixlə əlaqədar əhəmiyyətli bilik və bacarıqlardan yayındıra bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan tarixinin məzmunu yüksək dərəcədə inteqrativdir, çünki hər sonrakı tarixi mərhələnin hadisələri və təzahürləri müəyyən dərəcədə əvvəlki hadisələrlə əlaqəli və asılıdır. Buna görə də şaquli inteqrasiya prinsipini gözləmədən tarixi meyli anlamaq mümkün deyil. Bu prinsipi gözləmək Azərbaycan tarix elminin təməl xüsusiyyətlərindən biridir. Digər tərəfdən, Azərbaycan tarixi ölkəmizdə yaşamış insanların həyatının bütün sahələrini və təzahürlərini əhatə etdiyi üçün digər elmlər və bilik sahələri ilə yüksək əlaqəyə malikdir. Ona görə də Azərbaycan tarix elminin hər mərhələsində üfqi inteqrasiya gözlənilməlidir. Bu, tədrisin məzmununun təhsilalanlar tərəfindən qəbul edilməsi üçün zəruri meyarlardan biridir. Bu iki növ inteqrasiyanın Azərbaycan tarixi təhsilində tətbiqi məqsəduygundur. Alimlərin və mütəfəkkirlərin sözlərindən istifadə edərək, fizikanın tarixlə əlaqələrini müasir elmi nailiyyətlər, eləcə də qədim dövrlərdən bu günə qədər kəşf edilmiş elmi biliklər baxımından qurmaq çox mənalıdır.

Dünya ölkələrinin əksəriyyəti tərəfindən qəbul olunmuş tədris fənlərinin

məzmunu belə bir fürsəti təmin edir ki, tədris olunan dərslərin maksimum dərəcədə mənimsənilməsi təhsil prosesi təcrübəsinə və inteqrasiya bazasına sahib olmalıdır. Müasir dünya təcrübəsində inteqrasiyanın elmi və fənlərarası modelləri mövcuddur. Xüsusilə qərb ölkələrində bu modellər elm məzmununu təhsilalanlara çatdırmaq, onların dünyagörüşünü formalaşdırmaq, öyrənmə prosesinə maraq yaratmaq, tədris prosesində fərdiləşmək, təhsilin perspektivini inkişaf etdirmək və daha təsirli etmək məqsədilə istifadə olunur. İnteqrativ öyrənmə, ilk növbədə, təhsilalanlara yeniliklərə uyğunlaşmaları, əldə etdikləri bilik və bacarıqları həyata müvəffəqiyyətlə tətbiq etmələri üçün inkişaf etmələrinə kömək edir. Bununla birlikdə, inteqrasiyanın həyata keçirilməsində bir sıra uğurlu nəticələrlə bərabər, eyni zamanda bəzi mənfə hallar da ortaya çıxa bilər. Belə ki, tədris prosesində bir çox fənlərə eyni zamanda həddindən artıq inteqrasiya təhsilalanlarda bilik çəşqınlığı yarada bilər, öyrənilən mövzunun həqiqi məzmunundan kənarlaşmaya da səbəb ola bilər. Qarşıya çıxa bilən digər bir problem bəzi müəllimlərin müxtəlif elmlərlə inteqrasiyanı təmin edə biləcək bilik səviyyəsinə sahib olmamalarıdır ki, bu da inteqrasiya imkanlarını minimuma endirir. Beləliklə, tarixin tədrisində inteqrasiya və fənlərarası inteqrasiya çox diqqətlə yanaşılmalı olan vacib təhsil prinsiplərindən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi, 2009 // <http://www.meclis.gov.az/?/az/legislation/view/1491>
2. Əmirov M.M. Tam orta məktəbdə tarixin fəal/interaktiv təlimi metodu (Ali məktəblərin Tarix fakültəsi tələbələri üçün dərslik). Bakı: APU-nun nəşriyyatı, 2011, 700 s.
3. Süleymanova A.Y. Ali məktəblərin bakalavr pilləsində “Təhsilin əsasları” fənninin təlim materialları. Bakı: Təhsil, 2014, 400 s.
4. Əhmədova A., Abbasov E, Kurikulumların hazırlanması və tətbiqi məsələləri (metodik tövsiyə), Bakı: Kövsər, 2008
5. Veysova Z. Fəal/interaktiv təlim. Müəllimlər üçün vəsait. Bakı: UNİSEF, 2007, 149 s.
6. Qəhrəmanov A. Orta məktəb üzrə fənn müəllimləri üçün ixtisaslandırma təhsilinin 2-ci modulu üzrə, “Ümumi orta təhsil səviyyəsinin yeni fənn kurikulumlarının tətbiqi üzrə” təlim kursunun iştirakçıları üçün təlim materialı. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Bakı: Xəzər Universiteti, 2012, 69 s.
7. Mehəbov A.O. Müasir təhsilin konseptual problemləri. ARTPI-nin 80 illiyinə həsr olunur. Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutu. Bakı: Mütərcim, 2010, 516 s.
8. Kərimov Y.Ş. Təlim metodları. Bakı: RS Poliqraf, 2007, 271 s.
9. Mehdişadə M.M. Ümumtəhsil məktəblərində təlim-tərbiyə prosesinin təkmilləşdirilməsi yolları. Bakı: Maarif, 1982, 256 s.
10. Скаткин М.Н. Совершенствование процесса обучения. М.: Просвещение, 1971, 160 с.
11. Əmirov M.M. Orta məktəbdə tarixin tədrisinin aktual problemləri. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2009, 158 s.
12. John Dewey. Experience and education, US: Collier books NY, 1967.
13. Mahmudlu Y., Ağayev S., Xubyarov B., Əlişova H., Hüseynova L., Bəhramova S. Azərbaycan tarixi. Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün dərslik. Bakı: Təhsil, 2014, 128 s.
14. Mahmudov Y.M. “Dədə Qorqud Kitabı” - Xalqın yaratdığı və yaşatdığı kitab. s.18 - 35 / Dədə Qorqud dünyası. Məqalələr. Tərt.ed. T.Hacıyev. Bakı: Öndər, 2004, 240 s.

ИСТОРИЧЕСКИЙ ПРЕДМЕТ И МЕЖДИСЦИПЛИННАЯ ИНТЕГРАЦИЯ

Матанат С.МАМЕДОВА

РЕЗЮМЕ

Большое значение имеет рассмотрение междисциплинарных отношений при преподавании различных предметов и их эффективное внедрение в эффективное формирование учебного процесса, повышение эффективности курса, повышение искренности и самостоятельности студентов. Интегративное преподавание истории следует подходу к историческим событиям и событиям с разных сторон и способствует более ясному и детальному их пониманию.

При изучении тесной связи исторической науки с техническими, гуманитарными и естественными проблемами понимается, что междисциплинарная связь и интеграция истории с другими науками изучены недостаточно. В статье будут проанализированы работы советских, зарубежных и отечественных авторов по данной теме и предоставлен более подробный анализ, чтобы изучить пути повышения их квалификации.

Ключевые слова: интерактивный, интеграция, историческая наука, контекст, образование.

HISTORIC SUBJECT AND INTERDISCIPLINE INTEGRATION

Matanat S.MAMMADOVA

SUMMARY

The organization of educational process, increasing the effectiveness of the lesson, students activity, improving the independence and the effective implementation of interdisciplinary relations have a great importance His approach to teaching various aspects of historical events and facts of history is more accurate, detailed understanding can be achieved.

The teaching of history, technical, humanitarian and a close relationship with nature so it is clear that during the investigation, interdisciplinary contacts, history and other subjects, connect and integrate less well studied. The paper of the Soviet and foreign and domestic authors will be analyzed by studying the work on the topic, a more detailed analysis will be given. Studies in other sciences, interdisciplinary communication and integration of the history of the world and of course the realization of educational issues and achieve effective organization of the teaching of history, students synthesize their knowledge, to explore ways to develop the skills to apply it.

Keywords: interactive, enteqraton, history lesson, context, education

UOT 94

SSRİ-DƏ YAŞAYAN TÜRK XALQLARININ XX ƏSRİN II YARISINDA İCTİMAİ-SİYASİ PROSESLƏRİNƏ DAİR

Neyman N.XASAYEV*

Məqalə XX əsrin 60-80-ci illərində dünyada gedən ictimai-siyasi proseslər kontekstində Sovetlər birliyində yaşayan çoxsaylı türk xalqlarına qarşı SSRİ-nin dini-ideoloji, milli-ideoloji zəmində ayrı-seçkilik siyasətinin yürüdülməsindən bəhs edir. Müəllif lazımı yazılı materiallara istinad etməklə Moskvanın türk xalqlarına qarşı bu dövrdə apardığı siyasətin bütün istiqamətlər üzrə neomüstəmləkəçi xarakter daşması fikrinə gəlir və ona öz münasibətini bildirir.

Məqalədə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin birinci hakimiyyəti dövründə (1969-1982) Azərbaycanda həyata keçirilən milli dövlət quruculuğu işlərinin gedişinə xüsusi yer verilir. Bu istiqamətdə həyata keçirilən əsaslı işlərin müstəqil Azərbaycan respublikasının təməl prinsipinə çevrildiyi qənaətinə gəlinir.

Açar sözlər: SSRİ, Krım türkləri, türk-müsəlmanlar, Şimali Azərbaycan, Heydər Əliyev

Giriş. XX əsrin 60-80-ci illərində ümumdünya sosializm sisteminə liderlik edən Qırmızı imperiya (SSRİ - N.X.) beynəlxalq aləmə hələ də özünü sülhün, humanizmin, beynəlmiləçiliyin, xalqlar dostluğunun bərqərar olduğu, ərazisində irqi, milli-dini ayrı-seçkilik siyasətinin həyata keçirilmədiyi demokratik rejimli federativ bir dövlət kimi təqdim etməkdə idi. Əslində isə o, nəinki, sosializm sisteminə dəmir və qan gücünə tabe etdiyi 14 dövlətdə, eləcə də sıvri rus süngiləri ilə satallitinə çevirdiyi 14 sovet sosialist respublikasının hər birində neomüstəmləkəçilik (yeni müstəmləkəçilik – N.X.) siyasəti yürütməkdə idi [1]. Bu dövrdə Qırmızı imperiyaya işğal yolu ilə tabe edilmiş beş türk-müsəlman ölkəsinə – Azərbaycana, Özbəkistana, Qazaxıstana, Türkmənistanına, Qırğızıstana və eləcə də RSFSR-in tərkibindəki türk siyasi qurumlarına yönəlmiş irqi, dini-ideoloji, milli-etnik xarakterli ayrı-seçkilik siyasəti daha sərt, daha amansız olması ilə fərqlənirdi. Lakin siyasi rejim tərəfindən məxfi aparılan bu hiyləgər, riyakar və kinli siyasət daim təhrif olunaraq pərdələnirdi. Qırmızı imperiya XX əsrin 20-30-cu illərində silah gücünə təbəəsinə çevirdiyi türk- müsəlman əhalisinin dözülməz vəziyyəti haqqında dünya ictimaiyyətinə obyektiv şərhlər verən əcnəbi, mühacir tarixçi, politoloq, sosioloqlara isə

* Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent; nemanxasiyev@gmail.com; ORCID İD: 0000-0002-8623-5112

“burjua saxtakarları” damğası vurmaqdan çəkinmirdi [2].

Məqalənin mövzusu tədqiqata cəlb edilmiş xronoloji çərçivədə Qırmızı imperiyanın türk xalqlarına qarşı yürütdüyü məxfi və məkirli siyasətə obyektiv qiymət vermək baxımından olduqca aktualdır. XX əsrin 60-80-ci illərində sovet idarəetmə sistemindəki subyektivliyə, saxtakarlığa, konyukturçuluğa, rejimə qarşı çevirilmiş ictimai-siyasi proseslərə sinfilik, sinfi qarşıdurma mövqeyindən yanaşmalara ümumi münasibət bildirmək baxımından da öyrənilən problem diqqəti cəlb edir.

Kırım türkləri Qırmızı imperiyanın neomüstəmləkəçilik siyasətinə qarşı milli müqavimət hərəkətində. 1944-cü ilin 18-20 may tarixində Sovet dövlət başçısı, Ali baş Komandan İosif Stalinin göstərişi, Sovet Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinin və gizli polisinin rəhbəri Lavrentiy Beriyanın icraatı ilə təxminən 400 mindən artıq Kırım türkü Vətənlərindən kütləvi şəkildə, silah gücünə çıxarılaraq Orta Asiya və Qazaxıstana sürgün edilmişdi [3]. İosif Stalin repressiyasının növbəti dalğasının qurbanına çevrilmiş oğuz və qıpçaq mənşəli aborigen Kırım türkləri [4, 74, 123] tarixən yaşadıkları coğrafiyaya qayıtmaqda ısrarlı olsalar da, əfsus ki, onların kompakt halda Vətənə qayıdışı yalnız 45 ildən sonra mümkün oldu. Çünki, sovet inzibati amirlik sistemindəki 1956-cı ilin “yumşalma” siyasəti Kırım türklərinə şamil edilmədiyi səbəbindən, hətta XX əsrin 80-ci illərinin sonuna qədər müxtəlif süni maneələr onların Vətənə qayıdışlarına imkan verilməmişdi. Kırım türkləri XX əsrin 60-80-ci illərində bu süni maneələri aradan qaldırmaq məqsədi ilə yurd-yuvalarından haqsız yerə deportasiya edilmələri ilə bağlı dünya ictimaiyyətinə haqq səslərini çatdırır, beynəlxalq təşkilatlara, cəmiyyətlərə hüquq və imtiyazlarının bərpasına dair bəyannamələr ünvanlayırdılar. Bununla kifayətlənməyib ümdə məqsədlərinə çatmaq üçün paralel olaraq zorla köçürüldükləri yerlərdə disident kimi fəaliyyət göstərir, qeyri-leqal birliklər yaratmaqla ictimai-siyasi cəhətdən təşkilatlanmağa cəhdlər də edirdilər. Kırım türklərinin Vətənə qayıdış uğurunda apardığı dönməz milli mücadilə hərəkəti XX əsrin 80-ci illərinin ikinci yarısından etibarən artıq öz müsbət nəticəsini verir, sovet siyasi rejimi yerli Kırım əhalisinə qarşı yürütdüyü dözülməz siyasətlə bağlı beynəlxalq ictimaiyyətin qınaq obyektinə çevrilirdi. Kırım türkləri ilə əlaqəli beynəlxalq qınağı nəzərə almayıb ona etinasız yanaşan Qırmızı imperiyanın mərkəzi Moskva isə regiona slavyan-xristian mənşəli əhalini sürətlə yerləşdirirdi. Bununla da o, tarixi türk torpağı Kırımın etno-siyasi mənzərəsini öz məqsədinə uyğun şəkildə dəyişdirmək planını həyata keçirməkdən əlçəkməyəcəyini bütün dünyaya bəyan etmiş olurdu.

Yalnız Qırmızı imperiyanın süqutu ərəfəsində, 1989-cu ildən etibarən Kırım türkləri BMT və digər beynəlxalq humanitar təşkilatların onlara dayaq durması nəticəsində, nəhayət, kütləvi şəkildə Vətənə dönməyə başladılar. Onlar Vətənə dönərkən əzəli yurd yerlərinin qəsdən dağıdılması, viran edilərək boş çöllük ərazilərə çevirilməsi acısını yaşamalılı olmuşdular. Kırım türkləri Moskvanın məxfi göstərişi ilə həyata keçirilən bu vandal, barbar hərəkətlərdən

sarsılsalar da ruhdan düşməmiş, mövcud siyasi rejim tərəfindən müdafiə olunan xristian-slavyan mənşəli gəlmələrin müqavimətini qırıb qədim yurd yerlərində yenidən məskunlaşmağı bacarmışdılar. Krım türkləri, həmçinin qısa zaman ərzində mütəşəkkil şəkildə təşkilatlanmaqla, doğma el-obalarında ictimai-siyasi birliklərini, cəmiyyətlərini yaradaraq əzəldən nifrət etdikləri, mövcudluğu ilə heç bir zaman barışmadıqları Qırmızı imperiyanın çöküşündə də fəal iştirak etmişdilər...

Volqaboyu, Ural, Sibir, Orta Asiya, Qazaxıstan və Şimali Qafqazın türk-müsəlman əhalisinin XX əsrin 60-80-ci illərindəki ictimai-siyasi vəziyyətinə dair. Volqaboyu, Ural, Sibir, Altay regionlarında tarixən yaşayan kazanbulqar, başqırd, saka, tuva, xakas, altay, çuvaş, kalmık və digər türk toplumları XX əsrin 60-80-ci illərində Moskvanın onlara yönəlik neomüstəmləkəçilik siyasəti ilə artıq barışmaq istəmirdilər. Bu mənfur siyasətə qarşı açıq şəkildə dözümsüzlük nümayiş etdirməyə başlamışdılar. Onlar XX əsrin 80-ci illərinin II yarısından etibarən imperiyanın mərkəzinə öz ictimai-siyasi etirazlarını, dini-etnik xarakterli milli müqavimətlərini, dirənişlərini təşkilatlanmaqla, qeyri-leqal formada siyasi partiya və cəmiyyətlər yaratmaqla, kütləvi nümayişlər, mitinqlər təşkil etməklə bildirməyə başlamışdılar. Rusların “yakut” kimi qələmə verdiyi saka türkləri Qırmızı imperiyanın milli-irqi ayrı-seçkilik siyasətinə qarşı ilk etiraz səsini qaldıran türk toplumları sırasına daxildirlər [5]. Volqaboyu, Sibir və Uralboyu ərazilərdə tarixən məskunlaşan və mövcud siyasi rejim tərəfindən RSFSR-in tabeçiliyinə verilən digər türk toplumları da SSRİ-nin süqutu ərəfəsində artıq milli sərvətlərinin əvəzsiz olaraq əllərindən alınıb Qırmızı imperiyanın mərkəzinə aparılması ilə hesablaşmaq istəmir, milli-etnik mənsubiyyətlərinin tanınması, siyasi müstəqilliklərinin əldə olunması, milli iqtisadiyyatlarının bərpası və dirçəlişi naminə kütləvi etirazlara cəhd göstərirdilər.

Şimali, Mərkəzi Qafqazı və Dağıstanı əzəli yurd yerlərinə çevirən Bulqar, Qaraçay, Kumık və Dərbənd türkləri də XX əsrin 60-80-ci illərində inzibati-amirlik sisteminin neomüstəmləkəçilik siyasəti ilə qarşılaşmalı olmuşdular. Qırmızı imperiyanın neomüstəmləkəçilik siyasəti özünü yerli türk-müsəlman əhalisinin doğma ana dillərində təhsil almaq hüququndan məhrum edilmələrində, nüfuzlu ali məktəblərdə təhsil almağın onlara əksərən müəssər olmamasında, bu səbəbdən də yerli mütəxəssislər tərəfindən deyil, yad, rus-xristian mənşəli məmurlar tərəfindən aşağılayıcı formada idarə edilmələrində göstərməkdə idi. Bu məkirli, alçaldıcı imperalist siyasət onlara məxsus xammal resurslarının dəyəri ödənilmədən Moskvanın sərəncamına verilməsində, dini mərasimlərini, milli bayramlarını, folklor nümunələrini, özgür ayinlərini leqal deyil, gizli formada, qorxu, sək-səkə içərisində icra etmələrində, milli yönümlü təşkilatlanmalarının qarşısının dərhal alınmasında da özünü aydın şəkildə büruzə verməkdə idi. SSRİ-nin süqutu ərəfəsində Şimali, Mərkəzi Qafqaz və Dağıstan türkləri də siyasi cəhətdən qeyri-leqal formada təşkilatlanıb bir araya gəlməklə milli müstəqillikləri uğrunda mütəşəkkil, ümummilli mübarizə hərəkatı mərhələsinə qədəm qoymuşdular.

Orta Asiya və Qazaxıstanın türk xalqları da XX əsrin 60-80-ci illərində Qırmızı imperiyanın onlara qarşı yürütdüyü təhqiredici neomüstəmləkəçilik siyasətindən əzab çəkməkdə idilər. Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan və Qırğızıstan türk sovet sosialist respublikalarının 1937-ci il konstitusiyalarında SSRİ-nin tərkibinə könüllü şəkildə daxil olduqları formal olaraq təsbit edilse də, əslində onların Sovet Rusiyasının işğalına məruz qalıb Qırmızı imperiyaya zorla qatıldıkları dünya ictimaiyyətinə yaxşı məlum idi. Onlar SSRİ-nin tərkibinə işğal və ilhaq yolu ilə tabe edildikləri ilk vaxtdan etibarən etnik-dini kimliklərinə qarşı sovet siyasi rejiminin sərgilədiyi ögey münasibətə etiraz olaraq “Basmaçı” adlı milli azadlıq hərəkatına başlamışdılar. Qırmızı imperiyanın şovinist mövqeli siyasi idarəetmə sisteminə qarşı yönəlməklə Orta Asiyayı bütünlüklə bürümüş dini-etnik xarakterli “Basmaçı” xalq azadlıq hərəkatı [6] XX əsrin 30-cu illərinin sonunda qan içində boğularaq, demək olar ki, yatırılsa da, “velikorus” şovinizmi bu hərəkatı qaldıranların varislərinin yenidən ayaga qalxacaqlarından ehtiyatlandığı üçün onları daim ciddi nəzarəti altında saxlamaqda idi. Bu səbəbdən də Orta Asiya və Qazaxıstan türk toplumlarının nəinki, XX əsrin 60-80-ci illərində qaldırmaq istədikləri milli azadlıq hərəkatları amansızlıqla yatırılır, hətta kiçik disident hadisələrinin qarşısı belə həbs, sürgün və digər siyasi təqiblər yolu ilə dərhal alınır. Bu türk-müsəlman ölkələrinin yerli sakinləri bir çox əzab-əziyyətlərə dözərək böyük zəhmətlə becərdikləri pambığı, taxıl və taxıl məhsullarını, üzüm, şərab və tütün kimi digər strateji əhəmiyyətli nemətlərini dünya bazarlarına çıxarıb onların satışından külli miqdarda milli gəlir əldə etmək əvəzinə, Rusiyaya göndərməyə məcbur edilirdilər. Acınacaqlı və dözülməz hal, demək olar ki, ödəniş edilmədən Rusiyaya daşınan xammal və yarımfabrikat məhsullarının orada fabrik və zavod mərhələsi keçməklə tamamlanıb, son dərəcə baha qiymətə satılmaq üçün Orta Asiya və Qazaxıstana qaytarılmasında özünü daha qabarıq formada bürüzə verməkdə idi.

Qırmızı imperiyanın neomüstəmləkəçilik siyasətinə qarşı çıxmaqla ölkəsinin muxtar yönümlü milli iqtisadiyyatını real şəkildə qurmağa cəhd edən Özbəkistan Sovet Sosialist Respublikası Mərkəzi Komitəsinin I katibi Şərəf Rəşidov Moskva tərəfindən korrupsionerlik və rüşvətxorluqda suçlanaraq cəzalandırılmışdı. Haşiyə olaraq qeyd edək ki, Özbəkistanın siyasi müstəqillik əldə etməsindən sonra Şərəf Rəşidova bəraət verilməsi istiqamətində ölkə başçısı İslam Kərimov tərəfindən bir çox real addımlar atılmışdır [7].

SSRİ-nin süqutu ərəfəsində Özbəkistanın Fərqanə vilayətində özbək, qırğız, qazax, uyğur və məshəti türk toplumlarının birlikdə kütləvi etiraz çıxışlarına başlamaları və bu etiraz çıxışlarının digər ərazilərə də yayılması Moskvanı son dərəcə narahat etməkdə idi. 1988-ci ilin yazında Orta Asiyanın dini-etnik cəhətdən ən həssas regionu olan Fərqanə vilayətində mövcud rejimin milli-dini ayrı-seçkilik siyasətinə qarşı yönəlmiş özbək, məshəti (axısqa), uyğur, qazax və qırğız türk-müsəlman gənclərinin təşkil etdiyi kütləvi etiraz çıxışları geniş xarakter almış və radikallıqları ilə beynəlxalq aləmin diqqətini

cəlb etmişdi. Bu milli-siyasi xarakterli kütləvi etiraz çıxışlarının gedişi zamanı səsləndirilən şuarların əksər hissəsinin “rədd olsun ruslar”, “ruslarsız Özbəkistan” kimi qeyd alınması faktı respublikada yaşayan türk-müsəlman əhalisinin imperiyanın ölkədə apardığı ruslaşdırma siyasətinə qarşı birgə mübarizəyə başladığını qabarıq şəkildə əks etdirməkdə idi. Bundan ehtiyatlanan Moskva dərhal “velikorus” şovinizminin vahid sovet xalqı yaratmaq adı altında yürütdüyü ruslaşdırma, xristianlaşdırma siyasətinə qarşı çıxan ümumtürk birliyini parçalamaq planını işləyib hazırlamışdı. Bu məkirli plan türk toplumlarının kompakt halda yaşadığı Özbəkistanın Fərqanə vilayətində (1876-cı ildə çarizmin ləğv etdiyi Kokand xanlığının yerləşdiyi tarixi coğrafiyada) çox sürətlə həyata keçirilmişdi. Qırmızı imperiya bu hiyləgər plan üzrə türk xalqlarının arasına nifaq salmaqla, 1944-cü il repressiyası zamanı zorla əzəli vətənləri Gürcüstan ərazilərindən köçürülüb Özbəkistanda yerləşdirilmiş məshəti türklərinə qarşı yerli özbək türklərini milli-etnik zəmində münaqişəyə cəlb etməyi bacarmışdı. Mərkəzin yürütdüyü məkrli siyasətin nəticəsi olaraq 1989-cu ilin iyun ayının 1-5 təqvim günlərində baş vermiş Fərqanə faciəsi zamanı vilayətdə yaşayan ermənilər həmişə olduğu kimi yenə də Qırmızı imperiyanın lakeyi rolunda çıxış etmişdilər. Erməni fitnəkarları regiondakı milli-etnik xarakterli münaqişənin dərinləşməsində, özbək və məshəti türklərinin biri-birinə qarşı qanlı savaş açmasında, onların arasında qardaş qırğınının faciəvi, dramatik vəziyyət almasında katalizator rolunu oynamaqdan çəkinməmişdilər [8]. Milli-etnik münaqişələrin baş planının hazırlandığı fitnə-fəsad yuvası kimi tanınan Moskva Fərqanə faciəsini törətməklə regionda tezliklə özünə qarşı çevriləcək ümumtürk birliyini sarsıtmaq, ölkədə baş verməsi qaçılmaz olan milli oyanış hərəkatının qarşısını almaq niyyəti güdməkdə idi.

Qazaxıstanın dövlət başçısı Dinmühəmməd Kunayev isə Moskvanın respublikanı rus-salavyan, xristian yurduna çevirmək siyasətinə qarşı çıxış etdiyinə və ölkənin əsas strateji mərkəzlərində türkləşdirmə siyasəti həyata keçirdiyinə görə Qırmızı imperiya tərəfindən tutduğu məsul vəzifədən azad olunmuş, yerinə rus mənşəli Gennadi Kolbin təyin edilmişdi. Bu haqsızlıqdan, milli-etnik cəhətdən aşağılanmaqdan qəzəblənən Qazaxıstanın türk-müsəlman əhalisi 1986-cı ildə kütləvi şəkildə etiraz çıxışlarına başalmaqla Dinmühəmməd Kunayevin müdafiəsinə qalxmışdı. Lakin Sovet rəhbərliyi xalqın haqlı tələbini yerinə yetirmək, milli-dini münaqişəni aradan qaldırmaq əvəzinə, hərbi qüvvələrini Qazaxıstana yeridib siyasi mücadilə hərəkatına qalxmış əliyalın türk-müsəlman toplumunu qan içində boğmuşdu. Milli-dini zəmində baş vermiş bu xalq azadlıq hərəkatının gənc lideri Kayrat Riskulbekov yaxın əqidədaşları ilə birlikdə həbs edilmiş və həbsxanada qətlə yetirilmişdi [5]. Onu da qeyd edək ki, Qazaxıstanda baş qaldırmış bu milli-dini xarakterli ümumxalq etiraz çıxışı Qırmızı imperiyanın neomüstəmləkəçilik siyasətinə qarşı yönələn ilk kütləvi hərəkat kimi tanınmaqdadır.

SSRİ-nin süqutu ərəfəsində Türkmənistan və Qırğızıstan respublikalarında da milli oyanış hərəkatları baş qaldırmaqda idi. Bu respublikaların da

əksəriyyət təşkil edən türk-müsəlman toplumları Qırmızı imperiyanın tərkibindəki digər türk-müsəlman xalqları kimi neomüstəmləkəçilik siyasəti ilə artıq hesablaşmayaraq açıq etiraz çıxışları edir, ictimai-siyasi cəhətdən təşkilatlanma, biraraya gəlmə dövrünü yaşayırdılar. Türkmən və qırğız türkləri də öz milli dövlətlərini qurmaq, beynəlxalq aləmdə müstəqil siyasət yürütmək uğrunda ümumxalq hərəkatları dövrünə qədəm qoyur, Qırmızı imperiyanın sarsıdılmış dayaqlarının sökülüb atılması prosesində çox yaxından, fəal surətdə iştirak edirdilər.

XX əsrin 60-80-ci illərində Şimali Azərbaycandakı ictimai-siyasi proseslərə dair. 1954-1959-cu illərdə Şimali Azərbaycanın siyasi müstəqilliyinə (əslində real milli-məhəlli muxtariyyətinə – N.X.) nail olmağa cəhd edən respublika başçısı İman Mustafayevin Sovet rəhbərliyi tərəfindən tutduğu vəzifədən kənarlaşdırılmasından sonra ölkə ciddi nəzarətə götürülmüşdü. Nəticədə Şimali Azərbaycanda rusdillə məkətlərin sayı xeyli artmış, Bakıdakı elit zümrə rus dilində ünsiyyət qurmağa üstünlük verməyə başlamışdı. Ölkədə Moskvaya bağlılıq və ondan asılılıq siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni tədbirlər çərçivəsində gücləndirilmişdi. İnzibati amirlik sisteminin sərtləşdirilməsi nəticəsində respublikada milli dirçəliş istiqamətində həyata keçirilən bütün leqal tədbirlərə son qoyulmuşdu. Lakin Moskvanın təzyiq və təqiblərinə rəğmən Şimali Azərbaycanda milli oyanış hərəkatı disidentlik səviyyəsində milli qayəli aydınlar tərəfindən davam etdirilməkdə idi. Ölkədə qeyri-leqal fəaliyyət göstərən siyasi təşkilatlardan biri kimi 1962-ci ildə yaradılan “Milli Azərbaycan Qərgahı” [9, 160] respublika üzrə dövlət əhəmiyyətli məsul vəzifələrə türk-müsəlman mənşə-lilərin gətirilməsini qarşısına məqsəd qoymuş, bu istiqamətdə müəyyən işləri həyata keçirməyi bacarmışdı. Əfsus ki, Şimali Azərbaycanda XX əsrin 60-cı illərində gizli fəaliyyət göstərən bütün milli qayəli təşkilatların ömrü çox az olmuş, bir müddət sonra Moskvanın göstərişi ilə izlənilərək milli-ideoloji fəaliyyətlərinə son qoyulmuşdu.

XX əsrin 60-cı illərində Qırmızı imperiya hələ də böyük uzaqgörənliklə neftqoxulu Bakını beynəlmiləl şəhər kodu altında özünə tabe etməkdə ısrarlı idi. Bu zaman respublikanın sosial-iqtisadi, milli-mədəni həyatındakı aşınmalar, geriləmələr hamının hiss edəcəyi səviyyədə özünü göstərməkdə idi. Belə bir acnacaqlı vəziyyətdə Ümummilli Lider Heydər Əliyev Azərbaycan SSR-ə rəhbər təyin edildi. Bu əlamətdar tarixi hadisə XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərini əhatə etməklə Şimali Azərbaycanda Xalq Cümhuriyyətinin qurulması ilə I mərhələsini müvəffəqiyyətlə sona çatdırmış milli oyanış hərəkatının [10] II mərhələsinin uğurla genişlənməsinə rəvac vermişdi. 1969-cu ildə Ulu Öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan Sovet Sosilaist Respublikası Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin I katibi vəzifəsinə irəli çəkilməsi ölkədə misli görülməmiş milli yönümlü tədbirlərin, əməli işlərin həyata keçirilməsinin əsasını qoydu.

Dünyaşöhrətli dövlət xadimi Heydər Əliyev 1969-cu ilin avqust plenumunda açıqladığı milli qayəli platforması çərçivəsində Qırmızı imperiyada, o

cümlədən Şimali Azərbaycanda korrupsiyanın, rüşvətخورluğun, qohumbazlığın, yerlibazlığın, məmur özbaşnalığının, vəzifədən sui-istifadənin, bürokratiyanın kök ataraq artıb-çoxaldığını əsaslı dəlillər və faktlar gətirməklə SSRİ miqyasında ilk dəfə dövlət rəhbərliyi səviyyəsində sübuta yetirmişdi. Ulu Öndərin müdrikliyi, dərin, erudik zəkaya sahib olması özünü yalnız respublikadakı neqativ halları sübuta yetirməsində, sosial-iqtisadi həyatdakı tənəzzülü, onları doğuran səbəbləri üzə çıxarıb göstərməsində deyil, həmçinin qısa bir zamanda bu qlobal problemləri həll etməyin düzgün istiqamətlərini müəyyənləşdirməsində də büruzə vermişdi.

Heydər Əliyevin Azərbaycana hakimiyyətinin birinci dövründə bütün sferalarda – sosial-iqtisadi, siyasi-ideoloji, ticari-mədəni sahələrdə sıçrayışlı intibah baş vermiş, irəliyə doğru son dərəcə mütərəqqipərvər addımlar atılmışdı. O, hələ bu dövrdə ölkəmizi müstəqil bir dövlət kimi görməkdə idi [11]. Ölkədə müasir yönümlü milli dövlət quruculuğu siyasətinin təməl daşı məhz bu dövrdə Ulu Öndər tərəfindən qoyulmaqla özlü monolit hala gətirilmiş, bu fundamental bünövrə üzərində, üstqurumun ucaldılması istiqamətində gizli və aşkar şəkildə əməli işlərin həyata keçirilməsinə başlanılmışdı. Qısa bir zaman çərçivəsində Şimali Azərbaycanda qonşu respublikaları öz əzəməti ilə kölgədə qoymuş milli iqtisadi göstəricilərin əldə olunması hesabına əhalinin sosial rifah halı son dərəcə yüksəlmişdi. Uçuq-sökük komalarda yaşayan insanlar Ümum-milli Liderin hakimiyyətdə olduğu ilk dövrdə özləri üçün müasir tipli yaşayış mənzilləri inşa etmiş, fərdi minik maşınları ilə təmin olunmuşdular. Azərbaycan vətəndaşları fərq qoyulmadan, milli-irqi, etnik ayrı-seçkilik siyasəti ilə qarşılaşmadan ölkə başçısı Heydər Əliyevin irəli sürdüyü humanizm, beynəlmiləçilik ideyaları əsas olmaqla istər şəhərdə, istərsə də kənddə öz məişət həyatlarını elektro-texnikanın nailiyyətlərindən bəhrələnərək müasirləşdirmişdilər. Azərbaycan dili sözün həqiqi mənasında dövlət dili statusunu qazanmışdı. Şimali Azərbaycana qarşı yönələn, Moskvanın gizli fitvası ilə həyata vəsiqə alan erməni təxribatlarının qarşısı müdrik ictimai-siyasi xadim Heydər Əliyevin ayıq-sayıqlığı, son dərəcə çevik diplomatik gedişləri hesabına dərhal alınır [9, 191-228].

Təbii ki, ölkə başçısı Heydər Əliyevin qısa zaman kəsiyində respublika miqyasında həyata keçirdiyi siyasi müstəqillik yönümlü misilsiz əməli tədbirlər “velikorus” şovinizminin Azərbaycana yönəlik milli-dini ayrı-seçkilik maraqları, məxfi və məkirli planları ilə üst-üstə düşmürdü. Ona görə də “velikorus” şovinizmi bu dünyaşöhrətli siyasətçini sıradan çıxarmaq, öz xalqının gözündən salmaq məqsədi ilə Qırmızı imperiyanın ən yüksək, ən məsul vəzifələrdən birinə təyin etməklə fitnə-fəsad yuvası Moskvaya apardırmışdı. Eyni siyasət XX əsrin əvvəllərində görkəmli ictimai-siyasi xadimi Nəriman Nərimanova qarşı da tətbiq edilmişdi [12, 171; 13].

Heydər Əliyevin 1982-ci ildə Moskvaya aparılıb SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini kimi son dərəcə yüksək və məsul bir vəzifəyə təyin olunduğu ilk vaxtlardan etibarən Qırmızı imperiyanın paytaxtında mərkəzi

hakimiyyətə yiyələnmək uğrunda gedən siyasi mübarizə kəskin xarakter almaqla, orta əsrlər dövrünün saray çevrilişləri müstəvisinə yüksəlmişdi. Bu mühüm amil isə dünyada zorun və papulizmin gücünə bərqərar edilmiş sosializm sisteminin strateji mərkəzi sayılan Sovetlər birliyinin süqutunu daha da sürətləndirməkdə idi. Bunu Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Baş Katibi vəzifəsinə Siyasi Büronun ən qocaman üzvi, ayaq üstə güclə dura bilən Ç.Çernenkonun gətirilməsi faktı da təsdiqləməkdə idi. Halbuki, qırx ildən artıq sovet təhlükəsizlik orqanlarında yüksək vəzifələrdə çalışmaq sərəştəli dövlət xadiminə çevrilən, Siyasi Büronun ən gənc üzvləri sırasında yer alan Ulu Öndər Heydər Əliyev bu məsul vəzifəyə gətirilməyə layiq yeganə namizəd idi. Lakin Qırmızı imperiya həm “böyük rus milləti” siyasəti yürütməsinə, həm Heydər Əliyevin türk-müsəlman xalqlarını təmsil etməsinə, həm də Qarabağ kartını işə salmaqla dayaqları sarsılmış SSRİ-ni xilas etmək niyyətində olmasına görə bu ümdə düzgün addımı atmaq haqqında heç düşünmək belə istəməirdi. Onun bu istiqamətdə qarşısına qoyduğu yeganə məkrli məqsəd varlığı üçün ən qorxulu təhlükə mənbəyi olan Heydər Əliyevi mərkəzi hakimiyyətdən uzaqlaşdırmaqdan ibarət idi.

Qırmızı imperiyanın 1985-ci ilin aprel ayında Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin I katibi vəzifəsinə təyin etdiyi Mixail Qarbaçov da elə ilk gündən Heydər Əliyevi əsas siyasi rəqibi kimi görməyə başlamış, onu icra etdiyi yüksək vəzifədən kənarlaşdırmaq üçün “velikorus” şovinizmi”nin düktəsi üzrə hərəkət etməklə erməni lobbisi ilə birlikdə bu istiqamətdə əməli tədbirlər planını işləyib hazırlamışdı. Nəhayət, 1987-ci ildə M.S.Qarbaçov tərəfindən Azərbaycanda Heydər Əliyevin hakimiyyətdə olduğu dövrdə görülən milli qayəli işləri yoxlamaq üçün Bakıya tərkibi ermənilərdən və erməni havadarlarından təşkil olunmuş xüsusi kommissiya göndərilmişdi. Bu məxfi və məkrli komissiya saxtakarlıqla yoğrulmuş yoxlamalarının nəticəsi olaraq Heydər Əliyevin təmsil olunduğu ali vəzifədən uzaqlaşdırmaq və onu öz doğma xalqının nəzərində adiləşdirmək göstərişləri verilmişdi. Kommissiya apardığı saxta yoxlamalar nəticəsində Heydər Əliyevi təmsil olunduğu ali vəzifədən uzaqlaşdırmağa, Qarabağ kartını məharətlə gündəmə gətirib xaricdəki və Moskvadakı erməni lobbisini Qırmızı imperiyanın strateji tərəfdaşına çevirməyə nail olsa da, dünyaşöhrətli dahi şəxsiyyəti öz xalqının nəzərində adiləşdirməyi bacara bilməmiş, əksinə millətinin qəlbində əbədi yer tutacaq yenilməz heykəlini ucaltmışdır [9, 254].

Tarixi Qərbi Azərbaycanın – indiki Ermənistanın əsl aborigen sakinləri olan türk-müsəlman əhalisinin son deportasiyasını [14] və soyqırımını [15] həyata keçirmək üçün öncədən məxfi şəkildə işlənilib-hazırlanmış hiyləgər, kinli plan da Ulu Öndər Heydər Əliyevin mərkəzi hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmasından sonra reallığa çevrilmişdi. Bu məkrli planın 1988-ci ilin yanvar ayından etibarən həyata keçirilməsi nəticəsində ölkəmizə son deportasiyaya məruz qalmış Qərbi azərbaycanlıların kütləvi şəkildə gəlişi başlandı. Bu deportasiya siyasəti nəticəsində ilk dövrdə Sumqayıta 18 min 330 nəfər - 3030 ailə pənah

gətirmişdi. Erməni Katolikosluğu və lobbisi, eyni zamanda hələ XX əsrin 60-cı illərindən Şimali Azərbaycanda qeyri-leqal fəaliyyət göstərən Katalikosluq və lobbinin qəbul etdiyi qərarları qeyd-şərtsiz icra edən “Krunk”, “Qarabağ” terrorçu təşkilatları Qərbi azərbaycanlılarla bağlı həyata keçirdikləri faşist, nasist yönümlü genosid əməllərini pərdələmək, beynəlxalq ictimaiyyətin nəzərində özlərinə haqq qazandırmaq üçün 1988-ci ilin fevral ayında Sumqayıtda türk-müsəlman əhalisi ilə dinc-yanşı yaşamağın tərəfdarı olan soydaşlarının öncədən planlaşdırılmış qətlamını təşkil etmişdilər. Sumqayıt hadisələrindən sonra isə erməni lobbisi və diasporası qandonduran, insanlığa, humanizmə qara ləkə olan bu cinayətkar əməllərini beynəlxalq ictimaiyyətə azərbaycanlıların “məzlum erməni xalqı”na qarşı torətdiyi soyqırım siyasəti kimi təqdim etməyə cəhd göstərmişdilər. Sumqayıt hadisəsini araşdıran komissiya “Paşa” ləqəbli erməni Eduard Qırqoriyanın avantürüst öncüllüyü ilə Sumqayıtın yerli türk-müsəlman əhalisinə qarşı heç bir milli münafişəyə girmək istəməyən, “Krunk” və “Qarabağ” terrorçu təşkilatlarına üzv olmayıb onlara vəsait ödəməyən, dinc qonşuluq münasibətləri zəminində yaşamaq istəyən erməni ailələrinin bu faciənin qurbanına çevrildiyini müəyyənləşdirmişdi [16]. Bununla da erməni nasizmi öz avantürüst məqsədinə çata bilməmiş, beynəlxalq ictimaiyyəti çaşdırmağa yönəlmiş yalan və fitnə-fəsad dolu dezinformasiyaları Ulu Öndərin xalqının tələb və istəyi ilə yenidən hakimiyyətə qayıdışından sonra ifşa olunaraq beynəlxalq qüvvələrin, mütərəqqipərvər bəşəriyyətin qınaq obyektinə çevrilmişdi [17].

Nəticə. Tarixi-siyasi yönümlü materiallara istinad etməklə aparılan araşdırma SSRİ adlı Qırmızı imperiya hüdudlarında yaşayan türk xalqlarına qarşı XX əsrin 20-30-cu illərində olduğu kimi 60-80-ci illərdə də ögey münasibətin bəslənməsi fikrini irəli sürməyə imkan yaradır. Problem mövzusunun öyrənilməsi zamanı özünü sülhsevər, beynəlmiləlçi, xəlqi dövlət, dostluğun, həmrəyliyin, qardaşlığın bərqərar olduğu, dini, milli-irqi ayrı-seçkiliyin, milli-etnik ədavətin olmadığı nəhəng bir ölkə kimi beynəlxalq aləmə təqdim etmiş Qırmızı imperiyanın özünə doğma bilmədiyi türk xalqlarına qarşı bütün istiqamətlərdə neomüstəmləkəçilik siyasəti yürütməsi müəyyən edilmişdir. Məqalədə qədim türk yurdu Şimali Azərbaycanda XX əsrin 60-80-ci illərində cərəyan etmiş ictimai-siyasi proseslər zəminində Ulu Öndər Heydər Əliyevin apardığı milli dövlət quruculuğu işlərinin müstəqil Azərbaycan dövlətinin monolit təməlinə çevrilməsi qənaətinə gəlinmişdir.

Məqalənin elmi yeniliyi SSRİ-yə tabe türk xalqlarının XX əsrin 60-80-ci illərinə aid ictimai-siyasi proseslərini Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə tərəfsiz şəkildə tədqiqidir. Həmçinin problemin həllinə kompleks yanaşmaqla türk xalqlarına qarşı Qırmızı imperiyanın yürütdüyü məkirli siyasətin neomüstəmləkəçi mahiyyətini tarixə məntiqi, realist, müqayisəli yanaşma metodları ilə aşkara çıxarılması da məqalənin elmi yeniliyindən xəbər verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağaoğlu S. Sovet Rusiya imperiyası. Bakı: Xan, 2017, 192 s.
2. Krım tatarlarının deportasiyası: bu günün tarixi. <https://azerbaijan.mfa.gov.ua/az/news/krim-tatarlarinin-deportasiyasi-bu-gunun-tarixi>. Müraciət tarixi: 20.05.2021
3. İsgəndərov A. Azərbaycanda türk-müsəlman soyqırımı probleminin tarixşünaslığı - 1918-1920. Bakı: Adiloğlu, 2006, 396 s.
4. Bedirhan Y. İslam öncəsi türk tarixi və kulturu. Konya: Egitim yayım evi, 2017, 256 s.
5. İlyasova X. XX əsrin 80-90-cı illərində Qazaxıstanda milli azadlıq mübarizəsi // Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. № 4. Bakı: Bakı Universiteti, 2014, s. 102-107.
6. Basmacılar. 02.12.2017. <https://kafkassam.com/basmacilar.html>. Müraciət tarixi: 02.03.2021
7. Özbəkistan kommunist rəhbərə doğru...- Nə baş verir?. 23.12.2012 // <https://teleqraf.com/news/dunya/120042.html>. Müraciət tarixi: 02.03.2021
8. Unudulmaz türk qırğını – Fəqanə faciəsi. Kaspi. 2011, 11 mart, s.11.
9. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. VII c. Bakı: Elm, 2003, 628 s.
10. Xasayev N. Şimali Azərbaycanda milli oyanış hərəkatı (XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəlləri). Sumqayıt: SDU-nun Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi, 2017, 269 s.
11. Ələsgərov M. Heydər Əliyev yolu əbədidir. Yeni Azərbaycan Partiyası 15 il yüksəliş yolunda. Yeni Azərbaycan Partiyasının yaradılmasının 15-ci ildönümünə həsr olunmuş konfransın materialları. I bölmə. Bakı: 2008, s.7-14.
12. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. VI c. Bakı : Elm, 2000, 568 s.
13. Həsənov H.Ə. Nəriman Nərimanovun milli dövlətçilik baxışları və fəaliyyəti. Bakı: Elm, 2005, 248 s.
14. “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 18 dekabr 1997-ci il. № 656 // <http://www.e-qanun.az/framework/4099>
15. Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı. Bakı şəhəri 26 mart, 1998-ci il. № 690 // <http://www.e-qanun.az/framework/4684>
16. 20 Yanvar. Azərbaycan tarixinin müstəqilliyə yolaçan şərəf və şöhrət salnaməsi. Xəbərlər. Mühüm hadisələr. İSKT-AMEA İnformasiya və Texnologiya İnstitutu. // <https://ict.az/az/news/5668/>. Müraciət tarixi: 02.03.2021
17. Садыгов Г., Мамедов Р. Армяне в Сумгаите. Книга первая. Краткий историко-социологический очерк (1938-1994 гг.). Баку: Шур, 1994. 152 с.

О СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССАХ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ СССР ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА

Нейман Н.ХАСАЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается религиозно-идеологическая, национально-идеологическая дискриминационная политика Москвы против многочисленных тюркских народов, проживающих на СССР, в том числе в Северном Азербайджане, в контексте общественно-политических процессов в мире в 60–80-е годы XX века. Ссылаясь на необходимую литературу, автор считает, что проводимая Москвой политика против тюркских народов в то время была неокOLONIALной во всех направлениях, и выражает свое отношение к ней.

В статье особое внимание уделяется государственному строительству, которое

проводилось в Азербайджане во время первого правления общенационального лидера Гейдара Алиева (1969-1982). Делается вывод о том, что фундаментальная работа, проводимая в этом направлении, стала основным принципом независимой Азербайджанской Республики.

Ключевые слова: СССР, крымские турки, тюрко-мусульманское население, Северный Азербайджан, Гейдар Алиев

ON SOCIAL-POLITICAL PROCESSES OF THE TURKISH PEOPLES OF THE USSR IN THE SECOND HALF OF THE XX CENTURY

Neyman N.XASAYEV

SUMMARY

The article deals with the religious-ideological, national-ideological discriminatory policy of Moscow against the numerous Turkish peoples living in the USSR, including Northern Azerbaijan, in the context of social-political processes in the world in the 60s and 80s of the XX century. Referring to the necessary literature, the author considers that the policy pursued by Moscow against the Turkish peoples at that time was of neo-colonial nature in all directions and expresses his attitude to it.

The article pays special attention to the work of nation-building in Azerbaijan during the first rule of National Leader HeydarAliyev (1969-1982). It is concluded that the fundamental work carried out in this direction has become a basic principle of the independent Republic of Azerbaijan.

Keywords: USSR, Crimean Turks, Turkish-Muslim population, Northern Azerbaijan, Haydar Aliyev

UOT 94 (479.24)

**HÜSEYN BAYKARANIN “AZƏRBAYCAN İSTİQLAL MÜBARİZƏSİ
TARİXİ” ƏSƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN XALQININ ERMƏNİ
HÜCUMLARINA QARŞI MÜBARİZƏSİ****Səidə Z.QULİYEVA ***

Gələcəkdə Azərbaycanda bu mövzuda daha sanballı əsərlər yazılacaqdır. Azərbaycan xalqının keçmişini, azadlıq mübarizəsini öyrənənləri zaman özü yetişdirəcəkdir. O halda gələcək nəsil bu mübarizəni necə və haradan öyrənəcəkdir? Beləliklə, bu kitabları mənə yazdıran səbəblər bunlardır.

Hüseyn Baykara

Azərbaycan xalqının tarixən mübarizliyini və qəhrəmanlığını əks etdirən kifayət qədər zəngin tarixi mənbələr vardır. Bu mənbələrdən biri Hüseyn Baykaranın “Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi” əsəridir. Əsərin təhlili 1905 və 1918-ci illərdə imperiyanın milli münaqişə yaratmasını, ermənilərin türklərə və müsəlmanlara qarşı hücumlarını, bu hücumların Rusiya imperiyası tərəfindən Azərbaycana müstəqilliyə doğru gedən yoldan yayındırmaq məqsədilə təşkil edildiyini təsdiq edir.

Tədqiqatın əsas məqsədi erməni hücumlarına qarşı Azərbaycan xalqının mübarizəsini araşdırmaq, hadisələr zamanı yazılmış mənbələrin məlumatlarını təhlil etməkdir.

Açar sözlər: Hüseyn Baykara, Azərbaycan xalqının mübarizəsi, Difai, qaçaqlar, ermənilər, 1905, 1918

Giriş. 1905 və 1917-ci illərdə Rusiya imperiyasının ərazisini bürüyən inqilablar dövründə Azərbaycanda milli azadlıq ideyaları güclənirdi. Çarizmin ideoloqları bu prosesin qarşısını almaq üçün çıxış yolunu milli münaqişə törətməkdə görürdülər. Ermənilərin dövlət yaratmaq ideyaları Rusiya imperiyasının bu siyasəti ilə birləşirdi. Bununla da XIX əsrdə Rusiya imperiyası tərəfindən Qafqaza köçürülən ermənilər tərəfindən yerli əhali olan azərbaycanlılara qarşı soyqırımlar və deportasiyalar, tarixi yurdlarından qovulma və etnik təmizləmə siyasəti başlayır. XX əsrin sonlarında isə geniş hərbi əməliyyatlarla Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq hüquqla tanınmış əraziləri işğal edilir. Lakin bütün bu proseslər zamanı Azərbaycan xalqı öz mübarizə əzmini göstərmiş, xalq müxtəlif üsullarla yurdlarını, dəyərlərini və ənənələrini qorumağı bacarmışdır.

* Bakı Dövlət Universiteti, dosent; saidaquliyeva@bsu.edu.az; ORCID ID: 0000-0003-4320-3425

Azərbaycan xalqının tarix boyu mübarizliyi, yadelli işğalçılara qarşı mübarizəsi bütün mənbələrdə öz təsdiqini tapır. Mir Mövsün Nəvvabın “1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası” və Məmməd Səid Ordubadinin “Qanlı illər. 1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi” əsərləri ermənilərin ilk hücumlarını və yerli əhaliyə qarşı qırğınları öyrənmək üçün dəyərli mənbələr hesab edilir. Azərbaycan tarixşünaslığında ermənilərin hücumlarına qarşı mübarizə mövzusunda “Difai” barədə müəyyən tədqiqatlar olsa da, qaçaqların ermənilərə qarşı mübarizəsi barədə tədqiqatlar yox dərəcəsinədir. Cümhuriyyət dövründəki mübarizə isə müqayisədə daha yaxşı araşdırılmışdır [6, 7-17; 7; 8; 10]. 1905-1906 və 1918-ci il hadisələrini əks etdirən belə mənbələrdən biri Hüseyn Baykaranın “Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi” əsəridir [1]. Müəllif əsərdə Azərbaycanın müstəqilliyinə gedən yolda qarşılaşdığı çətinliklərlə yanaşı, XX əsrin əvvəllərində baş verən 1905 və 1918-ci illərin qanlı hadisələri barədə də məlumatlar verir. Hər iki hadisədən bəhs edərkən onları ermənilərin silahsız və dinc insanlara - türklərə və müsəlmanlara qarşı hücumları kimi qeyd edir. Əvvəllər tarixşünaslığımızda bu mövzuya müraciət edilmədiyi üçün biz, həmin məlumatların əsasında Azərbaycan xalqının erməni hücumlarına qarşı mübarizəsini təhlil edəcəyik. SSRİ dövründə unudurulmağa çalışılan tariximizi və mübarizə əzmimizi üzə çıxartmaq üçün bu mövzuların tədqiqi hələ də aktual olaraq qalır.

Hüseyn Baykara və onun “Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi” əsəri haqqında. Sovet hakimiyyəti dövründə tariximizin bir çox hadisəsi və tarixi şəxsiyyətləri unudurulmuş, bu mövzularda olan məlumatlar, əsərlər arxivlərdə gizlilik qrifi ilə bağlı saxlanılmış və ya məhv edilmişdir. Sovet dövründə gizlədilən tariximizə dair əsərlərdən biri də Hüseyn Baykaranın (1904, Şuşa – 1984, Türkiyə) “Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi” əsəridir. Əsər Azərbaycan ictimaiyyətinə XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində məlum oldu.

Əsərin müəllifinin əsil adı Qara, soyadı Hüseynovdur. O, Azərbaycan Dövlət Universitetinin (Bakı Dövlət Universiteti 1922-1991-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Universiteti adlanmışdır) Tarix fakültəsində təhsil alarkən Azərbaycanın müstəqilliyi və azadlığı uğrunda çıxışlarına görə həbs edilmişdir. Həbsdən sonra təqib edildiyi üçün İrana, sonra isə Türkiyəyə mühacirət etmişdir. Türkiyədə yeni həyat quran ədib müntəzəm olaraq, mətbuatda Azərbaycan haqqında elmi publisistik məqalələrlə çıxış etmiş, Azərbaycan haqqında bir neçə kitab yazmışdır [1, 3-6].

Azərbaycan azadlıq mübarizəsinin əziz şəhidlərinə həsr etdiyi “Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi” əsərini oxuduqca müəllifin Vətən sevgisinin şahidi oluruq. Əsər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması və keçdiyi sınaqlar fonunda xalqın mübarizə əzmini anladır. Müəllif əsərin yazılma səbəblərini göstərəkən məhz gələcəkdə Azərbaycan xalqının mübarizə tarixi araşdırılarkən bu əsərin lazım olacağını qeyd edir. Həqiqətən də, əsər Azərbaycanda milli oyanışın başladığı, milli mübarizə tariximizin və Cümhuriyyət barədə tədqiqatların yeni başladığı bir dövrdə dərc edilir. Həmin dövrdə əsər-

dəki bir çox məsələlər ictimaiyyət üçün yeni məlumatlar idi və hər birinin daha geniş təhlilinə ehtiyac var idi. Bu mövzular sovet dövründə təhrif edilmiş tariximizin yenidən tədqiqini aktual edir.

Əsərlə tanış olduqda 1918-ci ildə istiqlal mübarizəsi ilə 1991-ci ildə müstəqilliyin bərpası dövrü arasında böyük oxşarlıqların olduğunu görürük. Bu oxşarlıqdan biri ilk addımlarını atan müstəqil dövlətin erməni hücumlarına qarşı mübarizəsi idi. Hüseyn Baykara əsərdə XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan siyasi həyatını və istiqlal mübarizəsini təqdim edir. Bu proseslər zamanı ermənilərin türklərə və müsəlmanlara qarşı törəkdikləri qırğınları və bununla əlaqədar hadisələrdən bəhs edir. Əsərdə həmin bölmələri oxuyarkən müəllifin bu mövzuda digər mənbə və ədəbiyyatlara müraciət etdiyinin də şahidi oluruq. Belə ki, fikrini gücləndirən və ya fərqli fikirləri bildirən müxtəlif əsərlərə istinad etmiş, gürcü tədqiqatçısı Karibinin 1921-ci ildə Tiflisdə dərc edilən “Qızıl kitab” əsəri, Yusif Akçüranın 1928-ci ildə “Türk ili” jurnalında dərc etdiyi Əhmət Ağaoğlu barədə məqaləsi, Kazım Qarabəkirin “İstiqlal hər bimiz” əsəri, Sovet dövründə yazılan ilk çoxcildlik Azərbaycan tarixi kitabı və digər əsərlərdən sitatlara yer vermişdir.

Hüseyn Baykaranın adı çəkilən əsərində bir çox hadisələr barədə ciddi faktlar vardır. Bununla yanaşı, əsərin təhlili nəticəsində diqqətimizi cəlb edən bir sıra xüsusiyyətlərini qeyd etmək istərdik. Əsas problem yaradan məqamlardan biri bir çox hadisələrin tarixinin dəqiq göstərilməməsidir. İkinci cəhət, erməni hücumlarına qarşı mübarizə barədə məlumatlar Bakı, Gəncə və Şuşa şəhəri ilə kifayətlənir. Digər məsələ isə 1905 və 1918-ci ildə Zəngəzurda, 1918-ci ildə isə Qarabağda gedən proseslər, 1920-ci ildə Qarabağda əməliyyatın uğurla başa çatması barədə məlumatlara rast gəlmirik. Qeyd etmək lazımdır ki, əsərdə türk və müsəlman anlayışları Azərbaycan xalqı anlayışına sinonim kimi istifadə edilmişdir. Ümumiyyətlə, dövrün bir çox ədəbləri müsəlman anlayışını daha çox istifadə ediblər.

Əsərin, bütünlüklə Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində mənbə kimi təhlilinə ehtiyac vardır və bu mövzuda tədqiqatların aparılması faydalı olardı.

1905-1906-cı illərdə ermənilərin hücumlarına qarşı mübarizə barədə.

Ermənilər tərəfindən Qafqazda yerli əhaliyə qarşı ilk kütləvi qırğınlar 1905-1906-cı illərdə keçirilmişdir. Məlumdur ki, I rus inqilabından əvvəl – 1904-cü ildə Bakıda azadlıq mübarizəsinin ilk addımları atılmağa başlamışdı. Qafqazın böyük fəhlə sinfinə mənsub olan bu sənaye şəhərində siyasi təfəkkür formalaşmışdı. 1905-ci il inqilabının yaratdığı tarixi zəmində Azərbaycan xalqının milli müdafiəyə və mübarizəyə qalxması üçün əsas şərtlər var idi. Hüseyn Baykara yazır ki, *Azərbaycan xalqı XX əsrin əvvəllərində, 1905-ci il inqilabi illərində öz milli mənafeələrini, azadlıqlarını şüurlu şəkildə müdafiə etmələri üçün o dövrün ədəbiyyatına, ədəblərinə şübhəsiz ki, borcludurlar* [4]. Heç şübhəsiz və mütləq olaraq, cəmiyyətdə baş verən hadisələri dünyada gedən proseslər içində təhlil edən və çıxış yolu göstərən Azərbaycan ədəbiyyatının, həmçinin maarifçilik hərəkatının milli düşüncənin formalaşmasında mühüm xidmətləri olmuşdur.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan maarifçiləri öz potensialları ilə imperiya daxilindəki digər türk və müsəlman xalqlarından daha irəli getmişdilər. Bu baxımdan, onların əksəriyyətinin fikirləri imperiyanın bütün türk və müsəlman xalqlarını əhatə edirdi. Onlar xalqın azadlıq uğrunda mübarizə aparması və imperiyanın siyasi maneələrini keçə bilməsi üçün xalqın maariflənməsinə çalışırdılar [1, 70, 107-112; 9, 73-167]. Bu çıxışların qarşısı alınmasa idi, onlar imperiya üçün ciddi qüvvəyə çevrilə bilərdilər. Hüseyn Baykara bu dəyişikliyi belə təsvir edir: *“İnqilaba qədər bütün hüquqlardan məhrum olan türklər artıq nümayəndələrini imperatorluğun daxili işlər nazirliyinin qəbuluna göndərir, öz haqlarının, hüquqlarının tanınmasını israrla tələb edirdilər.*

Bu hadisələr Qafqaz müsəlmanlarının apardıqları açıq bir milli azadlıq mübarizəsi idi. Rus imperiyasının zəiflədiyi bir vaxtda Qafqaz xalqlarını inqilabdan uzaqlaşdırmaq üçün tezliklə tədbir düşünmək lazım idi” [1, 111-112].

Bu məqsədlə təşkil ediləcək milli münafişə xalqı əsas məsələdən yayındıra biləcəkdə. Bu səbəbdən də Qafqazda olan məmurlara gələn gizli göstərişə əsasən ermənilər silahlandırılır və müsəlmanlara qarşı qırğına sövq edirlər.

Burada əlavə etmək lazımdır ki, maraqlıdır ki, həm sovet, həm də müstəqillik dövründə aparılan bir sıra tədqiqatlarda [6, 6] münafişənin məhz müsəlmanları inqilabdan yayındırmaq üçün süni yaradıldığı, imperiyanın mövcud vəziyyətdən öz xeyirlərinə istifadə etməsi göstərilir.

Bununla yanaşı, Rusiya imperiyasına milli münafişə üçün istifadə etdikləri ermənilərin niyyətləri əvvəlcədən məlum idi. Osmanlıya qarşı Avropa dövlətləri tərəfindən dövlət yaradılmasına kömək edəcəkləri vədi ilə istifadə edilən ermənilər XIX əsrin sonlarından aktiv fəaliyyətə başlamışdı, məqsədlərinə çatmaq üçün terror təşkilatları yaratmışdılar. Osmanlı ərazisində bir nəticə əldə edə bilməyən erməni millətçiləri fəaliyyətlərini Qafqaza keçirtmişdilər. Bu hadisələr tarixi faktlarla və bu bərdə olan tədqiqatlarda sübut edilmişdir. Hüseyn Baykara da əsərin 1905-ci il hadisələrindən bəhs edən *“Azəri türklərinə qarşı ermənilərin hücumu”* adlı bölməsində ermənilərin Rusiya imperiyası və Qərb dövlətləri tərəfindən Osmanlıya qarşı istifadə edildiklərini yazır. Müəllif göstərir ki, *XIX əsrin sonlarından başlayaraq Osmanlıda bir neçə dəfə dövlət yaratmaq üçün cəhdləri baş tutmayan ermənilər partiyalar yaradır və silahlı basqınlara başlamışdılar. Lakin dövlətin güclü müqaviməti ilə rastlaşan ermənilər Qafqaza qaçmışdılar. 1905-ci ildə müsəlmanları inqilabdan yayındırmaq üçün Rusiya imperiyasının Qafqazdakı məmurları tərəfindən silahlandırılan və gizli tapşırıqlar alan ermənilər türklərə qarşı qırğınlara başladılar* [1, 119-120].

Hadisələrin gedişi göstərdi ki, tarixində ilk dəfə türk-müsəlman olduqları üçün qırğınlara məruz qalan xalq qarşılaşdığı şiddətdən və vəhşiliklərdən sarsıntı keçirir. Bu mövzuda olan çoxsaylı tədqiqatlar hadisələr, qırğınlıq, əhali itkisi bərdə məsələlərə aydınlıq gətirir, erməni vəhşiliyini sübutlarla təsdiq edirlər.

Hüseyn Baykara ermənilərin hücumlarına qarşı əsasən Gəncədə və

Şuşada aparılan mübarizə barədə məlumat verir. Gəncədəki hücumlara qarşı mübarizəyə şəhərin nüfuzlu adamlarından olan Ələkbər Rəfibəylinin rəhbərlik etdiyini, qaçaqların və əli silah tutan əhəlinin mübarizəsi nəticəsində hücumların qarşısını ala bildiklərini, bütün Azərbaycanda mübarizəni “Difai” partiyasının təşkil etdiyini yazır.

Müəllif “Difai” partiyasının yaranmasının əsas səbəbinin xalqı ermənilərin hücumundan qorumaq, ermənilərə qarşı mübarizə aparmaq və hücumları dəf etmək olduğunu göstərir. Hüseyn Baykara 1975-ci ildə İstanbulda qələmə aldığı “XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan” adlı məqaləsində yazır: *Azərbaycan tarixində ikinci siyasi partiya 1905-ci ildə Qafqazda ermənilərin türk və müsəlman əhəlisinə qarşı törətdikləri qırğın zamanı Əhməd Ağayev tərəfindən yaradılan “Difai” partiyasıdır. Bu partiya yarandığı gündən xalqımız üçün çox böyük işlər görmüşdür. Azərbaycanın siyasi tarixində bu partiyanın adı “Müdafiə təşkilatı” adını almışdı və məncə, bu ad daha doğrudur. Türk və müsəlman xalqına ermənilər tərəfindən törədilən hücumlara qarşı özlərini müdafiə etməsi deməkdir* [1, 71, 120-122; 2].

Partiyanın ilk proqramı “İrşad” qəzetinin 1906-cı il 13 oktyabr tarixli 241-ci sayında dərc edilmişdir [6, 47, 52; 11, 79, 127]. Yuxarıda deyilən fikirlər partiyanın Bəyannaməsində aydın şəkildə əks olunmuşdur. Bəyannamənin mətni ilə Hüseyn Baykaranın əsərində tanış ola bilirik:

“Mütəşəkkil hərbi qüvvəyə malik, eyni zamanda, yəni silahlarla, hətta toplarla təchiz edilmiş Daşnak partiyası, bir tərəfdən silah gücü ilə bütün erməniləri, digər tərəfdən də Qafqaz hökumətini özünə tabe edib ən ümdə məqsədlərinə nail olmağa çalışır. Onların əsas məqsədləri Qafqazda yaşayan bütün müsəlmanları qırıldıqdan sonra onların torpaqlarını işğal etməkdir. Ermənilər məqsədlərinə nail olduqdan sonra fikirləri Qafqazda erməni xalqı üçün milli, müstəqil bir dövlət yaratmaqdır. Partiyamızın əsas məqsədi Qafqazda yaşayan bütün xalqlar arasında səmimi qardaşlıq və birlik yaratmaqdır. Hərgah Daşnak partiyası namus və səmimiyyətlə öz hərəkət və fəaliyyətlərinin həqiqi proqramını aşkar söylərsə, əgər bu proqram Qafqazda yaşayan bütün millətlərin azadlıq və müstəqilliyinə xələl gətirmərsə, o zaman biz öz birlik əlimizi həmişə ona uzatmağa hazırıq. Əksinə, əvvəllər olduğu kimi, müsəlmanların üzərinə xain və qəddarcasına hücumlar edərsə, bizdən layiqli cavab alar və Qafqaz başdan-başa, bitməz-tükənməz qanlı səhnə halına düşər.

Daşnak partiyası əmin olsun ki, heç bir vaxt biz öz millətimizin bədbəxtliyi üzərində erməni millətinin səadət və xoşbəxtlik qurmasına yol vermərik” [1, 121-122].

Görkəmli ictimai-siyasi xadım Əhməd bəy Ağaoğlunun irsinin tədqiqatçısı Səidə Əli qızı, “Difai” partiyası barədə tədqiqatın müəllifi Elxan Əzizov, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizə prosesinin tədqiqatçısı Dilarə Seyidzadə partiyanın 1906-cı il 20 fevral – 3 mart tarixlərində Tiflisdə keçirilən “barışıq” qurultayından sonra yarandığını yazırlar

[6, 47, 52; 9, 63-72; 11, 79, 127]. Hüseyin Baykara yazır ki, Əhməd Ağaoğlu öz yazılarında partiyanın yaranması barədə heç bir məlumat vermir, həmçinin partiyanın yaradılmasında kimlərin iştirak etdiyini və proqramı haqqında məlumatının olmadığını bildirir. Eyni zamanda Yusif Akçuranın 1928-ci ildə “Türk ili” jurnalında Əhməd Ağaoğlu barədə dərc etdirdiyi məqaləsindən belə bir sitat təqdim edir: *“Türklərin ermənilərə qarşı mübarizə aparması üçün təşkilata böyük ehtiyacları vardır. Bu ehtiyacı təmin etmək üçün Əhməd Ağaoğlu 1905-ci ildə Bakıda “Fədai” adlı gizli bir təşkilat təşkil etməyə müvəffəq oldu. “Fədai” cəmiyyətinin fəaliyyəti sayəsində ermənilərin türklərə qarşı törəkdikləri qırğının qarşısı müəyyən dərəcədə müxtəlif vasitələrlə alınmışdı”*[1, 121]. Lakin Elxan Əzizov əsasən arxiv mənbələri əsasında yazdığı “Difai” adlı tədqiqatında partiyanın üzvləri, mərkəzləri, fəaliyyəti və digər məlumatlar əks olunmuşdur [6].

Partiya ermənilərin hücumları olan ərazilərdə mərkəzlər yaratmışdır. Gəncədə və Şuşada fəaliyyət göstərən mərkəzlərdə təşkilatın üzvləri əsasən ziyalılar idi. Ziyalıların bu mübarizəyə başçılıq etməsi həmin dövrdə formalaşmış siyasi mühit ilə əlaqəli idi. Müəllifin adlarını çəkdiyi şəxslərin bəziləri haqqında müstəqillik illərində aparılan tədqiqatlarda kifayət qədər məlumat verilmişdir. Əsərdə adları çəkilən Əhməd Ağaoğlu, Həsən bəy Ağayev, Ələkbər bəy Rəfibəyli, Şeyxülislam molla Məmməd Pişnamazzadə, Ələkbər və Ələsgər Xasməmmədovların adı və fəaliyyəti daha çox tanışdır. Təşkilatın Gəncə komitəsinin üzvləri Mirzə Məmməd Axundzadə, İdris Axundzadə, Mirzə Cavad, Səməd, Şuşa komitəsinin üzvləri Nəcəfqulu ağa, Mircabbar ağa, Seyid Miriş, Əfrasiyab, Əli kişi, kürd İbrahim, İsfəndiyar Alpouti, zərgər Məmiş, Hüsü barədə isə məlumatlar ya yoxdur, ya da məhduddur. Baykara partiya üzvlərinin Rusiya imperiyası tərəfindən təqibləri səbəbindən 1908-ci ildən sonrakı fəaliyyəti barədə məlumat verməmişdir [1, 125]. Səidə Əli qızı Əhməd Ağaoğlunun bu səbəblərdən 1909-cu ildə Türkiyəyə mühacirət etdiyini yazır [11, 176]. Elxan Əzizov təşkilat barədə məlumatların olmamasını onların təqib edilməsi səbəbindən gizli saxlanıldığı ilə əlaqələndirir (müəllif əsasən polis orqanlarının materiallarından istifadə etmişdir [6]).

Hüseyin Baykara əsərində qaçaqların ermənilərin hücumlarının qarşısının alınmasında mühüm rolunu göstərir. Müəllif yazır ki, qaçaqçılıq hərəkatı Rusiya imperiyasında çar rejiminə qarşı mübarizə kimi meydana çıxmış, XIX əsrin II yarısında artmışdır [1, 82-83]. Ermənilərin 1905-ci ildə Gəncəyə hücumları vaxtı Gəncə ətrafında qaçaqçılıq edən və dağlarda olan Dəli Alı* dəstəsi ilə köməyə gəlmişdir. Dəli Alının Ələkbər bəy Rəfibəyli ilə məslə-

* Hüseyin Baykara Dəli Alının 1898-ci ildə 22 yaşında mübarizəyə başladığını yazır [1, 87]. Dəli Alı haqqında digər mənbələrdən əldə edilən məlumatlara əsasən, demək olar ki, onun mübarizəsi milli mübarizə olmuş, yerli nüfuzlu bəylər və hörmətli şəxslərlə əlaqə saxlamış, Rusiya işğalına, o cümlədən məmurlara və ermənilərin düşmənçiliyinə qarşı mübarizə aparmışdır. Onun mübarizəsi ruslar və ermənilər tərəfindən quldurluq kimi qələmə verilib.

hətləşdiyi, onun tövsiyələrinə əməl etdiyi bildirir. Şəhərdəki vəziyyəti görə Dəli Alı ermənilər yaşayan Bayan, Çardaqlı və başqa bir neçə kənddə silahlı ermənilərə hücum edir. Ələkbər Rəfibəylinin rəhbərliyi ilə hazırlanan əks-hücum planı ilə şəhərin dağlıq hissəsində yerləşən erməni məhəllələri və erməni kəndləri mühasirəyə alınır. Əli silah tutan şəhər camaatı və Dəli Alının dəstələri hücumu keçirlər [1, 123-124]. Dəli Alının güclü müqavimətinə rast gələn ermənilər şəhərdə qırğını dayandırmalı olurlar. Baykara yazır ki, bu hadisədən sonra *“ermənilərlə azərbaycanlıların tanınmış adamları çar tərəfindən törədilən bu qırğının qarşısını almaq üçün danışıqlar apardılar və razılıq əldə edildi”* [1, 87-88, 122-142].

Şuşada, Gəncədə, Şamaxıda, Tiflisdə və Bakıda xalqın mübarizəsi və türklərin üstünlüyü qarşısında rus məmurları və ermənilər danışıqlara başlayırlar. Hüseyin Baykara “Baş qubernator Bayerin hərbi komandirlər, tanınmış gürcü əsilzadələr və başqa hörmətli şəxslərin” xahişi ilə və onlarla uzun sürən müzakirələrdən sonra Ələkbər bəy Rəfibəylinin bəzi şərtlərlə döyüşü dayandırdığını yazır [1, 123-124]. Lakin bu hadisələrdən sonra da ermənilər hücumlar etdiyi üçün xalq mübarizəni davam etdirir.

Mübarizəyə rəhbərlik edən ziyalılar və xalq bütün təhlükələrə baxmayaraq qırğının səbəbkarı olan rus məmurlarını və erməniləri cəzalandırır. Müəllif əsərində həmin adamların vəzifələrini və adlarını göstərir [1, 124-125].

Rusiya qəzetlərində bu barədə yalanlar yazaraq xalqın mübarizəsinin qarşısını almağa çalışırdılar. Hüseyin Bayraka əsərində bu məsələni I Dövlət Dumasının üzvü olan İsmayılخان Ziyadxanovun çıxışı ilə əks etdirir. İsmayılخان Ziyadxanov Dumada qəzetlərdə verilən böhtan və baş verən hadisələrin əsil məğzinin təhrif edildiyi barədə çıxış edir, işğaldan sonra müsəlmanların problemlərinin yaranmasında çar hakimiyyətinin rolunu sübut edir. Eyni zamanda, əsrlərdir ermənilərlə türklər arasında münaqişə olmadığını bildirir. İrəvan, Tiflis və Gəncədə baş verən hadisələrin hökumət tərəfindən törədildiyini, hazırda qarşısını almağı bacarmadıqlarını, günahkarları cəzalandırmadıqları və bu səbəbdən 2 ildir ölkənin qan içində olduğunu həyəcanla dilə gətirir. Hüseyin Baykara bu nitqin 1906-cı ildə Dumanın protokollarından götürüldüyünü yazır [1, 126-130].

Tarixi hadisələr təsdiq edir ki, Azərbaycan xalqının qətiyyətli mübarizəsi imperiyanın və ermənilərin qarşısını müvəqqəti ala bilər. Çünki xalqın mübarizəsi qarşısında geri çəkilən ermənilər növbəti fürsəti gözləməyə başlamışdılar.

1918-ci ildə ermənilərin hücumlarına qarşı mübarizə barədə. XX əsrin əvvəllərində baş verən proseslər, milli azadlıq hərəkatı artıq milli dövlət quruculuğu prosesini yetişdirmişdi [5]. Hüseyin Baykara bu dövrdə Vətən anlayışına sahib etnik birliyi, ziyalıları – liderləri olan, müstəqilliyə qovuşmaq şüuru olan hazır bir cəmiyyət formalaşdığını yazır [1, 82]. Müəllif əsərində içində olduğu mühitdə baş verən proseslərin elmi cəhətdən izahını verir və əsaslarını göstərir.

Hüseyin Baykara 1918-ci ildə baş verən hadisələrlə paralel həyata ke-

çirilən erməni hücumlarını yenə Rusiyadakı inqilabın təsirləri və Moskvanın Qafqazdakı maraqları ilə əlaqəndirir. Belə ki, 1917-ci il inqilabından sonra yaranan siyasi mühitdə milli mübarizəyə qoşulan cəmiyyətlər Milli Komitə təşkil etmişdilər. Müəssislər məclisinə seçkilərdə Qafqaz üzrə Azərbaycan xalqının nümayəndələri daha çox səs toplamışdılar. Bu dəfə Moskvadan gös-təriş Stepan Şaumyana (erməni millətindən olan bolşevik) verilmişdi: “*Moskvadan xüsusi tapşırıq alan Şaumyanın və yoldaşlarının əsas məqsədləri Milli Komitəyə bel bağlayan Azərbaycan xalqının ümidlərini qırmaq idi*” [1, 219]. Bolşevik komitəsi Qafqaz cəbhəsindən qayıdan ermənilərlə və rus əsgərlərinin bir hissəsi ilə, həmçinin yerli erməni dəstələri ilə birləşib qətlərə başlamışdı. Bu vəziyyətdən istifadə edən ermənilər etnik təmizləmə aparmaq kimi iyrənc məqsədlərini həyata keçirmək üçün 1918-ci il martın 30-dan başlayaraq Bakıda, Şamaxıda, Lənkəranda, Kürdəmirdə, Göyçayda, Ağdaşda, Qubada, Naxçıvanda, İrəvanda, Zəngəzurda, Şərqi Anadoluda, Urmiyada və başqa yerlərdə qırğınlar törətdilər. Avqustun əvvəllərində milli qüvvələrin Bakını erməni-bolşevik qüvvələrindən azad etmək üçün apardıqları mübarizə məğlubiyyətlə nəticələnmişdi. Onlar bu ərazilərdən sonra Gəncəyə hücum keçirlər. Çünki növbəti məqsədləri baş verən hadisələrin gedişində milli mübarizənin mərkəzinə çevrilən Gəncəni almaq, türkləri qırmaq və Azərbaycan xalqının istiqlal mübarizəsini darmadağın etmək idi. Lakin bu vaxt ingilislərin Bakını işğal etməsi ilə bolşeviklər həbs edilir. Belə vəziyyətdə ermənilər öz siyasətlərini ingilislərlə birlikdə davam etdirirlər [1, 219, 226-228, 239].

Müəllif əsərin “Azərbaycan istiqlal mübarizəsinin silahlı döyüşə çevrilməsi” bölməsində silahlı döyüşlərin bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsi ilə başladığını göstərir. Hüseyn Baykara yazır ki, Azərbaycan istiqlalı uğrunda mübarizə əsasən iki mərkəzdə - Bakıda və Gəncədə gedirdi. Ermənilərin əhalini qırmasının qarşısını almaq və istiqlal mübarizəsi üçün silaha ehtiyac var idi. Zaqafqaziya Seymindən Azərbaycan korpusu yaratmaq üçün kömək ala bilməyən Gəncədə yerləşən Milli Komitə Qafqaz cəbhəsindən qayıdan Rusiya imperiyasının əsgərlərini tərki silah etməyə məcbur qalır. Şəmkir stansiyasında birinci qatarda ukraynalı əsgərlərin silahlarını alıb yola salsalar da, Dəllər stansiyasındakı ikinci qatarda olan kazaklarla döyüşməli olurlar. Kazaklar döyüşün mənasız olduğunu görüb təslim olurlar və silahları təhvil verirlər. Dəllər stansiyasındakı üçüncü qatarda olan ruslar vəziyyəti görüb özləri silahları təhvil verirlər. Hər 3 qatarda olan əsgərlər Rusiyaya yola salınır. Bu hadisədən sonra cəbhədən qayıdan qatarlar başqa yoldan istifadə edirlər. Milli Komitə Gəncədə erməni məhəlləsində yerləşən 219-cu on min nəfərlik rus xidməti alayını da tərki silah edərək Rusiyaya yola salır [1, 219-222].

Xalqdan yaradılan milis dəstələri, əli silah tutan igid insanlar Milli Komitə ilə birlikdə mübarizəyə qoşulmuşdular. Silahların əldə edilməsi zamanı universitet və gimnaziya tələbələrindən ibarət könüllü milis dəstəsindən bir neçə nəfər həlak olmuşdur. Hüseyn Baykara əsərdə Ələkbər bəy Sarımanqulu, Qaçaq Qəmbər və Qaçaq İbrahimin adını çəkir, onların partizan dəstələri ilə

böyük işlər gördüyünü yazır [1, 221].

Gəncəyə olan hücumun dayandırılması Azərbaycanın yenidən istilaya düşməməsi və qırğınların qarşısını almaq üçün vacib idi. Hadisələrin bu döv-ründə mübarizənin əsas mərhələsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ilə başlayır: dövlət əhalisini və ərazisini qorumaq üçün strukturları olan siyasi təsisat kimi fəaliyyətini təşkil edir. Hüseyn Baykara bu böhrandan çıxmaq üçün hökumətin Türkiyəyə müraciət etdiyini yazır və Qafqaz İslam Ordusu Azərbaycana köməyə gəlir [1, 230, 232-239].

Erməni hücumlarına qarşı mübarizə Cümhuriyyət ordusunun yaranması ilə eyni zamanda aparılırdı. Bu səbəbdən də orduya daxil olanlar həm də hücumların qarşısını almaq üçün mübarizəyə qoşulurdular: vaxtı ilə Rusiya imperiyası ordusunda təlim görən və əsasən əsilzadələrdən ibarət olan zabitlər, “Difai” partiyasının üzvləri, “Vəhşi diviziya”nın əsgərləri və könüllülər bu mübarizədə əsas qüvvə idi. Azərbaycan və Osmanlı ordusunun birləşmiş qüvvələri Gəncədən hərəkətə başlayaraq erməni və rus əsgərlərinə qarşı qələbə qazanaraq hərəkət edirlər və sentyabrın 15-də Bakını azad edirlər [1, 237-239]. Bu hadisə mart ayından başlayan erməni hücumlarına qarşı AXC və Osmanlı imperiyasının birgə mübarizəsinin nəticəsi idi.

Təəssüf ki, əsərdə bu illərdə Zəngəzurda və Qarabağda xalqın mübarizəsi və dövlətin həyata keçirdiyi hərbi əməliyyatlar, 1920-ci ildə Qarabağda əməliyyatın uğurla başa çatması barədə məlumatlar verilməmişdir.

Yekun. Tədqiqat nəticəsində deyə bilərik ki, Hüseyn Baykara ermənilərin hücumlarının müstəqillik uğrunda gedən mübarizənin dayandırılması üçün Rusiya imperiyası tərəfindən yaradılan planlanmış hadisələr olduğunu, lakin xalqın çətinliklərə, zülmələrə qalib gəldiyi qənaətində olmuşdur: *“tarixin özünə-məxsus inkişafı bütün maneələrə baxmayaraq durmadan irəliyə hərəkət etmiş və rus imperializminin bütün zülmələri boşa çıxmışdı. Azərbaycan xalqı qurtuluş və azadlığı uğrunda əhəmiyyətli addımlar atmış, böyük fədakarlıqlar göstərmiş, qurbanlar vermiş və qan axıdaraq qısa bir müddət olsa da azadlığa qovuşmuşdu”* [1, 59; 3].

Azərbaycan xalqı XX əsrin əvvəlində imperiyaya qarşı açıq şəkildə öz istəklərini bildirir, iqtisadiyyat, mədəni-maarif, dini və digər məsələlərdə hakimiyyət nümayəndələrinə müraciət edirdilər. Mütləq qeyd etmək lazımdır ki, bu müraciətlərdə, ancaq azərbaycanlıların deyil, bütün imperiyada yaşayan türk və müsəlman xalqlarının hüquqlarını əhatə edirdilər. Çar hakimiyyətinin bu düşüncənin və prosesin qarşısını almaq cəhdləri müstəqillik yolumuzda daha da mübariz olmağımızla nəticələndi.

Hüseyn Baykaranın əsərindən belə qərara gəlmək olur ki, 1905-1906-cı illərdə ermənilərin hücumlarına qarşı mübarizəyə əsasən ziyalılar rəhbərlik etmiş, “Difai” partiyasının və qaçaqların böyük rolu olmuşdur. Bu mübarizəyə rəhbərlik edən ziyalılar ikinci dəfə belə hadisə ilə qarşılaşanda mübarizənin, yaradılmasında iştirak etdikləri, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən aparılmasına nail oldular. Partiyanın üzvləri Gəncədə yaradılan Müsavat parti-

yasına və AXC ordusuna daxil olmuşlar [6, 80].

1905-1906-cı illərdə niyyətlərinə nail ola bilməyən ermənilər I Dünya müharibəsi dövründə yenidən fəallaşdılar. Ermənilər tərəfindən azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən etnik təmizləmə siyasətinə xalqın cavabı 1918-ci ildə müstəqil dövlət qurması oldu. Hər iki hücumlar dövründə xalqın mübarizəsi əsasən qələbə ilə nəticələnmiş, ermənilərin qarşısını ala bilməmişlər, lakin Zəngəzur qəzasının bir hissəsi itirilmişdir.

XX əsrin sonlarında Moskva üçüncü dəfə eyni planla Azərbaycan xalqının azadlıq mübarizəsini, müstəqillik yolunu bağlamağa çalışdı, yenə ermənilərdən istifadə etdi. Lakin xalq bu dəfə də imperiyadan xilas olmağı bacardı, milli azadlıq mübarizəsi nəticəsində müstəqilliyini bərpa etmişdi. 1918-ci ildə qurulan dövlət erməni hücumlarına qarşı mübarizədə qalib gəlsə də, bu dəfə bolşeviklər adlı rus imperializmi tərəfindən işğal olunmuşdu. Lakin 1991-ci ildə müstəqilliyi bərpa edən xalq həm müstəqilliyini qoruyub saxlaya bildi, həm də ermənilərin XX əsrin sonlarında işğal etdikləri əraziləri azad etmək üçün mübarizə aparıb 2020-ci ilin payızında ərazi bütövlüyünü bərpa etdi.

Azərbaycan xalqını milli azadlıq mübarizəsindən yayındırmaq üçün imperiya tərəfindən həyata keçirilən təxribatlara - ermənilərin hücumlarına qarşı mübarizə hər dəfə milli birlik yaratmış, milli düşüncənin formalaşmasına və müstəqillik ideyalarının reallaşması üçün əməli addımlara mühüm təsir etmişdir. Hüseyn Baykaranın "Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi" əsəri bu prosesləri əks etdirən ciddi mənbələrdən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Baykara H.. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı, Azərneşr, 1992, 276 s.
2. Baykara H.. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda siyasi hərəkətlər. 1-ci yazı. // Xalq cəbhəsi qəzeti. 26 sentyabr 2018. s. 14. // <http://www.anl.az/down/meqale/xalqcebhesi/2018/sentyabr/607141.htm>
3. Baykara H.. XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan. 2-ci yazı. // Xalq cəbhəsi qəzeti. 6 iyul 2018. s. 14. // <http://www.anl.az/down/meqale/xalqcebhesi/2018/iyul/599082.htm>
4. Baykara H.. XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan. 3-cü yazı. // Xalq cəbhəsi qəzeti. 7-9 iyul 2018. s. 14. // <http://www.anl.az/down/meqale/xalqcebhesi/2018/iyul/599093.jpg>
5. Boran Əziz. Cümhuriyyətə gedən yol: milli azadlıq hərəkatının aktuallığı, mənbələri və cərəyanları. Bakı, Çapar yayınları, 2020, 360 s.
6. Əzizov E. Difa: XX əsrin əvvəllərində erməni-azərbaycanlı münafişlərinin ilkin tarixi şərtləri və səbəbləri, Bakı, CBC PP, 2009, 360 s. Pdf.
7. Məmmədov N. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Qarabağda erməni təcavüzünə qarşı mübarizə (1918-1920) // Elmi əsərlər/Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu: "Azərbaycan Respublikası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi varisidir" mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları. 2011, s. 211-214
8. Məmmədova H. Azərbaycan xalq Cümhuriyyəti dövründə Yuxarı Qarabağda siyasi vəziyyət: Erməni terrorizminin güclənməsi (1918-1920). Bakı: Nağıl Evi, 2006, 150 s.
9. Seyidzadə D.B. Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar. Bakı, Ulduz, 1998, 256 s. Pdf.
10. Səidə Əli qızı. Məmməd Səid Ordubadinin "Qanlı illər" əsəri tarixi mənbə kimi // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. N3. Bakı: Bakı Universiteti

nəşriyyatı, 2015, s. 29-36

11. Səidə Əli qızı. Türk dünyasının mübariz mütəfəkkiri. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 296 s.

**БОРЬБА АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА ПРОТИВ НАПАДЕНИЙ АРМЯН
В КНИГЕ ГУСЕЙНА БАЙКАРЫ
"ИСТОРИЯ БОРЬБЫ ЗА НЕЗАВИСИМОСТЬ АЗЕРБАЙДЖАНА"**

Саида З.КУЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

Есть очень богатые источники, отражающие историческую борьбу и героизм азербайджанского народа. Одним из таких источников является «История борьбы Азербайджана за независимость» Гусейна Байкара. Анализ источника подтверждает, что империя создала национальный конфликт в 1905 и 1918 годах; нападения армян на турок и мусульман были организованы Российской империей, чтобы сбить Азербайджан с пути независимости.

Основная цель исследования - изучить борьбу азербайджанского народа против армянских нападений и проанализировать информацию источников, написанных во время событий.

Ключевые слова: Гусейн Байкара, борьба азербайджанского народа, Дифай, гачаги (беглец), армяне, 1905, 1918

**THE STRUGGLE OF THE AZERBAIJAN PEOPLE AGAINST THE ATTACKS
OF THE ARMENIANS IN THE BOOK OF HUSSEIN BAYKARA
"THE HISTORY OF THE STRUGGLE OF AZERBAIJAN FOR INDEPENDENCE"**

Saida Z.GULIYEVA

SUMMARY

There are rich historical sources, reflecting the historical struggle and heroism of the Azerbaijani people. One of these sources is Hussein Baikara's "The history of the struggle Azerbaijan for independence". The analysis of the work confirms that the empire created a national conflict in 1905 and 1918, the attacks of Armenians against Turks and Muslims were organized by the Russian Empire to divert Azerbaijan from its path of independence.

The main purpose of the study is to examine the struggle of the Azerbaijani people against the Armenian attacks and to analyze the information of the sources written during the events.

Keywords: Hussein Baikara, struggle of the Azerbaijani people, Difai, fugitives (kachaks), Armenians, 1905, 1918

UOT 94

ОБ АРМЯНАХ В ТРУДАХ ЗАРУБЕЖНЫХ УЧЕНЫХ

Гюнель С.АЛИЕВА-МАМЕДОВА*

*светлой памяти моих студентов – шехидов
(Кулиев Гусейн и Салаев Эльшан) посвящается*

Об армянах написано очень много трудов не только самими армянами, но и зарубежными учёными. Примечательно, что некоторые авторы на примере, И.Шопена, Е.Чаренца, Э.Файгла, Ц.Феликса, О.Качазнуни, Ф.Экозьянца и т.д., написали и продолжают писать правдивые факты разрушающие мифы об истории «Великой Армении». Благодаря трудам всех этих перечисленных и многих других не перечисленных авторов мы можем доказать не только переселение армян в Азербайджан, но и их зверства и терроры на нашей территории. Также многие историки могут использовать эти материалы для того, чтобы доказать террор, спровоцированный армянами на территории Османской империи, о зверствах этих людей на Османской территории, и, наконец, обосновать что армяне не аборигены не только на территории Азербайджана, но и в общем, всего Кавказа.

Ключевые слова: армяне, Шопен, Качазнуни, Экозьянец, переселение, террор

Введение. Вот уже на протяжении долгого периода истории армяне претендуют на создание «Великой Армении», государства, которого не было в истории. Особенно усилились эти амбиции армян во времена царской России. С конца XVIII и начала XIX вв., воспользовавшись ослаблением Османской империи (после появления на политической авансцене «Восточного вопроса») армяне ещё больше активизировались. Воодушевившись обещаниями Российской державы, армяне начали активно проводить акты террора и произвола в Османской Турции. Уже после двух русско-каджарских войн и после подписания Туркменчайского соглашения (10 февраля 1828 года) армяне начали переселяться в Закавказье (Южный Кавказ) на исконные территории Азербайджана из Османской империи, Ирана и т.д. Именно после всего этого начинаются открытые претензии армян на азербайджанские территории, с целью создания своего государства. До сих пор армяне утверждают, что являются аборигенами на этих

* Бакинский Государственный Университет, доктор философии по истории;
gunelaliyeva-mammadova@bsu.edu.az; ORCID ID 0000-0002-6570-3554

территориях. Однако, сохранились труды зарубежных авторов, ещё раз подтверждающие переселение армян на эти территории.

Исходя из вышесказанного написанная, статья является очень актуальной. Нагорно-Карабахская война возникла из-за претензий армян на исторические территории Азербайджана. Армянские историки, фальсифицируя исторические документы пытались и до сих пор пытаются доказать принадлежность территории Нагорного Карабаха и многих прилегающих к ней исторических территорий Азербайджана Армении. Поэтому мы, как ученые обязаны показать миру правду, опираясь на факты и реальные события. Целью написания статьи является попытка доказательства фальсификации фактов армянами. Методологической и теоретической основой, данной статьи стали работы зарубежных авторов, затрагивающие переселение армян на наши территории. В этих исследованиях разработаны концептуальные положения истории и международных проблем эпохи нового периода, что позволяет комплексно подходить к вопросу о переселении армян на территории Азербайджана.

О вопросе переселения армян. О процессе переселения армян в Северный Азербайджан было написано в записях А. Грибоедова «Записки о переселениях армян из Персии в наши области». Как пишет А. Грибоедов: «Армяне большею частью поселены на землях помещичьих мусульманских. Летом это еще можно было допустить. Хозяева, мусульмане, большею частью находились на кочевьях и мало имели случаев сообщаться с иноверными пришельцами» [2, 341].

Интересным произведением является книга Ивана Шопена об армянах и армянской области. «Таким же образом, и армяне не армяне; настоящих, коренных армян, едва ли где уцелело, разве в Малой Армении в соседстве с Чёрным морем и при источниках Евфрата и Аракса. Более южные области так называемые Армении населены народом, совсем другого происхождения и другого имени» [9, 229].

Как было указано выше, армяне на протяжении истории старались образовать своё государство, но никогда не могли добиться своей цели, так как это этническое меньшинство, которое пыталось и пытается до сих пор присвоить чужие территории.

Ещё одним важным произведением для изучения исторической правды является книга Шаврова Н., где автор, несмотря на своё русское происхождение также делает акцент на переселение армян на территории Азербайджана. «Затем, после окончания войны 1826-1828 гг. в продолжении двух лет, с 1828 по 1830, мы переселили в Закавказье свыше 40 000 персидских и 84 600 турецких армян и водворили их на лучшие казенные земли Елизаветпольской и Эриванской губернии, где армянское население было ничтожно, в Тифлисском, Борчалинском, Ахалцихском и Ахалкалакском уездах. Для поселения им было отведено более 200 000 десятин казенных земель и куплено более чем на 2 млн. рублей частно-

владельческих земель у мусульман. Нагорная часть Елизаветпольской губернии и берега озера Гокчи заселены этими армянами. Необходимо иметь в виду, что из 124 000 армян, официально переселенных, переселились сюда и множество неофициальных, так что общее число переселившихся значительно превышает 200 000 человек. После Крымской кампании опять вселяется некоторое число армян, в точности не зарегистрированное» [10, 59].

В.Л.Величко в книге «Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы» писал: «Среди непрошенных опекунов армянского народа мечта о создании автономного «царства», и притом именно в русских пределах, не гаснет, а всё разгорается. В Турции не было территории – и она искусственно создаётся в Закавказье...», т.е. на землях азербайджанцев [1, 375]. Также автор пишет: «Кавказ – огромная академия со всевозможными естественными лабораториями, открывающая наблюдателю широкое поприще для самостоятельных выводов» [1, 9]. Далее автор отмечает: «... армяне в большом числе появились там (т.е. на Кавказе – авт.) в первой половине XIX столетия, как беглецы из Турции, а не коренные жители» [1, 69].

В последней четверти XIX века русский генерал и кавказовед Р.А.Фадеев писал: «Армянское племя не воинственное, а торговое (или правильнее – умеющее добывать деньги всякими путями) и изворотливое, а потому число богатых армян постоянно растёт, захватывает выгодные дела и влияет своими деньгами на администрацию (Кавказа)...» [6, 57].

Известный автор И.Г.Чавчавдзе в своей книге «Армянские ученые и вопиющие камни» очень хорошо осветил ложь армянских учёных: «... Франсуа Ленорман, ... считающийся среди людей науки знатоком истории древнейших времен – авторитетный исследователь клинообразных надписей, в особенности ассиро-вавилонских. И вот именно те самые клинообразные надписи, ... тщательно исследованы этим знаменитым Ленорманом. Именно он и доказывает, что Армения есть географический, но отнюдь не этнографический термин и что это название в первый раз упоминается во времена Ахеменидов, именно в конце VII столетия до Р.Х. Тогда еще и помину не было об армянах, т.е. гайканцах, в тех местах, которые ассирийские, а равно местные клинообразные надписи называют собирательным именем страны «Найри», а впоследствии «Урарту», а племя, жившее там, – урартийцами; гайканцы, гайосы (армяне) пришли в Урарту в VI ст. до Р.Х., клинообразные же надписи, повествующие об урартийцах, относятся к более раннему периоду, ибо самая поздняя надпись относится к IX веку до Р.Х.

Ясно, что клинообразные надписи, высеченные в IX в. до Р.Х., не могли повествовать о народе, появившемся позднее, спустя почти три века. «Камни вопиют», не правда ли, гг. армянские ученые, грамотеи! Вопить то вопиют, но «двери слуха вашего замкнуты вами для них» [13, 92, 93].

Книга Густава Гече ещё один факт, доказывающий мифологию армян

о «Великой Армении». Польский автор, теолог в своей книге «Библейские истории» рассказывает о христианских общинах. Однако, как ни странно ни одного слова об армянах или армянской государственности учёный не упоминает. Следовательно, армянского государства, как это утверждают армянские лжеучёные, не существовало вовсе. Хотя фальсификация даже библейских фактов является нормой для армянской науки [3].

О том, что армяне всегда претендовали на наши территории, причем все не только на Нагорный Карабах, свидетельствует книга известного историка Филиппа Экозьянца «Исраил Ори. Ларец Пандоры». Автор в данной книге излагает переписку армян, их планы о завоевании наших городов. Например, историк раскрывает письмо, в котором армяне пишут: «... чтобы к рассвету прибыть в Шемаху, которая огромна, как Кёльн, неукреплённая, где есть один управляющий из персов...» [11, 151]. Или же «Шемаха – город очень богатый и торговый, без каких-либо войск внутри...» [11, 151]. «Есть город Ордубад, он полностью турецкий...» [11, 152]. Итак, автор раскрывает все тайные переписки меликов, их коварные планы по захвату территорий Азербайджана и Османской Турции. Экозьянец также пишет:

- «Армяне, вы до сих пор не поняли, что подтверждений аргументам, которые вы приводите, вспоминая историю, услышанную в школе, в институтах, вспоминая историю якобы древней Армении, Армении до Османской империи, нет? Их нет нигде! То, что написано в современных словарях, энциклопедиях, – это не аргументы, поскольку там необходимо, чтобы была ссылка на документы» [21].

- «Нагорный Карабах - это земля Азербайджанской Республики, без сомнений. Исторически это - территория Азербайджана, одной из самых крупных провинций Персии. Большая часть населения была мусульманской, меньшая - христиане (не только армяне)» [22].

- «Победа в войне в Нагорном Карабахе не принесла ни Армении, ни Арцаху никакие внешнеполитические, военно-стратегические или экономические выгоды. Более того, международное сообщество в лице учреждений ООН рассматривают армян как захватчиков и интервентов...» [12, 194].

Таким образом, зарубежные авторы в своих трудах ещё раз доказывают факт переселения армян на азербайджанские земли, искусственное создание ими территории на Южном Кавказе для своего проживания, а в последующем для создания своей государственности на наших территориях.

О национальных особенностях армян. На протяжении долгого периода истории армяне старались создать свою государственность для того, чтобы доказать всем свою политическую мощь, древность истории, важность своей культуры для всего человечества. Но, к сожалению, не имея ничего из перечисленного прибегали к зверствам по отношению азербайджанскому народу на наших же исконных территориях.

Из справки прокурора Эчмиадзинского Синода армяно-григориан-

ской церкви А.Френкеля, представленной им в 1907 году императору Российской Империи, в качестве прокурора он работал с 1892 года «...Корыстолюбие, интриги, клятвопреступления, продажность, низкопоклонство кажутся главными национальными особенностями этого племени ..., ибо у горожанина - армянина нет родины, которой он гордился бы, а только горькое сознание, что его народ уже 1300 лет - раб и всеми ненавидимый паразит» [14].

Армянскому поэту Егише Чаренцу принадлежат слова: «В нас лицемерие появляется еще в утробе матери» или же историк А. Аннинский в конце XIX века писал: «В связи с тем, что не сохранилось ничего, что свидетельствовало бы о былой политической мощи и важности культуры древних армян, следует полагать, что они не обладали ни тем, ни другим. Видимо они всегда были малочисленным и диким племенем. Никогда не обладали полной политической независимостью. С этим и связана вопиющая бедность художественного творчества армян. Говорить же о науке вообще не приходится. Армяне за весь период своего существования не создали ничего самобытного» [14].

Всемирно известный французский писатель Александр Дюма (отец) об армянах говорил: «Армяне всегда жили под властью правителей, служивших отличной от армянской религии. В результате они превратились в людей, скрывающих свои мысли, чувства и намерения, превратились в мошенников и лжецов» [18].

В своих мемуарах Моргентау писал: «... Помню, как я посетил лекцию известного немецкого профессора, рассказал мне один армянин, он настойчиво убеждал своих слушателей, что на протяжении всей истории турки совершали грубейшую ошибку, проявляя милосердие к нетурецкому населению» [5, 23].

Полагаю, первый премьер министр Армении Качазнуни дал очень объективную оценку национальных особенностей армян «Горько жаловаться на нашу неудачу и искать внешние причины своего несчастья - это один из главных аспектов нашей национальной психологии, от которой, конечно, Дашнакцутюн не свободна» [20, 15].

Одной из самых актуальных проблем последних лет считается терроризм. Этот процесс влечёт за собой разрушения и человеческие жертвы. Но из истории мы знаем, что армяне прибегали к актам террора ещё в 80-90-ые гг. XIX века на территории Османской империи.

В книге Эриха Файгла «Правда о терроре. Армянский терроризм - истоки и причины» автор рассматривает события 1915 года, где объективно пишет об армянской политике, об их зверствах. «События 1915 года в Османской империи нельзя называть «геноцидом». Война с Турцией – священная война для армян в своём роде крестовый поход. Энтузиазм среди армян таков, что не проходит и дня, чтобы на улицах Карса, Александрополя и Эривани не проходило манифестаций с речами

многовекового врага и угнетателя христиан» [7, 48].

Олег Кузнецов в своей книге «История транснационального армянского терроризма в XX столетии» очень хорошо осветил криминальные деяния армян в Османской империи: «Первым криминальным деянием армянских националистов, которое без сомнений может быть квалифицировано как преступление террористической направленности, является захват заложников в здании центрального банка османского правительства или банка «Оттоман», который осуществили 14 августа 1896 года боевики «Гнчак» и «Дашнакцутюн». Цель данного преступления была выбрана намеренно, поскольку среди его служащих и клиентов было много подданных Британской империи и граждан Французской республики, посредством захвата которых в заложники они стремились привлечь к своим политическим требованиям внимание дипломатов европейских стран, находящихся при султанском престоле» [15, 100].

Автор книги Церцвадзе Феликс пролил свет на события вымышленного геноцида армян. «Книга Моргентау в значительной своей части также подтверждает тот факт, что в депортации армян виновны, прежде всего, кайзер Германии Вильгельм Второй, посол Германии в Оттоманской империи барон фон Вангенхайм, германский главнокомандующий турецкой армией генерал фон Зандерс, германский главнокомандующий турецким военно-морским флотом адмирал Сушон. Вот они прямые виновники того, что армянская общественность называет геноцидом» [8, 32].

Каким же образом армяне присваивали азербайджанские земли и пытались реализовать свою политику? Безусловно, всё это делалось благодаря фальсификации исторических документов, что является составной частью армянской политики.

В своей книге «Очаг» Зори Балаян, пишет, что «знакомясь с некоторыми страницами истории национально-освободительного движения армянского народа, с нескрываемой досадой осознаешь, с какой алчностью враг ловко использовал безотказный капкан, имя которому междоусобица ... Воспользовавшись именно таким обстоятельством, во второй половине XVIII века предводитель кочевого племени Сарыджалы Панах вторгся в Карабах и превратил Шошскую (Шуша) крепость в свою резиденцию. Впоследствии не без покровительства персов этот самозванец, объявивший себя ханом, натравливал меликов друг на друга» [16]. На самом деле, Панах хан заложил основу нынешней Шуши и назвал ее Панах-абадом. Балаян объявляет основателя Карабахского ханства ставленником Ирана, называет его «кочевник». Всю свою жизнь Панах Али хан боролся против иранских завоевателей, стремившихся захватить Карабах, причем в этом деле ему помогали и армянские мелики, которые находились в его подчинении. «Ставленник» Ирана кончил жизнь в плену, в Иране» [17].

Польский историк Тадеуш Свентоховский в своей статье «Русское правление, модернизаторские элиты и становление национальной идеен-

тичности в Азербайджане» писал: «Вряд ли можно сомневаться, что царское правительство использовало антагонизм для укрепления своего режима, но нет убедительных доказательств, что массовое насилие сознательно провоцировалось властями; враждебность достигла такой степени, когда для возникновения взрыва не нужно было никакого подстрекательства извне. Понятие «татаро-армянская резня» достаточно точно передаёт природу межобщинного насилия, начавшегося в феврале 1905-го и продолжавшегося в течение следующего года» [19].

Первый премьер министр Армении Ованес Качазнуни в 1923 году в Бухаресте готовит доклад на совещательную конференцию заграничных органов «Дашнакцутюн». Он в своём манифесте под названием «Дашнакцутюн. Больше нечего делать» писал: «Та половина исторической Армении, где с 80-х годов, согласно унаследованным традициям и обещаниям европейской дипломатии, должно было быть заложено основание нашей независимости, опустела; армянские вилайеты оставались без армян. Турки знали, что делали, и сегодня у них нет основания раскаиваться; для коренного разрешения армянского вопроса в Турции этот способ, как показало будущее, являлся самым решительным и самым целесообразным» [4, 12]. «Дашнакцутюн в Закавказье и в прошлом являлась не столько автором и инициатором, сколько последователем тех Движений, которые возникали независимо от неё. Так было в 1903 году (протесты и демонстрации по поводу захвата церковных имуществ), так было в 1905-1906 году (армяно-мусульманские кровавые столкновения), так было и во время первых больших рабочих движений (1903-1906 г.), когда Дашнакцутюн в Баку; Тифлисе и Батуме руководила согласно политике и тактике других социалистических партий» [4, 11]. Дальше автор отмечает, что «Доказательство - и это очень важно - что борьба, начавшаяся десятилетиями назад против турецкого правительства, вызвало депортацию или истребление армянского народа в Турции и запустение турецкой Армении. Это был ужасный факт!» [20]

Заключение. Таким образом, претензии армян на создание «Великой Армении» является необоснованным фактом. Опираясь на искаженные исторические факты, армяне пытаются создать то, чего никогда не было в истории. Это подтверждают труды зарубежных авторов, которые основываются на исторические документы и факты. Достоинно уважения и то, что среди этих авторов есть и армянские ученые, историки, которые далеки от лженауки, и прекрасно понимают, что у армян никогда на территории Кавказа не было своей государственности и этот народ не может претендовать на статус аборигена в регионе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Величко В. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. Баку: Элм, 1990, 224с.
2. Грибоедов А. Записи о переселениях армян из Персии в наши области: в 2-х томах. Т.2. М.: Правда, 1971
3. Густав Г. Библиейские истории. Москва: Политиздат, 1988. - 367 с.
4. Дашнакцутюн. Больше нечего делать! (с предисловием М.С.Ханояна). Баку: Элм, 1990, 92 с.
5. Моргентау Г. Трагедия армянского народа. История посла Моргентау. М.: Цетрополиграф, 2009, 380с.
6. Фадеев Р. Кавказская война. Москва: Эксмо-Алгоритм, 2003, 296с.
7. Файгл Э. Правда о терроре. Армянский терроризм - истоки и причины. Баку: Азгосиздат, 2000, 176 с.
8. Церцвадзе Ф. Трагедия Моргентау. Нью-Йорк: Центрополиграф, 2011, 319 с.
9. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху присоединения к Российской империи. С-П.: Имп.Акад. наук, 1852, 553 с.
10. Шавров Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. Санкт-Петербург: Рус. Собрание, 1911, 78 с.
11. Экозьянц Ф. «Израил Ори. Ларец Пандоры». Книга 1: Персия. М.: Воробьев А.В., 2020, 192 с.
12. Kuznetsov O. The History of Transnational Armenian Terrorism in the Twentieth Century. A Historico-Criminological Study. Berlin, 2016, 332p.
13. Чавчавадзе И.Г. «Армянские ученые и вопиющие камни» <http://www.amsi.ge/istoria/somx/kamni.html>. 28.03.2021
14. Как армяне ненавидят свою нацию, или Устами знаменитых людей <http://www.trend.az/life/interesting/1653280.html> 28.03.2021
15. Кузнецов О. История транснационального армянского терроризма в XX столетии. Москва: Аквариус, 2015, 428 с. <http://gakh.cls.az/front/files/libraries/1524/books/271788922.pdf>
16. Очередной бред Зори Балаяна (о книге «Очаг») <http://1905.az/ru> 05.03.2021
17. Махмуд И. «Правда об армянской агрессии». <http://1905.az/ru>. 05.03.2021
18. Александр Дюма об армянах. <https://armeniya.wordpress.com>. 02.03.2021
19. Тадеуш Свентоховский «Русское правление, модернизаторские элиты и становление национальной идентичности в Азербайджане» http://old.sakharov-center.ru/publications/azrus/az_002.htm 02.03.2021
20. (Dashnagtzoutiun). Has Nothing To Do Any More // <https://www.tc-america.org/files/Katchaznoui.pdf> 02.03.2021
21. Экозьянц: Аргументы армян не имеют подтверждений –<https://ru.konkret.az>- Видео. 05.03.2021
22. Филипп Экозьянц: Нагорный Карабах - это земля Азербайджана – эксклюзив <https://ru.oxu.az/war/283951>. 15.03.2021

XARICI ALİMLƏRİN ƏSƏRLƏRİNDƏ ERMƏNİLƏR HAQQINDA

Günel S.ƏLİYEVƏ-MƏMMƏDOVA

XÜLASƏ

Ermənilər haqqında yalnız ermənilərin özləri tərəfindən deyil, xarici alimlər tərəfindən də çox sayda əsərlər yazılmışdır. I.Şopen, Y.Çarents, E.Fayql, T.Feliks, O.Kaçaznuni, F.Ekozyants və başqaları saxta dövlət olan «Böyük Ermənistan»ın tarixi ilə bağlı bütün mifləri

məhv edən və yalnız həqiqətləri əks etdirən yazıları yazmış və hazırda yazmağa davam edirlər. Bütün sadalanan və sadalanmayan bir çox alimin əsərləri sayəsində yalnız ermənilərin Azərbaycana köç etməklərini deyil, eyni zamanda ərazimizdəki bir çox vəhşiliklərini və terror aktlarını sübut edə bilərik. Həmçinin bir çox tarixçilər bu materialları Osmanlı Türkiyəsindəki ermənilərin törətdikləri terror, Osmanlı ərazisindəki özbaşınalıqları ilə əlaqəli dəhşətləri sübut etmək, nəhayət, ermənilərin Azərbaycan ərazilərində və ümumiyyətlə, Qafqaz bölgəsində aborigen olmadığını təsdiqləmək üçün istifadə edə bilərlər.

Açar sözlər: ermənilər, Şopen, Kaçaznuni, Ekozyants, köç, terror

ABOUT ARMENIANS IN TRANSACTIONS OF FOREIGN SCIENTISTS

Gunel S.ALIYEVA-MAMMADOVA

SUMMARY

About Armenians were written many transactions not only by the Armenians themselves also by foreign scientists. It is important several authors under the pattern of I.Shopen, Y.Charentz, E.Fayql, Tz.Felix, O.Katchaznoui, F.Ekozyantz, etc. wrote or continue to write only true facts destroying all myths about history of «Great Armenia». Thanks to all listed and non-listed other many scientist's transactions we can prove not only migration of Armenians to Azerbaijan and a lot of their atrocities and terrors in our area. Also all historians can use these materials to prove terrors provoked by Armenians in Ottoman Turkey, about arbitrariness of these people on Ottoman territory, finally to vindicate that Armenians are not aborigine in Azerbaijani territory and generally in Caucasian area.

Keywords: Armenians, Shopen, Katchaznoui, Ekozyantz, relocation, terror

UOT 94 (479.24)

**AZƏRBAYCAN VƏ OSMANLI İMPERİYASI: TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİ
TARİXİNDƏN (“SİCİL” VƏ “TƏRƏKƏ DƏFTƏRLƏRİ”NDƏKİ
MƏLUMATLAR ƏSASINDA)****Almaz S.CAVADOVA***

Məqalədə Türkiyənin Dövlət Arxivlərində saxlanılan və Azərbaycanın XV əsr beynəlxalq ticarət əlaqələri tarixinin öyrənilməsi üçün mühüm əhəmiyyətə malik olan «Sicil dəftərləri», «Tərəkə dəftərləri» və digər arxiv sənədlərində Osmanlı imperiyasının müxtəlif ticarət mərkəzlərində azərbaycanlı tacirlərin ticarət fəaliyyəti haqda olduqca qiymətli məlumatlar verilmişdir. Bu sənədlərdə həmçinin Osmanlı sultanlarının həyata keçirdiyi ağır gömrük siyasəti öz əksini tapmışdır. Məlumdur ki, Osmanlı sultanlarının yeritdiyi iqtisadi siyasətin əsasında ölkə daxilində əsas tələbat mallarının daima olmasını təmin etmək dururdu. Bu siyasətin reallaşdırılması isə idxalın genişləndirilməsi, ixracın isə məhdudlaşdırılması demək idi. Odur ki, daxil olan malların, xüsusən xam ipəyin ixrac edilməsinin qarşısını almaq üçün xüsusi məhdudlaşdırıcı tədbirlər, xüsusən ağır gömrük siyasəti həyata keçirilirdi. Azərbaycandan daxil olan xam ipəyin Qərbi Avropaya aparılmasının qarşısını almaq üçün həyata keçirilən ağır gömrük siyasəti isə birbaşa Asiya və Avropa dövlətləri arasındakı ticarət əlaqələrinə zərbə vururdu.

Açar sözlər: Azərbaycan, Osmanlı dövləti, Bursa, ticarət əlaqələri, ipək ticarəti, gömrük rüsumu

Giriş. Azərbaycanla Osmanlı imperiyası arasında daima siyasi ziddiyyətlərin və aramsız müharibələrin olmasına baxmayaraq, dövlətlərarası ticarət fasilələrlə də olsa davam edirdi. Türkiyənin Dövlət Arxivlərində mövcud olan «Sicil dəftərləri», «Tərəkə dəftərləri», «Mühümmə dəftərləri», «Məhkəmə dəftərləri» və digər bu kimi mənbələrdəki qiymətli fakt və məlumatlar XV əsrdə Azərbaycanla Osmanlı imperiyası arasında sıx ticarət əlaqələrinin olduğunu bir daha sübut edir.

“Sicil dəftərləri” (“Qeyd dəftərləri”), “Tərəkə dəftərləri”ndəki (“Mirasın varislər arasında bölünməsi haqqında”) məlumatlar XV əsrdə Osmanlı imperiyasının müxtəlif ticarət mərkəzlərində Azərbaycanlı tacirlərin istər yerli və istərsə də xarici ölkə tacirləri ilə ticarət əlaqələri haqda olduqca qiymətli və

* Bakı Dövlət Universiteti, Tarix fakültəsi, t.f.d., almazjavadova@bsu.edu.az, ORCID ID: 0000-0002-5161-2424

maraqlı məlumatlar verir.

Osmanlı imperiyasının ticarət mərkəzlərində azərbaycanlı tacirlərin ticarət fəaliyyəti. Osmanlı dövləti yüksəlməyə Bursa müsəlman tacirlərinin gələ bildikləri və İslam dünyasının Şərqdə ən mühüm ticarət mərkəzi halına gəlmişdir. Bursa “Kadi sicilləri” (“Qazi qeydləri”) və “Tərəkə dəftərləri” ndəki məlumatlar dövlətlərarası ticarətdə Bursanın mühüm ticarət mərkəzi olduğunu sübut edir [8, 50]. 1478-1481-ci il tarixinə dair «Sicil dəftərləri» ndə Bursaya Azərbaycan və Hind tacirlərinin ticarət məqsədi ilə gəlməsi, buraya hansı malların gətirilməsi, alqı-satqı işinin necə həyata keçirilməsi kimi məsələlərdən bəhs edilir [9, 694].

“Sicil” və “Tərəkə” dəftərlərindəki məlumatlar Azərbaycan tacirlərinin Bursada ticarət etməsini təsdiq edir. Bu mənbələrdə Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərindən, xüsusən Təbrizdən, Şamaxıdan, Gilandan ticarət məqsədilə çoxlu sayda tacirin gəlməsi haqda məlumatlar vardır. [8, 52]. Məsələn, 872-873 h.q. (1467–1468-ci il) tarixli “Tərəkə dəftərləri” ndəki məlumata əsasən bu illərdə Bursada ticarət edən şamaxılı tacir Hacı Əbdürrəhmanın, Əcəm Şucaəddinin, Təbrizdən gəlmiş Hacı Cəlaləddin bin Hacı Ahi Karacanın, Hacı Can bin Hacı Səfərşah Əttəbrizinin, İsfahanlı Şəmsəddin Əhməd bin Şucanın, Əli şah bin Məhəmməd bin Şəmsəddin Şirazinin və bir sıra digər tacirlərin adlarını qeyd edə bilərik. Şamaxılı tacir Hacı Əbdürrəhmanın əmlakının, xüsusən ipəyinin 227347 axça (1 axça-1,154 qram) dəyərində və 4400 lidrə (1 lidrə 120 dirhəm, 1 dirhəm 3 qram) ölçüsündə olması, başqa bir tacir Əcəm Şucaəddinin isə vəfatından sonra 15833 axça dəyərində ipəyinin qalması haqda məlumatlar vardır. [7, 52-53].

Ticarət mərkəzlərində alqı-satqı zamanı ortaya çıxan müxtəlif ziddiyyətli məsələlərin həll edilməsi, borc müqavilələrinin təsdiq edilməsi üçün tacirlər məhkəmələrə müraciət edirdilər. Tərtib edilmiş “Sicil dəftərləri”, “Məhkəmə dəftərləri” ndə məhkəmələrə müraciət etmiş davalı, davaçı, borclu və ya alacağı olan Azərbaycanlı tacirlərin adları qeyd edilmişdir. Məsələn, “Məhkəmə dəftərləri” ndə 1479-cu ildə Təbrizdən gəlmiş Hacı Cəlaləddin bin Hacı Ahi Karacanın və Hacı Can bin Hacı Səfərşah Əttəbrizinin, 1469-cu ildə İsfahanlı Şəmsəddin Əhməd bin Şucanın, Əli şah bin Məhəmməd bin Şəmsəddin Şirazinin və digər tacirlərin alqı-satqı zamanı meydana çıxan bir sıra ziddiyyətli məsələlərin həlli üçün məhkəmələrə müraciət etməsi və həmin ziddiyyətlərin aradan qaldırılması ilə bağlı tərtib edilmiş məhkəmə sənədlərindən bəhs edilir [11, 77-78].

Bursa Avropa tacirlərinin müxtəlif Şərq malları, xüsusən ipək və ipək parçalar almaq üçün gəldikləri əsas bazar idi. Bursa bazarlarına xam ipək əsasən Şirvan və Gilandan daxil olurdu. Azərbaycandan Bursaya gətirilən mallar Venesiya, Genuya, Florensiyadan gəlmiş tacirlər tərəfindən alınıb, Avropaya aparılırdı. Azərbaycanın ipək və pambıq parçaları dünya şöhrəti qazanmışdı. Pambıqdan və ipəkdən toxunan diba, zərbaft, məxmər, pərniyan, tafta, dalğalı ipək, atlas, səndəl, dəstar, şale kəmərlər adlı zərif parçalar dünyaca məşhur idi. Xam ipəyin “Şirvani” (Ardeş-Ərəş), “Xarvari”(“Lejiya”), “Xodpəsənd”,

“Şərbaf”adlı dörd çeşidi vardı ki, onlardan sonuncu ikisindən daha yüksək keyfiyyətli ipək parçalar toxunurdu [3, 300].

Bu dövrdə Osmanlı dövlətinin müxtəlif ticarət mərkəzlərinə ipək parça, xam ipək əsasən Təbrizdən, Trabzondan və Hələbdən gətirilirdi. Müəyyən edilmişdir ki, həm Hələb və həm də Trabzon bazarlarında əsas alqı-satqı malı hesab edilən ipəyin çox hissəsi elə Təbrizdən gətirilirdi [4, 16]. İspan səyyahı Klavixo Təbrizi ölkənin ən böyük şəhəri kimi göstərmişdi. Təbriz, Gəncə, Ərdəbil, Şamaxı şəhərləri toxuculuq və ipəkçilik mərkəzləri kimi tanınmışdı. 1475-ci ildə Şamaxıda olan Kontarini bu şəhərdə “Talaman ipəyi” adı ilə məşhur olan ipəyin istehsal olunması haqda məlumat vermişdir [1, 122].

XV əsrin əvvəllərində Sultaniyyənin Təbrizə nisbətən daha böyük ticarət şəhəri olmasını Kastiliya elçisi R.Klavixo da təsdiq edir. O, göstərir ki, Kəfədən, Trabzondan, Osmanlıdan, Suriyadan, Bağdaddan gələn ticarət adamları mal almaq üçün Sultaniyyə şəhərinə axışırdılar [6, 84].

Bursa gömrüyündə ən çox gəlir məhz ipəkdən əldə edilirdi. İpəkdən hər il təxminən 15 min dukat dəyərində gəlir əldə edilirdi. Gömrük dəftərlərində burada İtaliya tacirlərindən çox, müsəlman tacirlərinin ticarət etməsi haqda məlumat vardır. Hər il buraya 5-6 ipək karvanı gəlirdi. Hər karvan 200 yük ipək gətirirdi. Bursa bazarlarında ən qiymətli mal xam ipək, ipək parça hesab edilirdi. Məlumata görə, florensiyalı tacirlər Bursa bazarlarında ədviyyatı ipək parça ilə dəyişməyi, Misir və Suriyada qızılla dəyişməkdən daha sərfəli hesab edirdilər. İpəklərini satıb qayıdan Azərbaycanlı tacirlər Bursa bazarlarından müxtəlif Avropa malları alıb aparırdılar [5, c.1, 77].

Misir və Suriya limanlarından Antalya və oradan Bursaya dəniz yolu ilə ağır ticarət malları: ağac, taxta, dəmir və s. gətirilirdi. Azərbaycan tacirləri bu tip malları da Bursa bazarlarında əldə edə bilirdilər. Bu ticarət sahəsi o dərəcədə inkişaf etmişdi ki, hətta 1480-ci ildə bu ticarətdə bursalı türk taciri Heyrəddinin (Hayreddin) yarım milyon axça sərmayə ilə bir şirkət qurması haqda məlumatlar vardır [13, c.3, 77].

«Sicil dəftərləri»ndə Təbrizdən ipək gətirən tacirlərin ipəyini satan zaman meydana çıxan bəzi narazılıqlardan bəhs edilir. Məsələn, 1479-cu ilə aid sənəddə 500 lidrə düyünsüz, dolaşq olmayan Astrabadi ipəyi gətirmiş tacir Hacı Cəlaləddin bin Hacı Ahi Karaca haqda məlumat verilmişdir. Mənbədə qeyd edilir ki, Hacı Cəlaləddin bin Hacı Ahi Karaca azərbaycanlıdır, çünki Təbrizdən gəlmişdir, müştərisi isə Hələbli tacir Hacı Həsən bin Hacı Abdullahdır, Məmlük təbəəsidir. 27500 osmanlı axçası dəyərində ipəyin haqqının 14 ay müddətinə ödənməsi zamanı meydana çıxan problemlər bu iki tacir arasında narazılığın yaranmasına və məsələnin Bursa məhkəməsinədək yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Bursa “Məhkəmə dəftərləri” ndə bu məsələ ilə bağlı üç şəxsin adı çəkilir. Biri məhkəmə katibi olan Heybətullah, digəri Hacı Əmir bin Əbdülmövsüm, o biri isə Hacı Can bin Hacı Səfərşah Əttəbrizidir [12, c.3, 77]. Bu məlumatlar və faktlar XV əsrin II yarısında Azərbaycan tacirlərinin Osmanlı bazarlarında ipək ticarəti ilə məşğul olduqlarını bilavasitə sübut edir.

Başqa bir «Sicil dəftəri»ndə 1469-cu ildə İsfahanlı Şəmsəddin Əhməd bin Şuca ilə İraklı tacir Tacəddin bin Eyvaz Şah bin Mahmud və Əli Şah bin Mehmed bin Şəmsəddin Şirazi arasında olan bir borc anlaşmasından bəhs edilir. Bunlardan biri alıcı, biri satıcı, digəri isə araçdır. Mənbənin məlumatından görünür ki, bu tacirlərdən biri İsfahanlı, biri Şirazlı, digəri isə İraklıdır. “Məhkəmə sicilləri”ndə (“Məhkəmə qeydləri”) qeyd edilir ki, İsfahanlı Şəmsəddin Əhməd bin Şuca bildirir ki, bölgə hamisi Yaralı bin şah Mahmud bin Əli Şahın hüsurunda satın alınıb qəbz olunmuş və iki ay müddətinə ödənməsi gərəkən 29 əşrəfi (məmlük altun sikkəsi-A.C.) qədərində borcum vardı. [93, 78]. Göründüyü kimi, Şirazlı və İraklı tacir arasındakı bu narazılıq Misir sikkəsinin ödənilməsi səbəbindən baş vermişdir. Belə bir məlumat da diqqəti cəlb edir ki, Osmanlı bazarlarında alqı-satqı işlərinə nəzarət edən və tacirlər arasında yaranan mübahisəli məsələlərin həll edilməsi işinə «şahbəndər» adlanan məmur nəzarət edirdi. Onların başçısına isə «şahbəndər ağası» deyilirdi [7, 147].

XV əsrin II yarısına aid Bursa “Sicil dəftərləri” ndə hətta qadınların da xarici ticarətdə iştirakı haqda məlumat verilir. Bu məlumatda Fateh sultan Mehmedin vəziri Zaganos Pasanın qızı Xədicə Xatunun inci və altunlarını Ərəb ölkələrində satmaq üçün vəkili Əbdüssəməd oğlu Abdulla Bəy tərəfindən Xacə Əli bin Abdulla Çələbiyə təslim etməsi və bunların bir hissəsinin satılaraq pulunun və satıla bilmədiyi təqdirdə isə malın qaytarılması haqda qeydlər vardır. Başqa bir «Sicil dəftəri»ndə Hörmüzdə vəfat etmiş Hacı Süleymanın qadını əslən hələbli olub, Bursada yaşayan Hacı Sələmət binti Hacı Ömər Hələbdə Hacı Məhəmmədə əmanət qoyduğu iki sandıq ipək və digər malları alıb gətirmək üçün Tokatlı Yaqub bin Yusifi vəkil etmişdir [13, 78]. Göründüyü kimi qadınlar həm daxili, həm də xarici ticarətdə olduqca fəal idilər.

Həmçinin, Bursa «Sicil dəftərləri»ndə Hindistanın ticarət mərkəzlərində xorasanlı, qeysəriyyəli, bursalı, hələbli tacirlərin ticarət etməsi haqda qiymətli məlumatlar vardır. Mənbənin məlumatında Benqalın Sardevan şəhərində ticarət edən Bağdadlı Hacı Satılmış bin Əli, Hələbli Hacı Eyvaz bin Bəkir, Qaramanlı Hacı Məhəmməd bin Hacı Yaqubun vəfatından sonra mallarının qalmasından bəhs edilir [12, 78].

Osmanlı sultanlarının həyata keçirdiyi gömrük siyasəti. Mənbələrin məlumatına əsasən Osmanlı sultanları daxil olan malların, xüsusən xam ipəyin ixrac edilməsinin qarşısını almaq üçün xüsusi məhdudlaşdırıcı tədbirlər, xüsusən ağır gömrük siyasəti həyata keçirirdilər. Bu mənbələrdəki məlumatlar Osmanlı bazarlarında alqı-satqı prosesinin necə həyata keçirildiyini izləməyə imkan verir. Fateh Sultan Mehmetin fərmanı ilə Osmanlı bazarlarına daxil olan, toxuculuq sənayesinin, ümumiyyətlə, dövlət iqtisadiyyatının inkişafı üçün əsas xammal hesab edilən xam ipəyin dövlətdən kənara çıxmasının qarşısını almaq üçün xüsusi məhdudlaşdırıcı tədbirlər həyata keçirilirdi. Təbriz-Bursa tranzit ticarət yolu ilə daxil olan ipəkdən ilk gömrüyü Tokatda, ikincisini isə Bursada alırdılar. Fateh «Qanunnamə» sinə görə Bursada gömrük gəlirinin böyük qismi, yəni 3 milyon axçadan 2 milyonu mizan (yəni ipək) vergisindən

əldə edilirdi [8, 57]. Mizan-tərəzi ipəyin çəkilib rüsum, bac alındığı yerdədir. İstanbul Başbakanlıq Arxivinin 7387 № li «Maliyyə dəftəri»nin məlumatına əsasən 1479-cu ildə Bursa ipək gömrüyünün ildə 700-1000 axça olduğunu qeyd etmək olar [10, 534].

Mənbələrin məlumatına əsasən, Bursaya daxil olan xam ipək xüsusi karvansarayaya gətirilir, satışdan və rüsum ödənməsindən əvvəl ipəyin başqa bir tərəfə aparılması qeyri mümkün hesab edilirdi. Xüsusi nəzarətçinin-simsarın icazəsi olmadan ipək satışı etmək və ya ipəyi başqa yerə çıxarmaq mümkün deyildir. Rüsumun tamamilə ödəndiyinə dair simsarın təsdiqi olmadan ipək gətirən tacir karvansarayı tərk edə bilməzdi. İpək, yalnız simsarın nəzarəti altında olan tərəzidə çəkilə bilirdi. Yalnız bu proseslər bitdikdən sonra ipəyin satılmasına icazə verilirdi. Simsar tərəfindən müəyyən edilən rüsumun təfsilatına nəzarət etmək vəzifəsini kəndxuda yerinə yetirirdi. İpəyin satılması həm simsarın və həm də kəndxudanın hüsurunda müəyyən edilirdi. Hətta ipəyin kiməsə satılmasına araçılıq edən dəllallar belə simsar tərəfindən müəyyən edilirdi. Dəllal isə öz növbəsində həm ipəyi alandan, həm də satandan ayrıca «dəllaliyyə» deyilən rüsum alırdı. Həm Tokat və həm də Bursada ciddi qaydalar əsasında yüksək faizli rüsumun ödənməsi istər-istəməz ipəyin satış qiymətinin yüksəlməsinə təsir göstərirdi. Odur ki, Bursa tacirləri bir qədər ucuz qiymətə ipək almaq, iki yerdə rüsum ödəməmək üçün Tokata qədər gedib Azərbaycan tacirlərinin gətirdikləri ipəyi satın alırdılar [8, 58].

Sultan II Mehmetin hakimiyyəti dövrünə aid olan «Bursa gömrük qanunu»na görə müsəlman və ya venesiyalı, genuyalı və ya başqa yerlərdən gələn tacirlər satdıqları malın 3/100-ü miqdarında gömrük haqqı verməli idilər. Bu tacirlər Bursadan mal alıb getdikləri təqdirdə yenə də 3/100-ü miqdarında gömrük haqqı ödəməli idilər. Lakin Bursada aldıkları malı yenidən Bursada satdıqları halda heç bir gömrük rüsumu ödəməli deyildilər. Bu qanunda qeyd edilirdi ki, «əgər bir tacir gömrükdən əşya gizlətməmişə onun əşyası dövlət xəzinəsi hesabına müsadirə edilməli idi». XV əsrin II yarısı üçün gömrük rüsumu təkcə Bursa bazarlarında deyil, həmçinin Azərbaycan tacirlərinin ticarət etdikləri bütün ticarət mərkəzlərində də yüksək idi. Belə ki, «İstanbul gömrük qanunu»nda qeyd edilirdi ki, «xaricdən quru və ya dəniz yolu ilə gətirilən əcnəbi parçası, xam ipək, ipək parça və s. üçün əcnəbi tacirlər 4/100, hərracgüzarlar (yəni hərraca tabe olan tacirlər-A.C.) 2/100, müsəlmanlar isə 1/100-i miqdarında vergi rüsumu ödəməli idilər». 1476-cı il «Qanunu»ndakı məlumata əsasən vergi rüsumundakı bu nisbətlər əcnəbilər üçün 5/100, hərracgüzar və müsəlmanlar üçün 4/100-ə qədər yüksəlmişdir. 1481-ci ildə isə yalnız müsəlmanlar üçün gömrük haqqı 2/100-yə endirilmişdir. Bursadan İstanbula daxil olan ipək və digər mallardan da eyni miqdarda gömrük rüsumu alınır [8, 59].

Türkiyənin Dövlət arxivlərində mövcud olan müxtəlif mənbələr orta əsrlərdə Osmanlı imperiyasının hər bölgəsinə uyğun vergi qanunlarının olduğunu göstərir. Hər bölgə üçün «Sayım dəftəri», torpaq, ərazi haqqında «Tapu dəftəri» mövcud idi. Osmanlı imperiyasında hər vilayətin, hər sancağın ayrı bir vergi

qanunu vardı, gömrük vergiləri də bu qanunlarda əksini tapmışdır.

Nəticə. Qeyd edilənlərə əsaslanaraq belə bir ümumi nəticəyə gələ bilərik ki «Sicil», «Tərəkə», «Mühümmə», «Məhkəmə dəftərləri» və digər bu kimi mənbələrdəki məlumatlar bəhs edilən dövrdə Osmanlı imperiyasının ticarət mərkəzlərində Şərq və Qərb dövlətləri arasında sıx ticarət əlaqələri olduğunu və Azərbaycan tacirlərinin bu ticarətdə fəal iştirak etdiyini bir daha sübut edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. Ən qədim zamanlardan - XXI əsrin ilk onilliklərində. M.Abdullayevin redaktəsi ilə. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı. 2019, 396 s.
2. Bayramlı Z., Əzizli B. Azərbaycan Evliya Çələbinin 1654-cü il «Səyahətnamə»sində. Bakı: Azərbaycan, 2000, 160 s.
3. Bayramlı Z, Şəbiyev B. Azərbaycan Səfəvi dövləti (XVI-XVII əsrlər). Bakı: Elm-Təhsil, 2017, 359 s.
4. Mahmudov Y.M. Azərbaycan diplomatiyası. Seçilmiş əsərləri, cild IV, Bakı, 2011, s.90-120.
5. Orta əsrlər tarixi: 2 cildə, I c.. Bakı: Maarif, 1988, 527 s.
6. İbrahimova Ü. Azərbaycan tarixi “Mücməli Fəsihidə”. Bakı: Mütərcim, 2018, 254 s.
7. İnalçık H. XV əsr Türkiyə iktisadi və ictimai tarixi kaynakları // JÜJFM, 1953-54, cilt 15, № 1- 4, s. 51-75.
8. İnalçık H. Bursa. XV əsr ticarət və sənaye tarixinə dair vesikalar // TTK Belleten, 1960, cilt XXIV, sayı 93, s. 45-103.
9. İnalçık H. Fatih Sultan Mehmedin fermanları. Bursa ser'iyye sicillerinde // TTK Belleten, 1974, cilt XI, sayı 44, s. 693-696.
10. İnalçık H. Mehmed II // İslam ansiklopedisi: 12 ciltde, VII c., İstanbul: Milli Eqitim Basımevi, 1988, s. 506-535.
11. Sahillioğlu H. XVII yüzüylün ortalarında sermakeşlik ve Altun-Gümüş İşlemeli kumaşlarımız // Belgelerde Türk Tarihi Dergisi, 1969, cild II, s. 48-53.
12. Sahillioğlu H. XV yüzüyl sonunda Hindistanda Osmanlı tacirləri / Osmanlı, 3 ciltde, 3 c., Ankara: Semih Ofset matbaası, 1999, s.77-79.
13. Sitki Baykal. Uzun Hasanın osmanlılara karşı katı mücadeleğe hazırlıkları ve Osmanlı-Akkoyunlu harbinin başlaması // TTK Belleten, 1957, sayı 82, s. 261-285.

АЗЕРБАЙДЖАН И ОСМАНСКАЯ ИМПЕРИЯ: ИЗ ИСТОРИИ ТОРГОВЫХ ОТНОШЕНИЙ (НА ОСНОВЕ ИНФОРМАЦИИ В ТЕТРАДЯХ "СИДЖИЛЬ" И "ТАРАКА")

Алмаз С.ДЖАВАДОВА

РЕЗЮМЕ

В статье содержится ценная информация о торговой деятельности азербайджанских купцов в различных торговых центрах Османской империи в тетрадах «Сиджилль», «Тарака» и других архивных документах, хранящихся в Государственном архиве Турции и имеющих важное значение для изучения истории международных торговых отношений Азербайджана в XV веке. Эти документы также отражали жесткую таможенную политику, проводимую османскими султанами. Известно, что экономическая политика османских султанов была основана на обеспечении постоянного наличия предметов первой необходимости внутри страны. Реализация этой политики означала расширение импорта и ограничение экспорта. Поэтому были введены специальные ограничительные меры, особенно жесткая таможенная политика, для предотвращения

экспорта импортных товаров, особенно шелка-сырца. Жесткая таможенная политика, направленная на предотвращение экспорта шелка-сырца из Азербайджана в Западную Европу, напрямую повлияла на торговые отношения между азиатскими и европейскими странами.

Ключевые слова: Азербайджан, Османское государство, Бурса, торговые отношения, торговля шелком, таможенная пошлина

AZERBAIJAN AND THE OTTOMAN EMPIRE: FROM THE HISTORY OF TRADE RELATIONS (BASED ON THE INFORMATION IN "SİCİL" AND "TARAKA BOOKS")

Almaz S.JAVADOVA

SUMMARY

The article contains valuable information about the trade activities of Azerbaijani merchants in various shopping centers of the Ottoman Empire in the " Sicil", "Taraka Books" and other archival documents kept in the State Archives of Turkey and important for the study of the history of Azerbaijan's international trade relations in the XV century. These documents also reflected the heavy customs policy pursued by the Ottoman sultans. It is known that the economic policy pursued by the Ottoman sultans was based on ensuring the constant availability of basic necessities within the country. The implementation of this policy meant expanding imports and restricting exports. Therefore, special restrictive measures, especially heavy customs policy, were implemented to prevent the export of imported goods, especially raw silk. The heavy customs policy pursued to prevent the export of raw silk from Azerbaijan to Western Europe directly affected trade relations between Asian and European countries.

Keywords: Azerbaijan, Ottoman state, Bursa, trade relations, silk trade, customs duty

UOT 94 (479.24); 908 (479.24)

**КРАТКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ОБЗОР О СЕЛЕ ТУГ
ХОДЖАВЕНДСКОГО РАЙОНА АЗЕРБАЙДЖАНА****Ульвия Ш.ГАДЖИЕВА ***

Статья посвящена краткому историческому обзору о селе Туг Ходжавендского района Азербайджана, которое является древнейшим поселением, возникшем в албанский период и на протяжении веков игравшем важное историческое значение. Территория, на которой возникло это село, являлась частью южных земель Албании и известная в истории под названием Дизак в разные периоды истории входила в ряд феодальных государственных образований Азербайджана. В средневековье в селе Туг албанами были построены три церкви, сохранившиеся до сих пор. Согласно источникам, в XV–XVIII вв. село Туг было центром Дизакского княжества, затем меликства, считающемся Албанской областью. В XIX–XX вв. школа села Туг была одним из центров распространения просвещения в этой области и воспитала несколько поколений азербайджанской интеллигенции. Незаконная оккупация села Туг армянскими вооруженными силами в течение почти 30-ти лет подвергла эту древнюю землю Азербайджана разорению и разрушению. Великая Победа Азербайджана дает возможность для возрождения всего Карабаха.

Ключевые слова: земли Албании, Карабах, Дизакское княжество, меликство, село Туг, албанские церкви

Введение. Село Туг Ходжавендского района Азербайджана является одним из старинных поселений Карабаха, возникшем в древности, также именуемое Тох или городок Тог/Дог [8, ч.I, 72,74]. Оно находится на территории нагорных областей среднего Карабаха: до начала VIII в. часть южных земель Албании, Малого Сюника, называемых Панцканк [10, 359, 362; 17, гл.I; 8, ч.I, 27], Дизакское княжество (IX–XV), Дизакское меликство (XV – конец XVIII), Дизакский магал Карабахского ханства (до 1840); Джеваншир-Дизакский магал Варандинского участка Шушинского уезда Каспийской области (1840–1846). Затем земли Дизака входили в Шушинский уезд Шемахинской (1846–1859), Бакинской (1859–1868) и Елизаветпольской (1868–1873) губерний; Гадрудский район НКАО Азербайджанской ССР, ныне – Ходжавендский район Азербайджанской Республики.

Этимология. Относительно этимологии названия «туг» существует

* *Институт Археологии и Этнографии НАНА ведущий научный сотрудник, доктор философии по истории; all.ulviyu@mail.ru; ORCID ID 0000-0003-3548-5717*

несколько предположений: «вершина горы» (что соответствует его географическому расположению), «флаг», «форт». О древности села свидетельствовало сохранившееся до 90-х гг. XX в. древнее дохристианское кладбище.

Рис.1. Президент Азербайджана и Доблестный Верховный Главнокомандующий Азербайджанской армии Ильхам Алиев и Первый Вице-президент Азербайджана Мехрибан Алиева возле школы села Туг. 15 марта 2021

Дизакское княжество. В начале IX в. правитель области Муханк/Мугань албанский князь Степанос Абласад Михранид с помощью Бабека разгромил и изгнал баласаканцев, которые в 831 г. убили его, вновь захватив Муханк. Следует отметить, что *Муханк/Мугань* (Муганская степь, Карабахская степь, Ширин-кум, степь Пейгамбар) являлась частью земель албанской провинции Пайтакаран/Баласакан (ныне Бейлаган), ныне – это юго-восточная часть Агдамского, южная часть Агджабединского и восточная часть Ходжавендского районов Азербайджана.

Албанский князь Есаи абу Муса, сын сестры Степаноса Абласад Михранида (по отцовской линии восходящий к Араншахидам), унаследовав его владения, объединил в 840-х гг. область Три в Утике, южные области Карабаха от горного пояса Зиарат/Дизапайт до р.Аракс (Мюс-Абанд, Верин Вайкуник, Бердадзор, Сисакан, отвоевав Муханк у баласаканцев) и основал Дизакское княжество.

Три являлась одной из 9-ти областей провинции Утик (ныне восточная часть Агджабединского района Азербайджана, где находится

озеро Аггёль); Мюс-Абанд, Верин Вайкуник, Бердадзор, Сисакан (округа южной провинции Албании): **Мюс-Абанд** (часть земель ныне входит в Шушинский район; восточная, южная и северная часть – в Ходжавендский, Физулинский и Агдамский районы; на юго-западе граничит с Гадрудом, на северо-западе с Ходжалинским районом Азербайджана; эта территория входила во владения меликства Варанда); **Верин Вайкуник** (округ в Лачине), **Бердадзор** (от левобережья Аракса до с.Кала-кышлаг), **Сисакан** (округ с центром в с.Зар (Цар)).

Владея большей частью Аррана, укрепившись в своей резиденции-крепости Ктиш (Гтич) (находящейся в Баласаканской провинции), Есаи абу Муса в течение года оказывал сопротивление арабскому военачальнику Буге ал-Кабиру, 28 раз осаждавшего крепость. Когда обманутые обещаниями халифа албанские князья прибыли в ставку Буге, то были схвачены и закованными отправлены к халифу [9, 190-195]. Согласно Ч.Доувсету, в труде автора IX–X вв. Товма Арцруни «История дома Арцруни» указываются три албанских князя, схваченные Бугой аль-Кабиром в 854 г. – Атрнерсех, Есаи Абу Муса, Сахл Смбат [19, 463].

Считается, что окончательное строительство Гтичского монастыря датируется XIII в.

К концу XII в. в Карабахе возвышается Албанское Хаченское княжество-царство, центром которого был бассейн рек Хачен-чай и Тергерчай, возрождение которого связано с правлением албанского князя Хасан Джалала (1214–1261), своей родословной восходящем к Михранидскому роду [15, 429; 16, 157-158; 14, 213; 18, 307-310; 11, 75, 223, 408-410].

Дизакское меликство. Албанское Хаченское княжество-царство распалось на пять феодальных владений, возглавляемых потомками дочерних линий Хасан-Джалаловского рода. Эти владения с XV в. стали именоваться меликствами, а их правители к своим именам прилагали титул «мелик». Это было связано с тем, что когда земли Карабаха вошли в состав государства Кара-коюнлу, правитель Джаханшах (1436–1467) даровал потомкам албанского княжеского рода Хасан Джалала титул «мелик», прилагаемый к именам представителей этого рода. Так образовалась «пятерка»-«хамсе» албанских меликств (XV–начала XIX вв.): Гюлистан, Джраберд, Хачен, Варанд, Дизак [11, 593-594].

Власть меликов была наследственной: после смерти отца бразды правления и титул «мелик» переходили к старшему сыну, а другие братья назывались беками. Здесь вместо закона правили воля властителя и народные обычаи. Мелики были связаны друг с другом, как политическими интересами, так и родственными отношениями, и, таким образом, все пять княжеств Хамсе вместе составляли единый целостный союз [17, гл.I].

В XVI–начале XVIII вв. Дизакское меликство с центром в с.Туг входило в состав Карабахского (Гянджинского) беглярбекства Сефевидского государства.

В XVI в. владетелями Дизакского меликства становятся албанские князья Мелик Гукас и его сын Асан из рода Лорис-Меликов, переселившиеся сюда из с. Арту провинции Лори и сделавшие с. Туг столицей своего меликства. Раффи в труде «Меликства Хамсе» отмечает, что «крепость мелика Дизака находилась в с. Тох, возле монастыря Гтич, возвышающегося до самих небес». Здесь князь Гукас «восстановил монастырь Гтич, основал обитель и поселился в том же монастыре. А сын, мелик Аван, в селе Тох (Туг) воздвиг великолепную церковь и укрепил поселение обводными стенами. Построен им в том же селе прекрасный дворец» [17, гл. I-II; 8, ч. I, 73; 12, 79-84]. Мелик Гукас стал архимандритом Гтичского монастыря. Развалины же крепостной стены до сих пор сохранились в с. Туг.

В конце XVI в. поражение Персии в сефевидско-османской войне привело к тому, что Гянджа-Карабахское беглярбекство Сефевидской империи в 1588 г. было включено в состав Османской империей. На протяжении 1588–1593 гг. под руководством османского финансового чиновника Мехмеда Имамзаде группа из 5 чиновников осуществила перепись населения этой области. Перепись завершилась 21 марта 1593 г. и нашла свое отражение в документе – «Пространный реестр Гянджа–Карабахской провинции» (Gəncə-Qarabağ əvələtinin müfəssal dəftəri). Гянджа-Карабахское беглярбекство было разделено на 7 санджаков, состоящих из областей (уездов). Дизакский санджак включал в себя Аразбак, Нагорный Дизак и Дизак (Arasbar, Dağlıq Dizaq və Dizaq) [3, 8; 4, 401 (437-438)]. В 1736 г. в Карабахе, на съезде в Суговушане (Мильской степи) Надир-хан Афшар был провозглашен персидским шахом (1736–1747). За подвиги, совершенные меликами в разгроме османов, он особым фирманом подтвердил суверенные владетельские права меликов Карабаха с подчинением выплачивать определенную ежегодную дань в шахскую казну. Таким образом, Надир шах освободил из-под власти Гянджинского беглярбекства земли пяти меликств (Гюлистан, Джраберд, Хачен, Варанда, Дизак с их владениями, включая область Талыш), кочевья Мильско–Карабахской степи, Зангезур и подчинил их шахской власти. Особой милости шаха удостоился владетель Дизака Мелик Еган, которого шах называл «бабалэх» (духовный отец). Мелик Еган был старейшиной карабахских меликов. Шах пожаловал ему титул хана, после чего он стал называться Мелик Еган-хан. Он был назначен главой всех пяти меликств Хамсе. Ему поручалось представлять всех меликов и все налоги, собранные в меликствах, передавать в дворцовую казну [2, 15-16]. В Муганской степи на обряде празднования Святого Рождества и Крещения помимо христиан присутствовали до 3 тыс. шахских придворных, шейх-уль-ислам, кази и другие знатные люди. Из присутствующих только Мелик Еган-хан был удостоен чести извлечь крест из воды [17, гл. X].

На протяжении XVIII–XIX вв. областью Дизак из с. Туг правили:

Мелик Еган (1737–1744), Арам-бек (1744–1745), Есаи-бек (1745–1781), Бахтам сын Атама (1781), Аваг-бек Мелик-еганлы (1781–1785), Вахтанг-бек Мелик-еганлы (1785–1789), Аббас Мелик-еганлы (1789–1805), Аслан-бек Мелик-еганлы (1805–1822). Они стали основателями известных в Азербайджане династий Мелик-Егановых, Мелик-Аслановых, Мелик-Аббасовых.

В с.Туг албанами было построено три христианских храма: церковь Св.Иоанна (св.Ованеса), церковь св.Первомученика Степанноса и Анапат.

Рис.2. Село Туг. Церковь Св.Иоанна XVIII в. до реставрации

Церковь Св.Иоанна (св.Ованеса), расположенная в центре с.Туг, построена в XVIII в. на скале, часть которой выступает у левой стены от входа. Был ли там фундамент более древнего храма можно определить лишь в ходе археологических раскопок. Как отмечал Бархударянц в конце XIX в., «церковь Св.Иоанна великолепная, построенная на четырех колоннах, длина 21 м.90 см., ширина 12 м.92 см., имела купол», имела одно окно на западной стене и три на восточной [8, ч.I, 72]. Великая Победа Азербайджана сейчас позволяет азербайджанским архитекторам с точностью определить все замеры внутри и снаружи храма, а историкам и археологам произвести тщательное изучение захоронений и культурного слоя вокруг церкви. По внешнему архитектурному стилю церковь Св.Иоанна похожа на албанскую церковь Св.Елисея (Джотари) XVIII в. в с.Нидж, что подтверждает общность архитектурных традиций албанских культовых сооружений на правом берегу и левобережье Куры. За время оккупации церковь Св.Иоанна подверглась арменизации в ходе ремонта.

На лицевой стороне камня над входом церкви было высечено: «В 1185 (1736) году. Верхнюю часть церкви Св.Иоанна восстановил Мелик-Еган, сын архимандрита Гукаса, сие есть память его души...». В церкви было каменное крестохранилище, над северным входом которого было высечено: «сие крестохранилище на память мне Мелик-Егану и о родителях моих архимандрите Гукасе и родительнице моей Мариям, и брате моем Араме, и сестре моей Ханум, супруге Ханум аге, сыне Араме, Есайя, Пагтаме, Осепе, Пагире, Сафаре...и прочих, аминь» [8, ч.I, 72]. «Смежно с левой стороной церкви была построена узкая и длинная

часовня как усыпальница меликского рода, в которой были погребены: архимандрит Мелик Гукас в 1154 (1705) г., Мелик-Еган в 1193 (1744) г., Мелик Арам в 1194 (1745), Мелик Есаи в 1230 (1781) г.» [8, ч. I, 73].

Рис.3. Село Нидж. Церковь Св. Елисея (Джотари) XVIII в.

Мелик Есаи был первым из меликов Карабаха, понявшим необходимость регулярного войска и всеобщей мобилизации для обеспечения безопасности страны. В определенные дни, после завершения полевых работ, молодые селяне занимались военной подготовкой: их обучали десятники, полусотники, сотники.

Неоспоримым доказательством сохранения албанского самосознания в XVIII в. служит надпись на надгробном камне Мелика Егана, о которой сообщает Бархударянц. Надпись гласит, что он был почитаем Надир шахом, «властвовал в области Агванской. Был почтен народом Персии больше, чем ишханы Армянской». На надгробном камне его сына Мелика Есайя было написано, что он был «назначен князем шахом Надиром, 33 года он владел страной Дизакской и совершил много подвигов и побед» [8, ч. I, 73; 17, гл. X]. Это информация подтверждает, что меликство считалось Албанской (Агванской) областью, а также доказывает лояльное отношение Надир шаха к албанским меликам Карабаха, которое проявлялось больше, чем к армянским феодалам. Антитеза мелики Агванской (Албанской) Дизакской области и ишханы Армянской области неоспоримо доказывает разграничение: этническое – албаны (агваны) и армяне, территориальное – Агванская и Армянская области, социальных терминов – мелик и ишхан. За годы оккупации эта надпись наверняка давно уничтожена.

На возвышенности в северо-западной части с. Туг, вблизи кладбища была построена другая албанская церковь св. Первомученика Степанноса. На лицевой стороне камня над входом до конца XIX в. сохранялась надпись, в которой было сказано, что в 1196 (1747) году Мелик-Еган и его сын Мелик Есаи восстановили крышу этой церкви. «Церковь очень древняя, построена не менее 600 лет тому назад» [8, ч. I, 74], т.е. приблизительно в XII–XIII вв.

Рис.4. Церковь Св.Первомученика Степанноса

Рис.5. Женский монастырь Анапат

Анапат (так называлась безымянная церковь, часовня или скит, строившиеся вне селения) находится на кладбище в северо-западной части села Туг «каменная с известью церковь, построенная на одном своде. Возле церкви видны преддверья, обломки келий и жилищ. Этот скит был женским монастырем». Здесь находилась могила мелика Бахтама сына мелика Атама [8, ч.I, 74].

Политическую обстановку на Южном Кавказе изменило убийство Надир-шаха Авшара в 1747 г. Зависимость ханств от Каджарского Ирана стала во второй половине XVIII в. чисто номинальной. Возникшие на территории бывших беглярбегств Сефевидского государства Бакинское, Ширванское, Джавадское, Талышское, Кубинско-Дербентское, Гянджинское, Шекинское, Карабахское, Иреванское, Нахчыванское ханства, возглавляемые азербайджанскими тюркскими династиями, просуществовали до начала XIX в.

Дизакский магал. В конце XVIII в., несмотря на сопротивление,

Дизакское меликство было вынуждено подчиниться Карабахскому ханству и было разделено на 4 магала: Дизак, Джеваншир-Дизак, Хырдапара-Дизак, Дизак-Джабраиллы. Дизакский магал (до 1840 г.) центром в с.Туг включал в себя территорию на западе от р.Акара и Гюльтепе до Малтепе на востоке, от горного пояса Зиарат и Деличайя и простирался на юге от р.Аракс у моста Худаферина до горы Хурат [2, 16]. Дизакский магал управлялся наибом из представителей меликского княжеского рода. Крупными населенными пунктами были Гадрут, Джуварлы, Халифашахлы, селениями управляли кендхуды. Потомки меликов и их подданные в конце XVIII, подчинившись Ибрагим-хану, приняли мусульманство [17, гл.III].

В Дизаке и, в с.Туг в частности, на протяжении веков проживали азербайджанцы и албаны-христиане, которые в конце XVIII в. исламизировались, вследствие чего консолидируясь с азербайджанцами, тюркизировались.

Армяне появились в с.Туг к концу XVIII – началу XIX в., так как в 1823 г. они уже проживали в селе. В переписи село из 87 домов именуется армянским, хотя перечислены: минбаши мелик Аслан с братьями (3 дома) и его нукеры (8 домов), мелик Исхан (4 дома), ханские нукеры (2 дома), нукеры Джавар-Кули-аги (3 дома), речбары и сановники ханского брата Гусейн-Кули-аги (6 домов), Кике-Ага, мать Ханлар-аги (1 дом), Джеваншир-бек (1 дом) и его речбары (3 дома) [13, 330]. Таким образом, из 87 домов – 37 домов принадлежали меликам и представителям рода карабахского хана, их слугам и работникам. Примечательно, что не назван ни один армянский феодал, что означает, что армяне села были крестьяне, нукеры и речбары.

После завоевания Карабаха царизмом, согласно политико-административному делению, производимому царизмом на Южном Кавказе, Дизакский магал в 1840 г. был ликвидирован на основе реформы «Учреждение для управления Закавказским краем» от 10 апреля 1840 г. и преобразован в Джеваншир-Дизакский магал Варандинского участка Шушинского уезда Каспийской области (1840–1846), затем земли Дизака с с.Туг входили в Шушинский уезд Шемахинской (1846–1859), Бакинской (1859–1868) и Елизаветпольской (1868–1873) губерний.

Основание школы в с.Туг было связано с именем Мир Мехди Хазани, обладателя талантливого пера своего времени, автора книги «Kitabi-tarixi-Qarabağ», который родился в 1819 г. в с.Мамирли (Məmirli) Баргушадского района Зангезурского уезда. Он получил прекрасное образование, знал арабский, персидский, русский языки и овладел рядом наук своего времени, а также писал стихи под псевдонимом «Хазани». Мир Мехди Хазани в с.Шихымлы (Şiximli) Физулинского района открыл в 1850 г. одну из первых русскоязычных школ в Карабахе. В 1859 г. поэт переехал в с.Туг и продолжил педагогическую деятельность, на протяжении 1859–1894 гг. до конца жизни возглавив здесь основанную им школу. В ней преподавали такие представители азербайджанских интеллектуалов конца XIX – начала XX вв., закончившие Горийскую Учитель-

скую Семинарию (1876–1917), как Мустафа Джахангиров, Мирза Гара Магеррамов, Абдулла бек Мелик-Асланбеков, Мамед бек Мелик-Еганов, а также Аскер бек Эйвазов, закончивший Казанский Университет.

Рис.6. Село Туг на карте Елизаветпольской губернии.

Рис.7. Развалины меликского дворца

В книге Гусейна Ахмедова «Азербайджанская школа XIX века» (“XIX əsr Azərbaycan məktəbi”) указано, что в 1883 г. Садыгбей и Мехдибей Мелик-Аслановы оказывали помощь учебниками и финансовыми средствами бедным ученикам школ Туг и Губадлы. В 1883 г. в с.Туг была создана школа в русско-европейском стиле в одном из зданий меликского дворцового комплекса, о чем свидетельствовала надпись на каменной доске у входа «1883» [5, 5]. Эта современная по тем временам школа дала толчок развитию образования в Азербайджане в целом. Учителя и выпускники этого учебного заведения заложили основу для процветания образования и культуры района в целом.

После Мир Мехди Хазани в 1894–1922 гг. школой руководили Мухаммад Мелик-Еганов и Мустафа Джахангиров в 1922–1934 гг. Следует отметить, что Мустафа Джахангиров, принимавший участие в общественно–политических процессах своего времени и получивший образование в Горийской Учительской Семинарии в 1904–1907 гг., является одним из основателей Тугской средней школы, завоевав своей педагогической деятельностью большое уважение в Карабахе [5, s.5]. Среди выдающихся личностей, выходцев из села Туг, следует упомянуть такие имена, как Худат бек Агабек оглы Мелик-Асланов (1879–1935) и Джавад бек Рза-бек оглы Мелик-еганов (1878–1937).

Худат бек Мелик-Асланов (из рода наиба Дизакского магала, сын Ага-бека Мелик-Асланова, одного из активных борцов против армянской резни в 1905 г.) получил образование в Шушинском реальном училище, и благодаря финансовой помощи мецената Гаджи Зейналабдина Тагиева, в 1904 г. закончил С-Петербургский Институт инженеров путей сообщения по специальности инженер-железнодорожник. После Февральской революции в России по распоряжению Временного правительства в 1917–1918 гг. Худадат-бек назначается в Тбилиси уполномоченным по путям сообщения Закавказья; также утверждается комиссаром Министерства железно–дорожного транспорта Закавказского комиссариата, а затем Закавказской Федеративной Республики. В 1918 г. после провозглашения АДР назначается министром железнодорожного транспорта и министром печати и телеграфа в первом правительстве; в качестве министра железнодорожного транспорта Худадат-бек входил в состав второго, третьего, четвертого и пятого кабинетов правительства АДР. Он избирался депутатом Парламента и первым заместителем Госкомитета обороны АДР (1919) [1, 184]. В советский период он занимал ряд государственных должностей.

Джавад бек Рза-бек оглы Мелик-Еганов (1878–1937), получив первое образование в Тугской средней школе, продолжил его в Шушинском реальном училище и получил высшее экономическое образование в АГУ. В 1903 г., работая на нефтяных промыслах, вместе с М.Э.Расулзаде, Н.Наримановым, М.Азизбековым, М.Мовсумовым, М.Гаджинским, он участвовал в основании социал–демократической организации «Гуммет» (“Hümmət”). При АДР Джавад-бек был депутатом Парламента и постоянным представителем Мусульманской фракции в Закавказском сейме. В 1919 г. его назначили генерал-губернатором Ленкоранского (1919–1920) и Муганского районов, начальником Управления полиции г.Баку. Джавад бек Мелик-Еганов был также основателем первого профсоюза в Азербайджане [7, 1990].

Советский период. В советские годы с.Туг являлось центром Тугского сельсовета Гадрудского района НКАО Азербайджанской ССР. В 1934–1963 гг. Тугская средняя школа находилась под армянским руковод-

ством, и уровень образования становился все хуже. По настоянию населения в 1963–1991 гг. директором школы стал Нияз Джахангиров, под руководством которого 60-70% выпускников школы поступали в высшие и средние технические вузы Азербайджана. Решением Общенационального Лидера азербайджанцев мира Гейдара Алиева, уделявшего особое внимание развитию азербайджанских сел в Нагорном Карабахе, в с.Туг в 1975–1978 гг. было построено новое современное здание для Тугской средней школы на 640 мест, включающее оснащенные всевозможным оборудованием 4 лаборатории, лингвистические, военные и инженерные классы, богатую библиотеку, спортивные и конференц-залы, столовую. Здание отапливалось системой центрального отопления и имело интернат для учеников из соседних сел. Среди выпускников Тугской средней школы было 18 докторов наук, 21 кандидат наук, около 40 высокопоставленных военных специалистов, десятки докторов, учителей и других высокопрофессиональных специалистов. В 1983 г. была проведена большая подготовка к празднованию 100-летия средней школы с.Туг, что подтверждалось экспонатами музея школы. Однако, несмотря на многочисленные призывы, отметить 100-леть юбилей этого учебного заведения, основателями которого была азербайджанская элита, тогдашние армянские руководители Нагорного Карабаха и Гадрута не допустили этого [5, 5].

Оккупация и освобождение. В ночь с 30 на 31 октября 1991 г. с.Туг было захвачено армянскими вооруженными силами, азербайджанцы были изгнаны из села. Во время карабахского конфликта из жителей с.Туг также были шехиды, как и во всём Карабахе. Тугская средняя школа несколько месяцев функционировала в Физули, затем в Баку до 1996 г., а с 1997 г. в поселке Ени Туг в Бейлаганском районе [5, 5]. В период с 31 октября 1991 – до 9 ноября 2020 гг. село находилось под оккупацией незаконных армянских вооруженных сил и подверглось ужасному разрушению, включая дома азербайджанцев, исторические памятники и здание Тугской средней школы.

Президент Азербайджана и Доблестный Верховный Главнокомандующий Азербайджанской армии Ильхам Алиев в своем Twitter 9 ноября 2020 г. объявил об освобождении села Туг, вошедшего в Ходжавендский район Азербайджана.

15 марта 2021 г. Президент Азербайджана Ильхам Алиев, Первый Вице-президент Азербайджана Мехрибан Алиева и их дочь Лейла Алиева посетили Физулинский и Ходжавендский районы Азербайджан, в том числе и село Туг. Президент Азербайджана Ильхам Алиев сказал: «Разрушенное армянами здание школы села Туг. Посмотрите, в какой вид превратили, а потом сказали, что село Туг – армянское село. Если бы было армянское село, было бы оно разрушено? Это древняя земля Азербайджана. Село Туг всегда было и будет азербайджанским селом».

Заключение. Краткий исторический обзор о селе Туг на основе

сведений письменных источников VIII–XIX вв. позволяет утверждать, что это поселение является исконной древней землёй Азербайджана. Доблестная Победа в Отечественной войне 2020 года – Второй Карабахской войне вернула земли Карабаха, включая старинное азербайджанское село Туг ее исконному владельцу – Азербайджану, дала возможность прежним жителям села возвратиться в родные дома и поклониться могилам предков, сохранить и по возможности реставрировать развалины исторических памятников этого села. Албано-удинская христианская община наконец спустя десятилетия преобрела возможность посетить албанские храмы – церковь Св.Иоанна (св.Ованеса), церковь св.Первомученика Степанноса и женский скит-монастырь Анапат. Карабах вновь будет восстановлен и будет процветать.

ЛИТЕРАТУРА

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ensiklopediyası. İkinci cild. Bakı: Lider, 2005, 472 s.
2. Qarabaği Mirzə Yusif. Tarixi-safi / Qarabağnamələr. II kit. Bakı: Yazıçı, 1991, 290 s.
3. Gəncə-Qarabağ əyalətinin icmal dəftəri / Tərtibci Tofiq Nəcəfli. Bakı: Çayıoğlu, 2010, 508 s.
4. Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri / Red. Vasif Quliyev. Ön söz, tərcümə, qeyd və şərhlərin müəllifi Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı). Bakı: Şuşa, 2000, 576 s.
5. Mustafayev R. Xocavəndin 125 yaşlı Tuğ məktəbi/Xalq qəzeti, 2010, 7 aprel, s.5.
<http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2010/aprel/113246.htm>
6. Алиев Ильхам заявил об освобождении новых сел Ходжалы и Ходжавенд. 9 ноября 2020, 13:46. <https://haqqin.az/news/193451>
7. Алиев Ф. Генерал-губернатор Ленкоранского уезда (О.Д.Мелик-Еганове) // «Бакинский рабочий», 18 августа 1990.
8. Бархударянц М. Арцах. Баку, 1895, часть I–II (арм.яз) / перевод Яргуляна, 1949-НАИИАНА инд. № 1622.2010, 415 с.
9. Бунятов З.М. Азербайджан в VII–IX вв. Баку: АН Азерб. ССР, 1965, 384с.
10. Каланкатуйский М. История агван / перевод с арм. К.Патканова. СПб.: типография Императорской Академии наук, 1861, 376 с.
11. Мамедова Ф. Кавказская Албания и албаны. Баку, 2005, 800 с.
12. Мкртчян Ш. Историко-архитектурные памятники Нагорного Карабаха. Ереван: Айастан, 1988, 360 с.
13. Описание Карабагской провинции составленное в 1823 г., по распоряжению Главноуправляющего в Грузии Ермолова, действительным статским советником Могилевым и полковником Ерморловым 2-м. Тифлис, 1866) // переиздание под ред. Т.Мустафазаде, автор предисловия З.А. Гаджиева. Баку, 2004, 415 с.
14. Орбели И. Мхитар Гош и его судебник / Избранные труды. Т.1. М.: Наука, 1968, с.213.
15. Орбели И.А. Хасан Джалал, князь Хаченский // Изв. Имп. АН. СПб., вып. IV, №6, 1909, с.429.
16. Орбели И.А. Хасан Джалал, князь Хаченский / Избранные труды. Ереван, 1963, с.157-158
17. Раффи. Меликства Хамсы. «Мшак», 1882
18. Mamedova F. Au sujet des dirigeants Albaniens du IXe au XVe siècle (dynastie des Djalalides) / TURCICA. Revue d'études turques. Tome XXI-XXIII.1991.Melanges offerts A Irene Melukoff, par ses collègues, disciples et amis, p.307-310.
19. Dowsett C. A Neglected Passage in the "History of Albanians" // Bulletin of the School of Oriental and African Studies University of London, V.19, No.3, 1957, p.463.

QISA TARİXİ BAXIŞ AZƏRBAYCANIN XODCAVƏND RAYONUNUN TUĞ KƏNDİ HAQQINDA

Ülviyyə Ş.HACIYEVA

XÜLASƏ

Məqalə Albaniya dövründə meydana gəlmiş və əsrlər boyu mühüm tarixi rol oynayan Azərbaycanın Xocavənd rayonunun Tuğ kəndinin tarixinə qısa baxışa həsr edilmişdir. Bu kəndin meydana gəldiyi ərazi Albaniyanın cənub torpaqlarının bir hissəsi və tarixdə müxtəlif dövrlərdə Dizak adı ilə tanınan bir sıra Azərbaycanın feodal dövlət birləşmələrinin bir hissəsi idi. Orta əsrlərdə Tuğ kəndində albanlar bu günə qədər gəlib çatan üç kilsə inşa etdilər. Mənbələrə görə, XV–XVIII əsrlərdə Tuğ kəndi Alban bölgəsi sayılan Dizak knyazlığının, daha sonra mülkiyyətin mərkəzi sayılırdı. XIX–XX əsrlərdə Tuğ kəndinin məktəbi bu sahədə maarifləndirmə mərkəzlərindən biri olmuş və Azərbaycan ziyalılarının bir neçə nəslini yetişdirmişdir. Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən 30 ilə yaxın Tuğ kəndinin qanunsuz işğalı bu qədim Azərbaycan torpağını viran və məhvə məruz qoydu. Azərbaycanın Böyük Zəfəri bütün Qarabağın dirçəlişi üçün bir fürsət yaradır.

Açar sözlər: Albaniya torpaqları, Qarabağ, Dizak bəyliyi, mülkiyyət, Tuğ kəndi, Alban kilsələri

BRIEF HISTORICAL OVERVIEW ABOUT TUG VILLAGE OF KHODJAVEN DISTRICT OF AZERBAIJAN

Ulviyya Sh.HACIYEVA

SUMMARY

The article is devoted to a short historical overview of the village of Tug in the Khojavend region of Azerbaijan, which is the oldest settlement that arose in the Albanian period and has played an important historical role for centuries. The territory on which this village arose was part of the southern lands of Albania and known in history as Dizak in different periods of history was part of a number of feudal state formations of Azerbaijan. In the Middle Ages in the village of Tug the Albanians built three churches that have survived to this day. According to sources in the 15th–18th centuries the village of Tug was the center of the Dizak principality, then the melikate, which was considered the Albanian region. In the 19th – 20th centuries the school of the village of Tug was one of the centers for the dissemination of education in this area and brought up several generations of the Azerbaijani intelligentsia. The illegal occupation of the village of Tug by the Armenian armed forces for almost 30 years subjected this ancient land of Azerbaijan to devastation and destruction. The Great Victory of Azerbaijan provides an opportunity for the revival of the entire Karabakh.

Keywords: Lands of Albania, Karabakh, Dizak principality, melikstvo, village of Tug, Albanian churches

UOT 94 (479.24); 930:314

**1918-Cİ İLDƏ URMİYADA AZƏRBAYCANLILARA QARŞI
TÖRƏDİLƏN SOYQIRIM ŞAHİDLƏRİN XATİRƏ VƏ QEYDLƏRİNDƏ****Həsən A.SƏFƏRİ***

1918-ci ildə Cənubi Azərbaycanın qərb hissəsində - Urmiya şəhərində azərbaycanlılar soyqırımı məruz qaldılar. Bu soyqırım həqiqəti, o dövrdəki qanlı hadisələrin şahidi olan insanların xatirələrində və qeydlərində əks olunub. O dövrdə yaşamış şahidlərin qeydləri ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri dəhşətli soyqırımı faktını sübut edir. 1918-ci ildə azərbaycanlılar Güney Azərbaycanın qərb ərazisində soyqırımı məruz qaldılar. Bu zonada ən çox Güney Azərbaycanın ən böyük şəhəri Urmiya soyqırımı məruz qaldı. 1918-ci ildə birləşmiş Erməni-Aysor hərbi dəstələri 6 ay ərzində Urmiyada, demək olar ki, bütün azərbaycanlıları məhv edərək "Dənizdən dənizə - Böyük Ermənistan" planını həyata keçirməyə çalışdılar.

Açar sözlər: Urmiya, azərbaycanlılar, erməni, aysor, soyqırım, xatirələr

Giriş. 1918-ci ildə ermənilər Şimali Azərbaycan və Şərqi Anadoluda olduğu kimi Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində yerləşən Urmiyada da azərbaycanlılara qarşı dəhşətli soyqırım törətdilər. Onlar Cənubi Azərbaycanda aysorları da özlərinə birləşdirib Urmiya şəhəri, ətraf qəsəbə və kəndlərində 1918-ci ilin fevralından başlayaraq 6 ay müddətində davam edən kütləvi soyqırım törətmişlər. Nəticədə Urmiya şəhəri ətraf qəsəbə və kəndləri ilə birlikdə xarabalığa çevrilmiş, əhalinin çoxu soyqırımın qurbanı olmuşdur. Birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin Urmiyada azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırım yerli əhalinin, dövlət rəsmilərinin və xarici diplomatların yazdıqları xatirələr, hesabat və gündəlik qeydlərində də əks etdirilmişdir. Həmin qeydlər, xatirələr və göndərilən hesabatlar bu bölgədə ermənilərin aysorlarla birlikdə törətdiyi soyqırım barədə daha düzgün təsəvvür yaradır. Sırf həmin bitərəf şəkildə yazılmış xatirələr, qeydlər və dövlət rəsmilərinin hesabatları erməni-aysor birləşmələrinin azərbaycanlılara qarşı necə dəhşətli soyqırım törətdiklərini sübut edir.

Urmiyada 1918-ci ilin fevral ayında başlanan soyqırımın birinci mərhələsi. Çar Rusiyasında Oktyabr çevrilişindən sonra rus qoşunlarının

* AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, böyük elmi işçi, seferihesen@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-2405-353X

bölgədən geri çəkilməsi ilə missionerlər Cənubi Azərbaycanda erməni-xristian dövlətinin yaradılması məqsədilə əvvəlcədən mövcud olan erməni və aysorlardan ibarət silahlı dəstənin yaradılması planını tezləşdirdilər. Artıq 1917-ci il dekabr ayında yaradılan birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələri ilk öncə Cənubi Azərbaycanın qərb bölgələrinə aid olan kəndlərə hücum edib qətl və qarət törətdilər, daha sonra isə 1918-ci il fevralın 22-dən Urmiyada kütləvi soyqırmağa başladılar. Hadisələrin şahidi olmuş Urmiya ziyalılarından Rəhmətulla Tofiq 1918-ci il yanvarın 22-dən kütləvi soyqırımın başlanmasını belə təsvir edir: *“Mister Şed, Marşimon, Ağapetros və Urmiyadan olan bir neçə xristian (erməni və aysor-H.S.), ümumiyyətlə Xristian Komitəsi bu gün bütün xristian və ciloları məxfi şəkildə Salmas və Urmiya ətrafından şəhərə dəvət etdilər. 1918-ci il fevralın 22-də gün batana iki saat qalmış xristianlar Qardaş və Dadaş adlı iki müsəlmanla Hazaran darvazasında toqquşdular. Tüfəng səsləri yüksəldi. Sanki bütün xristianlara (birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstəsinə - H.S.) göstəriş verilmişdi ki, şəhərin hər hansı hissəsindən tüfəng səsi eşidən kimi xristianların toplaşdığı yer olan və müsəlmanların evlərinin ortasında yerləşən Hacı Müstəşar karvansarayından müsəlmanları hədəf alsınlar. Oradan başlanan hücum bütün şəhəri bürüdü”* [5, 18-19].

Tehran mərkəzi hakimiyyətinin Urmiyaya göndərdiyi və burada baş verən hadisələrlə bağlı gündəlik Tehrana hesabat göndərən Rəhmətullah xan Mötəmidəlvüzarə isə kütləvi soyqırım başlaması və dövlət rəsmisi kimi onun qarşısını almaq üçün apardığı müzakirəni belə təsvir edib: *“Mən məsələni araşdırmaq üçün Amerika konsuluna (Uilliam Şhed - H.S.) zəng etdim. Vitse-konsul məlumatsız olduğunu bildirdi və əlavə etdi ki, bildiyim qədəri ilə Hazaran məhəlləsində hadisə baş verir, ancaq onun mahiyyəti haqqında heç nə bilmirəm. Mən telefon başında idim. Bu vaxt top və bomba səsləri ucaldı. Konsula dedim ki, bunun top səsi olduğu aydındır və xristianlar tərəfindən atılır. Çünki, müsəlmanların topu və bombası yoxdur. Əlavə etdim ki, top və bomba atılması qadağan olmalıdır. Bu hərəkət əhalinin, xüsusən də qadınların və uşaqların qorxmasına və iztirabına səbəb olur. Atəşi dayandırmaq, məsələni araşdırmaq və müvafiq qərar vermək lazımdır. Uilliam Şhed dedi ki, mənim top və bombadan da xəbərim yoxdur, ancaq tədbir görürəm. Lakin top səsləri kəsilmədi. Tüfəng səsləri də şiddətləndi. Şəhərdən arvad-uşaq nalələri yüksəlməyə başladı”* [1, 32].

Rəhmətulla Tofiq Urmiyada soyqırımın birinci mərhələsini belə təsvir edir: *“1918-ci il fevral ayının 22-i cümə günündə xristianlar çevriliş və kütləvi qırğınlara başladılar. Şənbə günü 1918-ci il fevralın 23-də səhər açıldan yenidən hücum başlandı. Diyələ kəndi və Cuhudlar dağı istiqamətdən şəhəri top atəşinə tutdular. Xristianların (erməni-aysor silahlı dəstəsinin -H.S.) əlində topun olduğundan xəbərsiz olan əhali qorxuya düşdü. Onlar şəhərin hər tərəfindən müsəlman məhəllələrinə axışdılar. Xristianlar Yurdşah, Əsgərhan və Mehdiəlxədəm məhəllələri, xüsusilə Seyid Hüseyn xan Bağı küçəsinə hücum edib, evləri qarət edərək yandırdılar”* [5, 18-19]. Şahidlərin qeydləri əsasında baş verən hadisələrdən görüldüyü kimi son 2-3 ildə Urmiya və ətraf ərazilərə

sığınan erməni və aysorlar silahlandırıldıktan sonra yerli əhalini soyqırma məruz qoymaq üçün hücumla keçib evləri talayaraq, yandırmışlar. Evləri yandırmaqla əhalinin izini silmək isə ermənilərin soyqırım törətdikləri ərazilərdə istifadə etdikləri taktikadır.

Məxfi Əfşar təxəllüsü ilə gündəlik xatirələrini yazan Urmiya sakini isə 1918-ci ilin fevralın 22-dən başlayan kütləvi soyqırımı belə təsvir edir: *“Gecə yarısından 3 saat keçirdi ki, qəflətən atəş səsləri ilə yanaşı, əhalinin yalvarma və “Ya Hüseyin” səsləri eşidildi. Deyirlər, Bazarbaşı məhəlləsində cilo silahlı dəstələri misli görünməmiş qətl və qarət törədib, yüzlərlə insanı öldürüblər. Daha sonra top səsləri eşidildi. Topların səmindən evlər titrəyirdi. Pəncərə şüşələrinin əksəri isə sınırdı. Deyirlər, düşmənlər (erməni-aysor silahlı dəstələri - H.S.) Göytəpə kəndində yerləşdirdikləri toplarını şəhərətrafına gətirib, Hazaran və Bazarbaşı məhəlləsini davamlı atəşə tutublar. Neçə evin dağıldığı, neçə qadın, kişi və uşağın öldüyü məlum deyil”* [9, 173].

Rəhmətullah xan Mötəmidəlvüzarə birləşmiş erməni-aysor silahlılarının Urmiyada soyqırma başlamasını belə təsvir edir: *“Gecədən iki saat keçmiş şəhərin iki tərəfindən, yəni Çərbəxş və Diyələ kəndləri tərəfdən top səsləri eşidildi. Toplar şəhərə atılırdı. Hər yerdə qadın və uşaqların çığırması və bağırması, “Ya Hüseyin” fəryadları ətrafa yayılırdı. İki saat sonra top səsləri kəsildi. Mən 4 saat yarım telefonun başında konsulluqlarla müzakirə aparmışdım. Sonunda tüfəng səsləri də susdu... Səhər tezdən qalxıb hökumət binasına getdim. Məlum oldu ki, dünən qürub vaxtı şəhərdə tüfəng səsi eşidiləndə bir qrup cilo şəhərin ortasında mərhum Hacı Müstəşariləşgər karvansarayında olmuş, qapıları bağlamış və pəncərələri səngər edərək küçədə olan və ya oradan keçən və aralarında uşaqların da olduğu insanlara atəş açaraq onları öldürmüşlər. Gecə vaxtı bir qrup xristian silahlı şəhər darvazasının əşiyində olan müsəlman evlərinə basqın edərək 8 nəfəri, əsasən arvad-uşağı öldürmüşlər. Onların arasında XİN-in Urmu idarəsinin fərraşı Xanəli də olmuşdur. Xristianlar evləri qarət etmiş, əxlaqsız hərəkətlər etmiş, qadınları zorlamışlar”* [1, 32].

Həmçinin şəhərin başqa yerlərində - Əsgərxan, xüsusən də Yurdşah məhəllələrində müsəlmanların evləri qarət edilmiş, yandırılmışdır. Çoxlu sayda müsəlman öldürülmüş və utandırıcı dəhşətli hadisələr baş vermişdir. Həmin gecə qarət edilən və yandırılan evlər arasında Urmunun seyidlərindən və müctəhidlərindən olmuş mərhum Hacı Əlişərəf ağanın evi də var idi. Onun oğlu Əli ağa ailə-uşağını qonşulara aparmaqla canlarını ölümdən qurtara bilmişdi. Baş vermiş biabırçı hadisələr və insanı rıqqətə gətirən bu təsirli vəziyyət bədbəxt insanları heyrətləndirmişdi. Yenə də xəbər gəldi ki, Novkeçər küçəsində bir qrup müsəlmanı öldürmüşlər və onların meyitləri küçənin ortasında qalmışdır. Məlum olmuşdur ki, bu hadisə də dünən gecə baş vermişdir [1, 33]. Xatirələr və hesabatlardan görüldüyü kimi, heç bir müharibə olmadan dinc Urmiya sakinləri sırf soyqırım məqsədilə top atəşinə tutulub, onların evlərinə hücum edilərək qocalar, qadınlar və hətta körpələr belə vəhşicəsinə qətlə yetirilmişdir. Bu şəkildə qarşılıqlı müharibə olmadan və sırf

müəyyən etnik qrupa aid insanların qoca, qadın və uşaqları da daxil olmaqla qətlə edilməsi soyqırımından başqa bir şey deyildir.

Məxfi Əfşar Urmiyada həmin soyqırımı belə təsvir edib: *“Qəflətən axşam vaxtından 4 saat keçmiş Gömrük sarayında toplaşan qəddarlar (birləşmiş erməni-aysorlar – H.S.) atəş açmağa başladılar. Gecənin qaranlığında küçədə, yollarda və damda kimləri görürdülərsə dərhal atəş açıb öldürürdülər. Belə ki, mən özüm evin yuxarı hissəsində kiçik pəncərədən baxıb görürdüm ki, onlar hətta it və pişiyə də atəş açırlar. Atəş açılan ikinci yer isə qəddar Petrosun (erməni-aysor silahlı dəstəsinin komandanı - H.S.) evi istiqamətindən idi. Əsgərxan və Mehdiəlqədəm məhəllələrində dəhşətli vəziyyət hakim idi. Digər atəş mərkəzi isə xristianlığı yayan şəxslərin (missionerlər nəzərdə tutulur – H.S.) evlərinin istiqaməti və Minarə məscidinin yaxınlığı idi. Əzəzəddövlənin evini mərkəzə çevirmişdilər. Məhəllənin əhalisi üç atəş mərkəzinin arasında qalmışdı və özümüzü müdafiə etmək üçün bir dənə də tüfəngimiz yox idi”* [9, 173].

Məxfi Əfşar üçgünlük kütləvi soyqırımın sonrakı günlərini isə belə təsvir edir: *“Şənbə günü səhər məlum oldu ki, Petrosun göstərişi ilə bir neçə topu Cuhudlar dağının başına çəkib və oradan şəhəri atəşə tutublar. Deyilənə görə, 2000-dən artıq günahsız əhali öldürülüb, min nəfərdən çox adamın isə bu qorxudan bağı çatlayıb və ya xəsarət alıblar. Mən nahara yaxın özümə cəsərət verib evin yuxarı hissəsində kiçik pəncərədən Qarasandıq qəbiristanlığı və meydanına, eləcə də gömrüyün qarşısına baxdım. Küçəyə hər addımdan bir təxminən 200-dən çox cəsəd səpələnmişdi. İlahi, məgər bu gün qiyamət günüdür ki, belə dəhşətli faciə baş verib?”* [9, 174]

Rəhmətullah xan Mötəmidəlvüzarə həmin üçgünlük soyqırım barədə yazıb: *“Cilolar və başqaları bir neçə küçəyə hücum etmiş, evlərə soxulmuş, bəzi ailələrdə əxlaqdan kənar əməllər etmiş, biabırçı hadisələr törətmiş, biçarə camaatın var-dövlətini qarət etmiş, təqribən 500 evi yandırmış, arvad-uşağı və kişiləri qətl etmiş, kimsəyə rəhm etməmişlər. Sonradan sülh bərqərar olanda aparılmış yoxlamalar göstərdi ki, törədilmiş vəhşiliklər heç bir qanuna sığmır, heç bir dövrdə buna bənzər hadisələrin olması barədə eşidilməmişdir və onlar heç bir dində rəva görülmür. Həm də günahsız insanların-yaşlı, cavan, qadın və uşaqların öldürülməsi, evlərin və iş yerlərinin talan edilməsi və yandırılması sülh elan olunandan və döyüşlər bitdikdən sonra, həm də görünməmiş amansızlıqla həyata keçirilmişdir”* [1, 38]. Göründüyü kimi bitərəf dövlət rəsmisi olan Mötəmidəlvüzarənin hesabatında ermənilərin soyqırım taktikasını, yəni dinc əhalinin, yaşlı, qadın və uşaqların kütləvi şəkildə qətlə yetirilməsi, onların evlərinin talanması və şəhəri ələ keçirəndən sonra öz şəhərlərinə çevirmək məqsədilə evlərinin yandırılmasını təsvir etmişdir.

Məxfi Əfşar Urmiyada 1918-ci il fevralın 24-də baş verən hadisələri belə təsvir edir: *“Bazar günü (24 fevral 1918-ci il- H.S.) bütünlükdə müsəlmanlar dələduz barişdircuların israr və təkidi ilə təslim oldu və Mirzənin atlıları hədsiz sevinclə axşama kimi silahı olan müsəlmanlardan silahları yığdılar. Daha*

sonra müqavimətsiz və çox rahat müsəlmanları qətlə etməyə davam etdilər. Xülasə, cilo quldurları tökülüb əhalini qətlə edərək talayıb, şəhəri yandırdılar. Bu gün yalandan həmin evlərdən guya onlara atəş açılmasını bəhanə gətirib müsəlmanlara aid 300-dən çox evi yandırdılar. Qətlə edilən yüzlər və minlərlə müsəlmanın cənazəsi küçələrdə, evlərdə və damlarda düşüb qalmışdı. Heç kimsə canının qorxusundan onları basdırma bilmirdi.” [9, 176]

Urmiya sakini Qulam xan Hişmət 1918-ci il fevral ayının 22-24 arasında birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin törətdiklərini soyqırımı belə təsvir edir: “Küçələr və evlər cənazələrlə dolu idi. Evlərin aşıyaları küçələrə dağıdılmışdı və bu vəziyyət, müşahidə edən hər kəsi qüsbəyə boğurdu... Müsəlmanların özlərini müdafiə etdiyi cümə və şənbə gününün tələfatı o qədər ağır olmamışdı. Lakin bazar günü qırğınında müsəlmanlar silah götürməyib və axmaqcasına öz başçılarından təşəbbüsünü gözlədilər. Ona görə də 10 min nəfər hüdunda qadın, uşaq və yaşlı qətlə edildi” [7, 37].

Adı məlum olmayan müəllif isə Urmiyanın təslim olmasından sonra davam edən kütləvi soyqırımı belə təsvir edib: “Marşimon qoşuna əmər etmişdi ki, bir neçə saat əhalini qətlə etsinlər. Ona görə də, əhali təslim olandan sonra da şəhərə daxil olan qoşun (Birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstəsi - H.S.) gördükləri qadın, kişi, uşaq və ümumiyyətlə hər kəsi qətlə yetirdilər. Bu kifayət etmədi onlar əhalinin evinə hücum edib, əmlakı və nağd pullarını qarət etdikdən sonra evin bütün əhalisini qəddarlıqla qətlə edib, oğulları atasız, qızları anasız qoydular. Çox qorxunc və qanlı hadisə baş verdi. Hər yer qətl edilənlərin, günahsızların cəsədləri ilə dolu idi və şəhər açıq qəbiristanlığı xatırladırdı.” [2, 590]. Göründüyü kimi hətta şəhər əhalisi təcavüzkarlara təslim olandan sonra da Urmiyanı erməni-xristian şəhərinə çevirmək məqsədilə, bütün əhalini, o cümlədən qoca, qadın və uşaqları soyqırımı məruz qoydular.

Rəhmətullah Tofiq isə kütləvi soyqırından sonra fevralın 25-də qırğın qurbanlarının dəfn edilməsində iştirak edərək gördüyü mənzərəni belə təsvir edib: “Evlərdə gördüyüm bu qanlı cəsədlər mənə elə pis təsir etdi ki, ömrümün sonunadək yadımdan çıxmayacaq. Vəziyyətdən belə başa düşülürdü ki, xristianlar qapısını sındırdıqları hər bir evdə ilk öncə yalvarıb aman diləməyə həyəət çıxan ev sahibini öldürüb, bu səsə otaqdan çıxmağa çalışsan ev qadını və evdə qorxudan kürsünün ətrafında yorğan altında gizlənən bütün uşaqları yerindəcə güllələyib öldürmüşdülər. Hər kimsə o gün mənim kimi həmin evlərə daxil olsaydı bütün ailə üzvlərinin evin müəyyən yerlərində qətlə yetirildiyini və onların qanlı bədən üzvlərini gözləri ilə görərdi” [5, 24]. Şahidlərin təsvir etdiyi erməni və aysorların dinc əhaliyə qarşı törətdiyi qətləmin forması burada sırf bir xalqın etnik mənsubiyyətinə görə körpədən qocaya qədər məhv edilməsi məqsədilə soyqırımı məruz qaldığını açıq şəkildə nümayiş etdirir.

Beləliklə, birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstəsi fevral ayından Urmiyanın kəndlərində əhalini soyqırımı məruz qoyub, fevralın 22-dən isə Urmiya şəhərində 3 gün müddətinə kütləvi soyqırım törətmişlər. Üç gündə

Urmiyada 15 min dinc azərbaycanlı qətlə edilmişdir. Lakin şəhər əhalisinin təslim olmasına, Urmiyanın erməni-aysor birləşmələrinə təhvil verilməsinə baxmayaraq, azərbaycanlıların soyqırımını dağınıq şəkildə davam etmişdir.

1918-ci ildə Urmiyada azərbaycanlılara qarşı törədilən kütləvi soyqırımının II mərhələsi. 1918-ci ilin fevral ayından Urmiyada başlanan soyqırımla Urmiya şəhəri birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstəsi tərəfindən işğal edildi. Əhali davam edən kütləvi soyqırımdan qurtarmaq məqsədilə təslim oldu. Lakin qırğınlar dağınıq şəkildə davam edirdi. Nəhayət, 1918-ci il mart ayının 16-da Şəkkak kürd tayfasının başçısı İsmayılğa Smitqo birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstəsinin dini başçısı B.Marşimonu Salmasın Köhnəşəhər qəsəbəsində qətlə yetirəndən sonra qəzəblənən birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələri Urmiyada azərbaycanlı əhalinin yenidən kütləvi soyqırımına başladılar [3, 328].

Rəhmətullah Tofiq 1918-ci il mart ayının 18-də ilaxır çərşənbə günü azərbaycanlıların soyqırımının ikinci mərhələsinin başlamasını belə təsvir edib: *“İlaxır çərşənbə idi... Urmiyada sağ qalan əhali otuz üç gün idi ki, evin bir küncünə sığınıb qorxu və iztirab içərisində çörək qutluğundan əziyyət çəkərək, günlərini keçirirdilər. Onların qətiyyəni Marşimonun öldürülməsi məsələsindən xəbərləri yox idi. Belə bir anda Xristian Komitəsinə xəbər çatdırıldı və xristianların (birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələri - H.S.) başçıları 12 saat müddətinə şəhərdə kütləvi qətləmə göstəriş verdilər. İlaxır çərşənbə günü səhər tezdən (1918-ci il mart ayının 19-da – H.S.) 12 min nəfər silahlı (birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstəsi - H.S.) yenidən müsəlmanların məhəllələrinə və küçələrinə hücumu keçdilər. Şəhərdə yaşayan xristianlar da qətl-qarətə imkan yarandığını görüb silahlı dəstəyə qatıldı. Qafqazdan gələn erməni qaçaqları da belə fürsəti gözləyirdilər. Hamısı bir anda hücumu keçdi. Tüfəng səsləri şəhəri bürüdü”* [5, 30].

Rəhmətullah xan Mötəmidəlvüzarə isə həmin ilaxır çərşənbədə başlanan soyqırımını belə təsvir edir: *“Şəhərdə qəribə bir vəziyyət və təsəvvürəgəlməz bir həngamə meydana çıxmışdı. Sətsiz silah səsləri göyə qalxır, arvad-uşaqların nalə və fəryadları eşidilirdi. Hər bir evdən silah səsləri və uşaq çığırıtları gəlirdi. Sübhənallah, qiyamət vəziyyəti müşahidə olunurdu. Hər kəs öz canını qurtarmağa çalışırdı. Atanın oğlundan, ananın uşağından xəbəri yox idi. Qadınlar qarşılıqlarına çıxan həyətlərin 3-4 metr hündürlüyündə olan divarlarından uşaqlarını həyəətə atır, özləri də o hündürlükdən arxalarınca tullanırdı, əl-ayaqlarını sındırırdı, yənə də qalxıb qaçırtdılar. Uşaq və böyüklərin bəziləri o hündürlükdən atladıqdan sonra aldıkları xəsarətdən ayağa qalxa bilmir qarın üstündə huşsuz qalırtdılar. Acınacaqlı vəziyyət davam edirdi. Camaat qaçmaqdan başqa bir əlac görmürdü. Qaçarkən gülləyə tuş gəlməmək hər kəsin bəxtinə qalmışdı. Çoxları amansız güllələrə tuş gəlmiş, evlərin damında, küçələrin ortasında düşüb qalmışdı.”* [1, 56-57].

Rəhmətullah Tofiq isə həmin soyqırımını belə təsvir edib: *“Cilolar və xristianlar əhalinin qapısını daş və balta ilə sındırıb evə daxil olurdular. Qadınların, uşaqların nalə və fəryadı xristianların tüfənginin səsinə qarış-*

muşdı. Təsəvvürə gəlməyən dəhşətli və qorxunc mənzərə yaranmışdı. Əhali uşaqlarını quyuya salır, peç borusu yerində gizlədirdi. Bütün məhəllələrdə qapı və pəncərələrin sındırılması səsi eşidirlirdi. Bu gün cilolar və xristianlar (ermənilər - H.S.) gördükləri hər kəsi yerində güllələdilər. Evlərə daxil olub təsəvvür edilməyən dərəcədə qətli və qarət törətdilər. Bu gün törədilən hadisələr daha dəhşətli idi və onu görənlər hücumun ikinci gününü dəhşətini unudular. Xristianlar kimsədən müqavimət görmədən evlərə daxil olub, damlara çıxıb, qızları, qadınları, uşaqları və kişiləri güllələdilər” [5, 30]. Şahidlərin azərbaycanlılara qarşı təsvir etdiyi kütləvi soyqırımın ikinci mərhələsinə bəhanə isə birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin başçılarından B.Marşimonun Şəkkak kürdlərinin başçısı İsmayılğa Simitqo tərəfindən öldürülməsi idi. Lakin onu azərbaycanlılar öldürməmişdi və heç onun öldürülməsindən də xəbərləri yox idi. Məqsəd isə hətta aidiyyəti olmayan məsələni bəhanə edib Urmiyada azərbaycanlıları bir xalq kimi yox etmək idi.

1918-ci ildə 9 yaşı olan və qətliamı öz gözləri ilə görən Əli Dehqan Urmiyada martın 19-dan başlayan 3 günlük kütləvi soyqırımı belə təsvir edir: *“Atam Marşimonun qətlə yetirilməsi xəbərini eşitmişdi... Hava işıqlanan kimi Günəş çıxmıdan öncə aysorların planından xəbər tutmaq və ailəni təhlükədən qorumaq məqsədilə evdən çıxdı. Bu an xristianların səsi eşidildi. Özümüzi itirib qaldıq. Özümüzə asılı olmayaraq, zirzəmidə mal-qaranın qışı üçün saxladığımız yonca tayasına girdik... Lakin xidmətçi anamı razı salmaq istəyirdi ki, orada gizlənməyək. Çünki, xristianlar bəzi qonşuların ot tayalarına da od vurmüşdular. Anam isə dedi ki, olsun, onda hamımız bir yerdə ölərik. Lakin hava çatmadığına görə 2 saatdan çox orada qala bilmədik. Elə təzəcə tayadan çıxmışdıq ki, bir nəfər silahlı aysor evə soxuldu. Anam dərhal bizi mətbəxdə təndirə atdı, özü də təndirə girdi və gizləndik. Bir müddət sonra mətbəxin qapısının açıldığını və təndirə tərəf gələn ayaq səsləri eşitdik. Elə bildik, silahlı xristianlardır. Lakin bu dəfə atamın səsinə eşitdik ki, ağlaya-ağlaya bizi səsləyir. Məlum oldu ki, atam qatil silahlı xristianların əlindən qurtarıb qaçandan sonra məhəlləmizdəki tanış bir asyurun köməyi ilə salamat evimizə çata bilib. Qətliamdan sonra sağ qalan əhali də evlərində qala bilmirdi. Sağ qalanlar ABŞ konsulluğuna, xəstəxanasına, Fransa missionerlərinin yerləşdiyi məhəlləyə, hökumət binasına sığınıb qətliamdan canlarını birtəhər qurtara bilirdilər” [6, 517-518].*

1918-ci ildə 14 yaşında Urmiyada olan və xatirələrini Həqqu təxəllüsü ilə yazan Urmiya alimlərindən mərhum Seyfülüləmanın oğlu Həbibulla Mədəni kütləvi soyqırımdan sonra acınacaqlı vəziyyəti belə təsvir edib: *“...Belə təhlükəli vəziyyət beş aya qədər davam etdi. Əhali hər cəhətdən ağır əziyyətdə olduğu üçün həyatdan bezmişdi. Əmlak və həyatlarına olan təhlükə qorxusundan tamamilə ümidlərini itirib, gecələr damlarda yatıb, bəzən keşik çəkirdilər. Bəzən də görüş və iclaslarını damlarda təşkil edib müzakirə edirdilər. Bir-birlərinə gündəlik xəbərləri verirdilər” [8, 72].*

Məxfi Əfşar 1918-ci il martın 26-da birləşmiş erməni-aysor silahlı

dəstəsinin Urmiyanın qala divarlarına malik olan və çox sayda əhalinin sığındığı Əsgərabad və Qəhrəmanlı kəndlərini tutub bütün əhalini soyqırma məruz qoymasını belə təsvir edib: “*Cilolar (birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstəsi - H.S.) Qəhrəmanlı və Əsgərabad kəndlərinə hücum edib, kəskin atəşdən sonra digər ətraf kəndlərdən də bu iki kəndə sığınan günahsız əhalini məsciddə qətlə ediblər. Belə ki, məscidin pəncərəsinin çərçivəsinin altından qan bayıra axırdı. Təxminən min nəfər qadın və kişinin öldüyü bildirilir. Həmin iki kənddən bir nəfər də sağ qalan olmadı. Rəcəb ayının sonunadək (1918-ci il aprel ayının ortalarında) vilayətin bütün əhalisi qətl-qarət və müxtəlif çətinliklərlə qarşılaşdı. Təsəvvür etməm ki, dünyada buna bənzər zülm və faciə yaşansın.*” [9, 182].

Soyqırımın təşkilatçı və himayəçilərindən olan və bir neçə il sonra yenidən Urmiyaya qayıdan B.Nikitin Urmiyanın yaxınlığında yerləşən qəsəbə tipli böyük Əsgərabad kəndində gördüyünü, kənddə ölümlərin kütləvi məzarlıqda paltarlı şəkildə basdırıldığını və cənazələrin sümüklərinin hələ çürüməmiş paltarlarla torpaq altından çıxaraq hüznü mənşərə meydana gətirdiyini yazıb [4, 313].

Beləliklə, Urmiyada birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin törətdiyi iki mərhələdə 6 günlük kütləvi soyqırında 30 min azərbaycanlı qətlə edilib. Lakin burada soyqırım 6 ay müddətində davam edib. Urmiya ilə birlikdə Salmas və Xoyda da azərbaycanlılara qarşı soyqırım nəzərə alınmaqla 200 min azərbaycanlının burada soyqırımın qurbanı olduğu məlumdur.

Nəticə və elmi yenilik. Urmiyada 1918-ci ildə birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin dinc azərbaycanlı əhaliyə qarşı törətdikləri dəhşətli soyqırımlar şahidlərin qeydləri, xatirələri və hesabatlarında əks etdirilib. Həmin qeydlər, xatirələr və hesabatlar burada Azərbaycan türklərinə qarşı erməni və aysorların törətdiyi soyqırımın forması və dəhşətlərini araşdırıb, üzə çıxarmaq, eləcə də dünya ictimaiyyətinə çadırmaq baxımından qiymətli mənbə kimi böyük əhəmiyyətə malikdir. Tərədilən soyqırma bitərəf və hətta soyqırımın təşkilatçısı və himayəçisi qismində iştirak edənlərin xatirələrinin cəlb edilməsi də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Həmin mənbələrdə birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin ermənilərin tarixən Azərbaycan xalqına qarşı müxtəlif bölgələrdə törətdiyi soyqırımlarda yandırılmış ərazi taktikası aydın şəkildə öz əksini tapıb. Üstəlik bu mənbələrdə heç bir müharibənin olmaması, yalnız erməni və aysorların silahlanıb, Urmiyada dinc azərbaycanlı əhaliyə hücumu keçib qətlə törətməsi qeyd edilib. Həmçinin həmin qeydlər, xatirələr və hesabatlarda erməni-aysor təcavüzkarlarının Urmiyada azərbaycanlı əhalinin körpəsindən qocasına qədər hamısını qətlə etməklə şəhəri gəlmə erməni-xristianların şəhərinə çevirmə cəhdi əks etdirilib. Urmiyada azərbaycanlılara qarşı ermənilər və aysorların törətdiyi soyqırım müəyyən dərəcədə öyrənilsə də, sırf şahidlərin xatirələri, qeydləri və hesabatları əsasında öyrənilməsi yenilik təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Mötəmidölvüzərə R. Dünyanı yandıran müharibədə. tərcüməçi: Ş.Pənahoğlu, Bakı: Nurlar, 2017, 384 s.
2. تحولات غرب آذربایجان به روایت اسناد مجلس شورای اسلامی، دوره های سوم تا پنجم، به کوشش علی ططری، رحیم نیکبخت، تهران، 1390، کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، 735 ص.
3. توحید ملیکزاده، تاریخ ده هزار ساله سلماس، و غرب آذربایجان، تبریز، 1384، انتشارات الدار تبریز، 700 ص.
4. خاطرات و سفرنامه مسیو ب. نیکیتین کنسول سابق روس در ایران، ترجمه: ترجمه علیمحمد فره وشی، تهران، چاپ او 1326، چاپ دوم 2536، انتشارات کانون معرفت، 325 ص.
5. رحمت الله توفیق، تاریخچه ارومیه، یادداشتهایی از سالهای جنگ اول جهانی و آشوب بعد از آن، انتشارات شیرازه، چاپ اول 1382، 162 ص.
6. علی دهقان، سرزمین زرتشت رضائیه، انتشارات ابن سینا، تهران، چاپ اول 1348، 1017 ص.
7. غلام خان حشمت، مویه های شهر غریب، انتشارات یاز، ارومیه، 1387، ص. 232
8. قاسم اشرفی، غارتگران- وقایع خونین ارومیه در جنگ جهانی اول، نشر اختر، تبریز 1387، 264 ص.
9. مجتبی آزادی، تاریخ قتل عام مسلمانان آذربایجان توسط جلوها، ارومیه، 1369، انتشارات حسام الدین چلی، 254 ص.
10. میرزه امین الشرع خویی، تاریخ تهاجمات و جنایات ارمنه، اسماعیل سمیتقو و سردار ماکو در آذربایجان، به کوشش علی صدرايي خویی، 1385، 46 ص.

ГЕНОЦИД СОВЕРШЕННОГО ПРОТИВ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ В УРМИИ 1918 ГОДУ СВИДЕТЕЛЬСКИХ В ВОСПОМИНАНИЯХ И ЗАПИСЯХ

Гасан А.САФАРИ

РЕЗЮМЕ

В 1918 году на территории нынешней западной части Южного Азербайджана - в городе Урмия азербайджанцы подверглись геноциду. Данный факт геноцида отражаются в воспоминаниях и записях людей, которые были свидетелем кровавых событий тех времен. Записи свидетелей доказывают факт ужасного геноцида против азербайджанцев, совершенный армянами. В этой зоне больше всех геноциду подвергся самый большой город Урмия. Объединенные армяно-айсорские военные отряды в 1918 году в течение 6 месяцев в акупированной Урмии уничтожили почти всех азербайджанцев, претворяя в жизнь план «От моря до моря - Великая Армения.»

Ключевые слова: Урмия, азербайджанцы, армяне, ассирийцы, геноцид, воспоминания

THE GENOCIDE COMMITTED AGAINST AZERBAIJANIANS REFLECTED IN THE MEMORIES AND RECORDS OF WITNESSES IN URMIAH IN 1918

Hasan A.SAFARY

SUMMARY

The Azerbaijanis were under the genocide in the western part of South Azerbaijan - in the city of Urmia. The fact of the genocide is reflected in the memories and records of those who witnessed the horrible genocide committed against Azerbaijanis. Records of witnesses prove the fact of the terrible genocide committed by the Armenians against the Azerbaijanis. Urmiah was the biggest city of Azerbaijan which was under genocide in the same area. The united Armenian-Assyrian armed groups committed a genocide of Azerbaijanians in Urmiah which had been invaded for six months in 1918 and they tried to heave a plan to establish "Great Armenia".

Keywords: Urmia, Azerbaijanis, Armenians, Assyrians, genocide, memories

UOT 94

**ФИЛОСОВСКАЯ ЭЛЕГИЯ ХАГАНИ ШИРВАНИ
О РАЗВАЛИНАХ МЕДАИНА – ДВОРЕЦ ХОСРОВА****Элшад А.БАГИРОВ***

Тема научной статьи, философской элегии Хагани Ширвани (1120-1199), как один из представителей азербайджанской литературы возрождения, о развалинах резиденции дворца Сасанидских шахиншахов. Это руины царского дворцового комплекса Таги-Кисра. Находящийся в Иране дворцовый комплекс на сегодняшний день является историческо-культурным наследием древнего востока.

В статье сфокусировано внимания на анализе касыде великого Хагани «Развалины города Медаин», который посвятил поэт во время своего паломничества в Мекку. В статье ведется теоретический анализ восприятие памятника поэтом в классического образа философской лирики, где основной идеей в касыде является мудрым уроком для феодальных правителей своего времени, каким бы сильным, могучим ни был властелин-шах, ему не избежать общего удела, он обречен на гибель.

Ключевые слова: Хагани Ширвани, Таги-Кисра, развалины Медаин, Сасанидская империя, Хосров I Ануширван

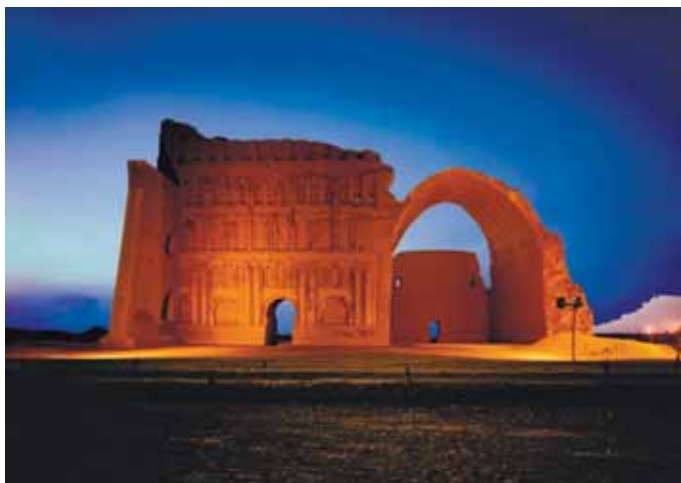
Введение.

*Внимательно смотри, вот для тебя урок.
Стал прахом город Медаин, о жалкий рок.
Идем же, сердце в путь
Нам Деджла путь укажет.
Но глубже, чем река, горючих слез поток [2, 205].*

Эти строки принадлежать великому поэту Азербайджана Хагани Ширвани, после двухгодичного паломничества в 1156-1157 годах XII века н. э. поэт возвращается в Ширван и пишет философскую элегию о развалинах бывшей столице Сасанидской Империи [3,76]. Эта уникальная касыда Хагани «Развалины Медаина» показывает лирическо-трагичную динамику этого историко-монументального архитектурного памятника и символа былого величия Сасанидской Империи. На сегодняшний день ученые на этот уникальный памятник называют символом истории персидской цивилизации.

* Бакинский Государственный Университет; elshadbaghirov@bsu.edu.az; ORCID ID: 0000-0002-9786-095x

Персидская цивилизация до Исламского периода, это громадная цивилизация, это множество разных загадок и сложнейших источников. Описать историческую последовательность и материальную культуру древних персидских государств начиная от Ахеменидов и заканчивая до Сасанидских Шахиншахов буквально было очень тяжело, но существуют уникальные вспомогательные научные дисциплины: нумизматика, глиптика, сфрагистика, эпиграфика. Эти источники, несмотря на трудности в интерпретации, учения прошлого столетия и настоящего времени достигли превосходных успехов. Тема статьи сфокусирована о внимание на восприятие поэта Хагани дворцового комплекса Таки-Кисра или Медаина (Ктесифон (греч. Κτησιφών), араб. Тайсафун, Мадаин), делается теоретический анализ самого памятника историко-архитектурного комплекса, которые еще во времена Хагани превратился в руины и этой в лирической касыды «Развалины города Медаин» возможно узнать о представлении дворца через лирику этой касыды Хагани.

1 рис. Таки-Кисра (араб. كسرى ناولي) — разрушенный дворец Сасанидов на берегу реки Тигр в Ктесифоне на территории современного Ирака. Оригинальное название состоит из двух слов — «Айван» и «Хосров» [4].

Именно не далеко от города Багдада, возле квартала Асбанбар, поэт увидел в руины дворцового комплекса (обожжённый кирпич, V-VI века н.э.), включающие полуразрушенный гигантский айван*, служивший парадным приемным залом.

Идея написание этой темы дала почву недавний документальный фильм «Таки-Кисра – Чудо Архитектуры» этот фильм был представлен Институтом Рошан Персидских исследований. В фильме принимали

* *Айв́ан* (от араб. иван – зал, дворец; перс. эйван – открытая галерея, терраса, навес), в жилой, культовой и дворцовой архитектуре Ближнего и Среднего Востока (пролет ок. 25 м, выс. ок 35 м, один из крупнейших сохранившихся кирпичных сводов в мире).

участие ученые и специалисты до Исламского периода, а именно специалисты по консервации памятника. По словам режиссера фильма Педжман Акбар Заде, не смотря на то, в течение многих веков памятник находился на территории Ирака, то с исторической точки зрения, безусловно, этот исторический монумент символ Сасанидского могущества.

Свободолюбивый поэт Хагани. Лирическо-философское восприятие великим поэтом Хагани к памятнику до Исламской эпохе увиденный им самими в XII веке нашей эры. Как уже было отмечено, это одна из самых популярных философских произведений, пройдясь по грандиозным руинам древнего города столицы Шахиншахов, поэт осматривает останки дворца Таки-Кисра, Он размышляет о правителях государств, судьбе народов и стран [6].

Касыда «Развалины города Медаин» носит в себе характер не панегирического типа, а скорее всего лирико-дидактический тип, состоит из 15 бейтов, то есть частей. Фрагмент из этой касыды:

*«Так обратись к развалинам, - и ты услышишь,
Как плачет из глубин невнятный голосок,
Вглядишься, как медленно крошатся эти зубья:
Все временно. Все тлен. Всему назначен срок [7].*

Из исторических личностей в касыде «Развалины города Медаины» Хагани упоминает шахиншахов, таких как Ормузд IV (578-590) Шахиншах Сасанидской династии. Следующее упоминания Хосров Анушерван (531-579) великий реформатор, далее Хосров Парвиз (578-590) великий и победоносный шахиншах Сасанидской Империи.

Свободолюбивый поэт Хагани это представитель азербайджанской литературы возрождения XII века нашей эры. Его путь это приближения к гуманистическим идеалам, был прославленный мастер придворной поэзии виртуоз риторического стиля.

Афзеладдин Хагани (1120-1199) происходил из простой ремесленной среды, великий поэт выходец мусульманско-христианского культурного мира Закавказья. Он почти всю жизнь посвятил восхвалению ширванских, византийских правителей и вельмож. Вместе с этим, значительную часть его литературного наследия составляют оды, послания, газели, элегии на смерть, фрагменты, предназначенные не для аристократических сфер, а для непосредственного окружения поэта. В этих произведениях интимного характера звучит удивительное для профессионального панегириста того жестокого раздробленного феодального века человеколюбие, внимание к горю и радостям простых людей стремление их просветить и возвысить [8, 37]. Хагани было лет 20-22, когда не стало его любимого наставника Омар Кафиаддин. Утрата отозвалась в сердце поэта глубокой болью. Несколько позднее молодого Хагани берет под покровительство знаменитый Абуль-Ала Гянджеви, снискавший имя «Малек Ош-Шоара» - царь поэтов и возглавлявший поэтов при дворе Ширваншахов. Он представляет Хагани

Ширваншаху Манучехру, но при дворе и до этого слышали о таланте Хагани.

Положение Хагани при дворе ухудшается после кончины в 1149 году Манучехра. Ширваншаха Манучехра сменил на троне его амбициозный сын Ахситан, не знавший «ни милосердия, не стыда», тот самы Ширваншах Ахситан о жестокосердии и злобности которого писал Хагани. Несмотря на все старания, Хагани не сумел изменить плохого отношения к себе новоявленного владыки. Фрагмент из жалобной касыды тому подтверждения:

«Я злобою плене и окружен

И каждый вздох мой горек и стеснен»

Здесь Хагани меняет свой стиль от панегиристических касыд он обращается к реализму. В 1157 году Хагани добивается разрешение покинуть Ширван под предлогом паломничества в Мекку за год странствия он обошел ряд стран Ближнего Востока. Побывал в таких культурных центрах, как Ардебиль, Хамадан, Исфаган, Багдад, помимо этого он общается с видными учеными и государственными деятелями, знакомился с нравами и укладом жизни природой этих краев. Итогом странствий появилась на свет касыда «Развалины города Медаин», здесь он повествует об увиденном и пережитом в пути. Это элегия навеянная, очевидно, остановкой паломнического каравана на возвратном пути на Тигре, иначе как нельзя сказать великая столица Сасанидской Державы Ктесифон. Вид разрушенного дворца, где жили до Исламского периода гордые Шахиншахи, вызвал в поэте унылые мысли о былом земном могуществе [9, 412]. Это касыда является одним из глубоко философских и художественно совершенных творений в мировой поэзии. Здесь Хагани высоко эпично, философски осмысляет участь некогда грандиозного дворца в Медаине, символа былого могущества Шахиншахов, обратившегося в развалины. Поэт проводит идею неизбежности краха владык, обреченности их могущественных держав, призывает поколения прислушаться к поучительным урокам истории.

«Нас воздвигала справедливость, и нас разрушил грозный гнет.

Смотри-вот так дворцы тиранов круженные времени сотрет.

«Сей дворец был стран властитель, Медаин – как царь».

Вавилон-Телохраниль, Туркестан-вратарь.

Тут некогда пировал сам Хосров II Первиз, тут он

Совершал положенные искони торжественные обряды праздника

Науруза (весеннего нового года) и михрегана.

Тут он пышно производил обрядовую посадку порея в ограду жемчужин.

И вино на пиру лилось рекой, а теперь [10].

В XII веке н.э. из праха Хосрова II Первиза, быть может, был сделан глиняный чан для вина. Хагани набирает себе на память, словно святыню,

горсть земли из медаинских развалин и кощунственно произносит:

*Хагани! Жди назиданья, сим дворцам молясь,
И к тебе за подаяньем стукнет всякий князь.
В Мекке дух насытит ищут путники всех стран,
Ты ж запас из Медаина привези в Ширван.*

Пусть хаджи везут из Мекки в четках прах Хамзы (дядя пророка Мухаммеда, много содействовавший торжеству Ислама).

После своего возвращения в Ширван, поэт пишет эту философскую элегию о развалинах дворца шахиншахов. Это касыда вызвала много интересных откликов подражаний и ответов у крупнейших поэтов Востока. Как уже было отмечено, Хагани дает мудрый урок феодальным правителям своего времени. Каким бы сильным, могучим ни был властелин, ему не избежать общего удела, он обречен на гибель. Так не смогли обрести покой правители Сасаниды все они превратились в прах.

Представленный фрагмент из этой касыды в переводе Державина В.

*Свой стол плодами золотыми Парвиз когда то украшал
И пиршественный стол, как солнце златыми гроздьями блистал
О золоте не говори мне, да и Парвиза нет давно.
Скажи, как мудрым подобает – пришло, ушло, истреблено
Где все они! Ушли бесследно удел всеобщей разделяя
Владык и шахов поглотила их породившая земля [12, 23].*

Рис. 2. Хагани в Медаине, масляная картина в Государственном Музее Литературы Имени Низами, Зал Хагани [11]

О развалинах Медаина. Увиденным Хагани развалины дворца в XII веке является уникальным памятником архитектурного зодчества, оставив на память как символ Сасанидского богатства могущества, как отметил в касыде поэт.

Нас воздвигала, и нас разрушил грозный гнет.

Смотри-вот так дворцы тиранов, круженные времени сотрет.

Таки-Кисра, тот же Медаин, чудо архитектуры шахиншахского дворца Империи Сасанидов, находится на берегу реки Тигр в Аспанбаре. Оригинальное названия состоит из двух слов Айван-Э Кесра (Арка Хосрова) В центре дворца находится большой сводчатый зал высотой 27 метров и расстоянием между основами 23 метра. Сохранилось более 23 храмов огня, которые представляют собой квадратные помещения с куполами. Раньше стены здание были покрыты штукатуркой, на которого наносился рисунок [13].

Ктесифон был основан как военный аванпост Парфии. Цари парфянской династии Аршакидов использовали его как зимнюю командную ставку, а после того как соседняя Селевкия была разрушена 165 г. н.э., Ктесифон стал главным городом Вавилонии. В 211-212 гг. III века н.э. Артаксеркс, сын Папака, основал империю Сасанидов, и Ктесифон стал ее столицей. В 636 г был захвачен арабами. Окончательно утратил свое значение уже после основания города Багдада 762 году [14]. По мнению ученых, строительство шахиншахской резиденции началось в 540 году во время войны Хосрова I Ануширвана с Византией. Именно датировка этого грандиозного сооружения вызывает разногласия среди ученых. Ряд ученых связывают дворец с именем Шапура I, указывая на элементы римской архитектуры в композиции фасада и сходства с дворцом Ашура. Весьма замечено это сходства, так как в войнах с Римом Шахиншах Шапур I неоднократно, с целью укрепление и расширение государства Сасанидов, вторгались на территорию Рима уводя в плен большое число жителей. При Шапуре I в Империи населенных пунктах проводились ирригационные, и строительные работы были основаны новые города [15,185].

С другой стороны известно, что в Ктесифоне была резиденция Хосрова I Ануширвана (531-579) VI н.э. В правление Хосрова I, интенсивно шло градостроительство. Например, были достигнуты новые успехи в архитектуре, искусстве, ремесленном производстве. Это был период, когда ремесленная продукция Сасанидской Империи, особенно драгоценные художественные произведения, стали, распространяться далеко за пределы империи.

Рис. 3. Хосров Ануширеван с поданным перед Дворцом Таги-Кисра [16]

Едвали Хосров I Ануширеван довольствовался постройками своих предшественников, в его строительной деятельности, несласть молва о склонности к гигантскими сооружениями. Если современников периода Хосрова I поражали убранство тронного зала шахиншаха и чудесные мозаики. То действительно в раскопках найдены остатки мозаик из яркого стекла, мрамора и перламутра, покрывавших свод и стен. Зал был задрапирован огромным занавесом, пол был покрыт ковром, затканым жемчугом и драгоценными камнями. Этот ковер изображал пробуждения весны был разрезан на куски арабскими воинами [17, 405].

Если блеск и красота этого дворца, взбудораживали умы людей современников Сасанидского периода, то в XII веке от грандиозного дворца Таки-Кисра символ богатства и красоты могущества Сасанидов, обернулся в обломки, стоящий перед обломками Поэт прекрасно представляет в этой касыды:

*Так обратись к развалинам – и ты услышишь,
Как плачет из глубин невнятный голосок.
Вглядишься, как медленно крошатся эти зубья
Все временно. Все тлен
Всему назначен срок
Топчи нас, человек, Мы, как и ты, истелены.*

Знания Хагани к до Исламской культуры востока. Философская элегия поэта пропитана плачем и обидой, здесь поэт сравнивает гибель владык и как уже было отмечено о том что проводит идею об неизбежности краха владык и обреченности могущественных держав, тем не менее восхищался бывалом величии держав до Исламского периода таких как Ахеменидской Империи, Парфянской, Сасанидской Империи.

Во времена Хагани XII века н.э., интеллигенция придворных поэтов очень хорошо были уведолены с древнеперсидской мифологии, историей, литературой Зороастрийского толка, можно встретить в некоторых касыдах Хагани и конечно же великого Низами, как в

лирических касыдах так и в знаменитом Пятерицы Хамсе.

Хагани неоднократно обращался к зороастризму и в противовес феодальных правителей в Азербайджане, неоднократно грозился стать зороастрийцем вот фрагмент из лирической касыды:

*«А коль найдется на земле поэт, похожий на меня,
Пусть иноверцем стану я, пойду, молиться в храм огня»,
«Когда же кейсар захочет суть Зардушта ведать, то ему
Из тьмы забвения глухой я «Зенд-Авесту» подыму,
И объясню я смысл огня, открою, что такое «Зенд»,
И по всей Авесты древний суть, и как произошел «Пазенд»»*

Последние же строки показывают, что поэт не просто был готов молиться огню, но и хорошо был осведомлен об «Авесте». Если в феодальном мусульманском обществе периода живший Хагани, предостерегались от поклонению огню, то поэт не шел дальше угроз стать огнепоклонником [18,68].

В этих лирических произведениях ключ к тому, что среди придворных поэтов и относительно Хагани все они были знакомы с данными трудами и соответственно владели среднеперсидским языком (пехлеви), без знания, которого знать персидскую культуру было бы невозможно.

Представляем фрагмент из посвященной статьи касыды «Развалины города Медаин»:

*«Но кто не плакал в Медаин, тот сердцем низок и убог
Куфу не выше Медаина мирская слава вознесет,
И эти гордые руины. Куфы не превзойдет.
Куфе и Медаина стены равны пред гневом вечных гроз.
О, Медаин, как много ликов хранит скрижаль твоих камней».*

Из фрагмента этой касыды можно заметить упоминание поэтом исторического города Куфы но не до Исламского времени. Куфа-город в Месопотамии во времена Омейядов (661-705 гг.) одним из крупных центров мусульманского востока. В данный момент это небольшая деревня [19, 69]. Такой образец философской лирики впитает в себе полных раздумий поэта о судьбах властей, которых так безмятежно превратились в прах. Представляю еще один, если не повторно фрагмент из этой касыды:

*«Свой стол плодами золотыми Парвиз когда то украшал,
О золоте не говори мне, да и Парвиза нет давно,
Скажи, как мудрым подобает «Пришло, ушло, истреблено»
Где все они? Ушли бесследно, удел всеобщий разделяя,
владык и шахов поглотила их породившая земля».*

Рис. 4. Завоевания арабами столицы Сасанидской Империи Ктесифон, конец эпохи владычества последней персидской империи [25]

Пройдясь по грандиозным руинам древнего города Сасанидской Империи, поэт осматривая остатки дворца Таки-Кисра, несмотря на паломничество к святыням Ислама, сильное впечатление произвела его именно этот памятник, то есть бывшая столица персидской империи, которые безжалостно разрушена арабами в этом касыде Хагани упоминает о злом роке подвергшись дворец шахиншахов. Представленный один фрагмент начального текста из этой касыде:

*«Смотри, она горит от ужаса и горя.
Слышал ли ты когда, чтоб воду пламень жег?
Плати же, как она зекят слезами платит-
Здесь у морской губы – соленый свой налог.
О, если бы река все рассказать могла нам,
Как бил озноб её – всю с головы до ног!
Она сама в цепях и вьется длинной цепью
Её пожар загнал, и ужас уволок».*

Заключения. Хагани умер в 1199 году, последние дни свои свободолюбивый поэт прожил в древнем культурном центре Южного Азербайджана – городе Тебризе, где и был похоронен на кладбище поэтов «Сурхаб». Могила поэта, благодаря народной заботе из поколения в поколения сохранились и доныне. Поэт прожил тяжкую, сложную, полную страданий жизнь. И гуманистическая сущность и противоречия в его творчестве обусловлены трагическими диссонансами современной поэту эпохи раздробленных феодальных государств [20].

Хагани был и является одним из выдающихся примеров эрудированного поэта, он был известен своим чрезвычайно богатыми образами, взятыми из широкого круга областей знания включая до Исламского периода и ссылающимися к ним маньеризмом, то есть образа действием, где то в большой степени это заметно выражалось в нем больше чем в других классических поэтом Азербайджана XII века. Он

трансформировал поэзию своих предшественников и своей любви к парадоксу в том смысле, что поэт сам являлся парадоксом, избытка его стилия резко констатирует, как например, в касыде «Развалины города Медаин», с его глубоко меланхолической личностью [21; 22].

Но он не стал нейтральным летописцем эпохи он стал критиком века, борцам против общественного зла, глашатаем благородных гуманистических идей. Какая же участь постигла уникальному памятнику как чудо архитектуры Таки-Кисра об этом отчетливо описывает поэт увиденным своими глазами:

*« Балконы рухнули, от полыхали балки.
Здесь был, когда то пол,
Здесь – круглый потолок
Не удивляйся! Там где соловьи гремели
Одна сова кричит плачевный свой упрек».*

Таки-Кисра или как называли в народе «Арка Хосрова»^{*}, является крупнейшим в мире однопролетным кирпичным сводам. Дворец, является символом как до Исламской эпохе в эпохе Сасанидской империи.

На сегодняшний день дворец не только рушиться на глазах современников, но и находится в опасности. Дело в том что ситуация в Ираке за последние года, сильно начало сказываться на пренебрежительное отношения к памятнику архитектурного наследия. Присутствия в Ираке враждебной организации вооруженных групп ИГИЛ в 2015-2016 годах проводили военные действия от 60 километров. Таги-Кисра. По мнения режиссера фильма «Таги-Кисра Чуда архитектуры» Педжман Акбарзаде, эти военные действия со стороны ИГИЛ в зоне Северного Ирака, могут полностью разрушить архитектурный памятник культурного наследия [23]. Во избежание процесса разрушений шахиншахского дворца на берегу реки Тигр в Аспанбаре Ирака, на сегодняшний день муниципалитет Тегерана ведет переговоры с градостроителями и властями Багдада о восстановлении ряда стареющих памятников в Ираке, включая. Таки Кисра, архитектурно важный памятник персидской эпохи Сасанида именно министр культуры, туризма Ирана Али Асгар Мунесан согласился об организации бюджетного планирования руины дворца [24].

*«Не смейся над моим рыданием, - помни, путник.
Кто слез не проливал, тот низок и убог.
Когда-то Медаин был не беднее Куфы
Ведь камня этих стен так много рук касалось
Привратником здесь был властитель Вавилона»
Хагани Ширвани «Развалины города Медаин»*

^{*} высота, которого 27 метров

ЛИТЕРАТУРА

1. Айва. Стародуб Т.Х. // knowledge.su/a/ayvan.html. 11.02.2021
2. Хагани. Лирика. Составитель Мирза Ибрагимов. Баку: Элм, 1982.
3. Бертельс Е.А. Очерки истории персидской литературы. Л.: Ленинградский Восточный Институт им. А.С.Енукидзе, 1928.
4. Археологические объекты в Salman Pak Таки Кисра // <https://ru.advisor.traver/poi/Taki-Kisra-13637> April 22, 2019-0:57
5. Archaeology illustrated by Balage Balogh, Tha Tallest Brick Arch in the World, 6th, с. AD//archaeologyillustrated.com/collections/the-taq-e-kasra-ctesiphon-the-tallest-brick-arch-in-the-world-sasanian-or-parthian-construct/ 11.02.2021
6. Знаменитая элегия Медаин (Ктесифон) // cultin.ru/writers-khagani-shirvani-p5/ 02.15.2021
7. Хагани Ширвани Афзаладдин Ибрагим Али оглы. Развалины города Медаин. Литературный салон, библиотека классики клуба лиим // lib.liim.ru/creations/x-001/x-001.html. 02.17.2021
8. Краткая история литературы Ирана, Афганистана и Турции. Курс лекции Болдырев А.Н. Л.: Ленинградский Университет, 1971.
9. Крымский А.Е. Низами и его современники. Баку: Элм, 1982.
10. Вступительная статья Мирзы Ибрагимова об лирике Хагани Ширвани, Баку: Элм, 1982.
11. Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinə Nəsr Edilir // Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı – Video//nizamimuseum.az/ 29.02.2021
12. Общественно-политические и философские взгляды Хагани Ширвани. Рзакулизаде С.Д. Баку: АН Азерб. ССР, 1962.
13. Энциклопедия Кольера—Что такое Персия, Древняя цивилизация, культура // diclist.ru/slovar/koliera/p/persija-drevnjaja-tsvivilizatsija-kultura-html/ 02.11.2021
14. Оксфордская Иллюстрированная Энциклопедия Всемирной Истории с 1800 и до наших дней. II том // yanko.lib.ru/books/hist/ox-v2-hist1-a.htm. 13.02.2021
15. The Seventy wonders of the Ancient world the great monument and how they were built. Reade, Dr. Julian L. 1998, p.185-186
16. Iran Zamin Mohamed Haghani // i.pining.com/originals/f8/38/e5/f838e52928967f25a/jpg. 02.27.2021
17. Все монархи Мира. Справочник. Москва, Изд. Вече, 2006.
18. Древний, древний Азербайджан (историко-географический очерк). Сейран Велиев, Баку: Гянджлик, 1987.
19. Цитаты известных людей Эфзеледдин Хагани—Цитаты // <https://citaty.info/man/efzeleddin-hagani>. 02.03.2021
20. Arab invasion of Persia Capturin. Aria Hasanzade // moddb.com/mods/iranian-uprising/images/arab-invasion-of-persia-capturin-2/ 28.02.2021
21. Kâqâni Šervani, Life Encyclopedia Iranica // <https://iranicaonline.org/articles/kaqani-servani> 02.03.2021
22. Литература XII в. Хагани // Глава IV – Литература Азербайджана. Гулизаде М.Ю. с. 324. // История Всемирной Литературы том II. М.: Наука, 1984.
23. Persian`s Empire Taq-e Kasra: interview with Pejman Akbarsadeh on 7 February 2018 // youtube.com.
24. Иран ремонтирует Таки-Кисра в Ираке // ru.irna.iz/news84182362/ 17.02.2021
25. Ctesiphon in Smoke, Fire and Blood Book Arab Muslim Invasion of Persia Author: Dr. Kourosh Aryamanesh <http://iranpoliticsclub.net/history/ctesiphon-review/> 02.03.2021

XAQANI ŞİRVANININ MƏDAİN XƏRABƏLƏRİ – XOSROV SARAYI HAQQINDA FƏLSƏFİ ELEGİYASI

Elşad A.BAĞİROV

XÜLASƏ

Xaqani Şirvani (1120-1199) Azərbaycan ədəbiyyatının dirçəliş dövrü olan XII əsrin nümayəndələrindən biridir. Məqalədə Həcc ziyarətinə həsr etdiyi "Mədain şəhərinin xərabalıqları" qasidəsi təhlil edilir. Qəsidə şairin Sasani şahənşahlarının sarayının xərabalıqları olan tarix-arkitektura kompleksi Taki-Kisraya həsr olunmuş fəlsəfi elegiyasıdır. İran İslam Respublikasının ərazisində yerləşən saray kompleksi qədim Şərqi tarixi bir mədəni irsi kimi qorunur.

Şairin ziyarət zamanı qələmə aldığı qəsidədə abidə fəlsəfi lirikanın klassik obrazında qavranılır. Qəsidəsindəki əsas fikir feodal hökmdarları üçün müdrik bir dərstdir. Sonda belə qərara gəlmək olur ki, hökmdar nə qədər güclü və qüdrətli olsa da, ölümə məhkum olduğunu ibrət kimi göstərir.

Açar Sözlər: Xaqani Şirvani, Taki-Kisra, Mədain xərabalıqları, Sasani imperiyası, I Xosrov Anuşirəvan

PHILOSOPHICAL ELEGY OF KAQANI SHIRVANI'S QASIDA THE PORTALS AT MADA EN – PALACE OF KHOSROW

Elshad A.BAGİROV

SUMMARY

The topic of this present article is dedicated to the philosophical elegy of Khagani Shirvani (1120-1199), as one of the representatives of the Azerbaijani literature of the revival. One of its famous qasids is dedicated to the ruins of the palace of the Sassanid shahinshahs. The ruin of the Taki-Kisra is the royal palace historical architecture complex. The palace located in Iraq today is the historical and cultural heritage of the ancient east.

Particular attention is focused on the analysis of the qasida of the great Khagani "Ruins of the city of Medain", which the poet dedicated during his pilgrimage to Mecca. The article provides a theoretical analysis of the poet's perception of the monument in the classical image of philosophical lyrics, where the main idea in the qasida is a wise lesson for the feudal rulers of his time, no matter how strong and mighty the lord-shah may be, he cannot avoid a common destiny, he is doomed to death.

Keywords: Kaqani Shirvani, Taki-Kisra, ruins of Medain, Sassanian Empire, Khosrov I Anushirvan

UOT 94”04/15”

XV-XVI ƏSRLƏRDƏ OSMANLI DÖVLƏTİNİN
“KAPİTULYASIYA” MÜQAVİLƏLƏRİNƏ DAİR

Sevinc Ə.ZEYNALOVA*

Hindistana dəniz yolunun və yeni torpaqların kəşf olunmasına baxmayaraq, Şərqi Aralıq dənizi Avropa dövlətləri üçün yenə də əhəmiyyətini saxlamışdı. Bu səbəbdən də, bu dövlətlər, ilk növbədə Venesiya, Fransa və İngiltərə Osmanlı dövləti ilə ticarət əlaqələrinin qurulmasında maraqlı idilər. Digər tərəfdən, Qərbi Avropa ölkələri də XV əsrin sonuna doğru dünyanın mühüm diplomatik mərkəzinə çevrilmiş Porta ilə siyasi və diplomatik əlaqələrin qurulmasında maraqlı idilər.

XV-XVI əsrlərdə sıx siyasi və diplomatik əlaqələr sayəsində Venesiya, Fransa və İngiltərə ticarət imtiyazları, “kapitulyasiyalar” almağa müyəssər oldular və bu müqavilələr sonradan Avropa dövlətlərinin müstəmləkəçi ekspansiyasının alətinə çevrildi. Osmanlı dövlətinin Qərbdən iqtisadi və siyasi asılılığının artması isə onun təkcə xarici siyasətinə deyil, iqtisadiyyatına da böyük zərbə vurdu.

Açar sözlər: Osmanlı dövləti, ticarət imtiyazları, kapitulyasiyalar, diplomatiya

Giriş. Orta əsrlərin sonuna doğru dünyanın siyasi coğrafiyasında baş verən dəyişikliklər – Şərqdə monqol uluslarının yerində yerli etnik gücə malik imperiyaların yaranması, Qərbdə isə – milli dövlətlərin özülünün qoyulması, yeni miqyas alan coğrafi kəşflər, Hindistana dəniz yolunu ələ keçirmək üçün Portuqaliyanın və İspaniyanın bir-birilə rəqabəti nəticəsində bəzi torpaqların və yolların avropalıların əlinə keçməsi, eyni zamanda 1453-cü ildə İstanbulu fəth etmiş türk-müsəlman dövlətinin varlığının ortaya çıxması ilə müəyyən edilmişdi. Avropanın böyük bir sürətlə şərqə doğru irəliləməsi (əslində bu irəliləmənin prelyüdiyası xaç yürüşləri zamanı başlamışdı) bu siyasi coğrafiyanın yaxın gələcəkdə yenidən şəkillənəcəyindən xəbər verirdi.

İlk mərhələdə Şərqə “nüfuzetmə”nin başında dayanan əsas qüvvələr Venesiya, Genuya, Kastiliya və Portuqaliya idi, daha sonra İngiltərə, Fransa və Hollandiyanın mübarizəyə qatılması ilə rəqabət daha da gücləndi. Bu prosesə qarşı gələn qüvvələr – Osmanlı dövləti, Məmlük dövləti, XVI əsrin əvvəllərindən etibarən isə həm də Səfəvilər idi. Tarixi retrospektivdə baxdıqda aydın olur ki, Asiyanın bu qüdrətli türk-müsəlman dövlətləri Avropanın şərqə doğru

* Bakı Dövlət Universiteti, baş müəllim, sevinc_zeynalova@hotmail.com; ORCID İD: 0000-0001-6679-2483

irəliləməsinin əsl səbəblərinin fərqiində idilər: tarixşünaslıqda uzun illər hökmran olan fikrin əksinə, Şərqlə dövlətləri “coğrafi kəşflər” adı altında baş verən hadisələrin mahiyyətinin işğalçılıq və müstəmləkəçilik cəhdləri olduğunu bildirdilər. Lakin bu halda belə, müstəmləkə ekspansiyasının qarşısını almaq iqtidarında deyildilər. Birincisi, türk-müsəlman dövlətlərinin öz aralarındakı rəqabəti buna imkan vermirdi; ikincisi isə, Avropa dövlətlərində başlamış ictimai və iqtisadi proseslər (milli dövlətçiliyin özülünün qoyulması, erkən kapitalizmə təsərrüfatının meydana gəlməsi, burjuva ideologiyasının təməlinin atılması) çox qısa bir müddət sonra onları Şərqlə dövlətlərindən üstün etmişdi.

Şərqlə dövlətləri hərbi cəhətdən Avropanın əksər dövlətlərindən üstün olsalar da, apardıqları aramsız müharibələrdə müttəfiqlə hər zaman ehtiyac duyurdular. Digər tərəfdən, Avropa dövlətlərinin ittifaqlarının qarşısını almaq üçün, potensial qüvvələri diplomatik və ya iqtisadi yolla neytrallaşdırmaq lazım gəlirdi. Məhz bu səbəblərdən, istər Osmanlı sultanları, istərsə də məmlük sultanları və Səfəvi şahları Avropa dövlətlərinə imtiyaz fərmanları – kapitulyasiyalar verməkdə davam etmiş, bu ənənə Şərqlə dövlətlərinin Qərbdən tək cə iqtisadi deyil, siyasi olaraq da asılılığa düşməsinə imkan yaradan amillərdən olmuşdur.

Kapitulyasiya müqavilələrinin tarixi şərtləri. Osmanlı dövlətinin Avropa dövlətləri ilə XV-XVI əsrlərdə bağladığı kapitulyasiya müqavilələrinin təhlilinə keçməzdən əvvəl qeyd etməyi vacib bilir ki, tarixşünaslıqda bu müqavilələrin mahiyyəti ilə bağlı hələ də ortaq fikir yoxdur. Hətta terminin özü də fərqli şəkildə tərcümə və izah edilməkdədir. Məsələn, fransız tədqiqatçısı E.Eldem Osmanlı kapitulyasiyalarının kifayət qədər öyrənilmədiyini, tarixçilər arasında bu müqavilələrin sözün əsl mənasında müqavilə, imtiyaz və güzəşt sənədi, yoxsa müstəmləkəçilik üçün bir diplomatik alət olduğu ilə bağlı qəti fikrin olmadığını qeyd edir [sitata gətirilir: 10, 118, 124]. Bəlkə bu səbəbdəndir ki, XVIII əsrdən başlayaraq tədqiq edilən “kapitulyasiya” müqavilələri haqqında böyük həcmdə əsərlər yazılsa da, son iki onillikdə bu mövzu yenidən gündəmə gəlmişdir.

Ensiklopediya məqalələrində “kapitulyasiya” termini, fərqli yazılışlarda verilə də, demək olar ki, eyni şəkildə izah edilmişdir. Məsələn, C.Kallek və X.İncək “imtiyazat” adı altında verdikləri kapitulyasiyaların mahiyyətini “iqtisadi güzəştləri ifadə edən termin” kimi müəyyən etmişlər [4, 245] və Türkiyə tarixşünaslığında bu termin kapitulyasiyaya sinonim olaraq istifadə edilməkdədir. 2009-cu ildə Nyu-Yorkda nəşr olunmuş “Encyclopedia of the Ottoman Empire” ensiklopediyasında isə “Əhdnamə” adı altında verilən məqalənin müəllifi S.Papp əhdnamələrin bir neçə növünün olduğunu, Qərb dövlətləri ilə bağlanan kommərsiya məqsədli əhdnamələrin daha çox “kapitulyasiya” olaraq tanındığını qeyd etmişdir [7, 21]. Rusiyanın müasir dövr osmanşünaslarından olan S.V.Sinitin “kapitulyasiya”ları “müqavilə imzalayan tərəflərdən birinin digərinin ərazisində hərəkət azadlığını və ticarət imtiyazlarını nəzərdə tutan müqavilə” olaraq dəyərləndirmişdir [14, 207]. Türkiyə tarixçisi Z.Türkmənə

görə isə, “kapitulyasiyalar – tək tərəfli imzalanan müqavilələrdir” [8, 326].

Əlbəttə, termin olaraq, “kapitulyasiya” (latınca “capitula” – “maddə, bənd” deməkdir) yuxarıdakı şəkillərdə ifadə edilə bilər. Lakin bu müqavilələrin geniş şəkildə təhlili göstərir ki, ehtiva olunan hadisə terminin özü qədər sadə olmamışdır. Kapitulyasiya müqavilələrinin tarixinə nəzər salsaq, onların ilk əvvəl Osmanlı dövləti ilə deyil, Osmanlıdan əvvəl bölgədə hökmran olan Bizans imperiyası bağlı olduğunu görürük. Belə ki, hələ xaç yürüşlərindən əvvəl, 1082-ci ildə imperator Aleksey Komninus (1081-1118) normanlardan müdafiə olunmaq üçün Venesiyadan yardım istəmiş, bu yardımın müqabilində respublikaya tək tərəfli ticarət imtiyazları verən kapitulyasiya müqaviləsi bağlamışdı. Bizanslıların “xrisovul” adlandırdıqları bu müqaviləyə görə, venesiyalılara Konstantinopolda öz kontorlarını açmaq, ambar və köşk saxlamaq, sərbəst ticarət etmək hüquqları ilə yanaşı, bəzi siyasi hüquqlar da verilmişdi [2, 188]. Hətta Konstantinopolda italyanların “dövlət içində dövlət” funksiyası daşıyan “Galata” və “Fanera” kimi məhəllələri də yaranmışdı.

Bizansın nümunəsində Anadolu Səlcuqlu dövləti tərəfindən Venesiya və Genuya tacirlərinə ticarət imtiyazlarının verildiyi də məlumdur [8, 329]. Xaç yürüşləri dövründə isə Aralıq dənizinin şərq sahillərindəki ən mühüm ticarət məntəqələri olan Urfa (Edessa), Antakya (Antioxiya), Akka, Trablus (Tripoli), Beyrut, Sayda (Sidon), Sur (Tir), İsgəndəriyyə şəhərlərində avropalı tacirlərə bu nümunədə imtiyazlar verilmişdi. Bir müddət sonra, daha doğrusu, Osmanlı dövlətinin yaranması ərəfəsində Anadolu bəyləkləri, həmçinin Misir məmlük dövləti tərəfindən də avropalılara ticarət imtiyazlarının verildiyi faktları məlumdur [4, 247].

Beləliklə, 1082-ci il xrisovulu və xaç yürüşləri dövründə avropalılara verilən imtiyaz anlaşmaları Osmanlı dövlətinin bağladığı kapitulyasiyalar üçün özak təşkil etmişdir. Osmanlı dövlətinin imzaladığı ilk kapitulyasiya müqaviləsi ilə bağlı da vahid fikir yoxdur: məsələn, X.İnalçıqın fikrincə, Osmanlının bağladığı ilk kapitulyasiyalar 1384-cü ildə Venesiya ilə, 1387-ci ildə isə Genuya ilə olmuşdur [4, 247]; Z.Türkmən isə ilk kapitulyasiya müqaviləsinin 1365-ci ildə Reguza (Dubrovnik) ilə bağlandığını qeyd edir [8, 329].

1453-cü ildə İstanbulun türklər tərəfindən fəthindən sonra bağlanan ilk imtiyaz müqaviləsinin isə 1454-cü ildə imzalandığı fərz edilir. Belə ki, İstanbulun fəthindən cəmi bir il sonra, 1454-cü il aprelin 18-də sultan Mehmed Fatehin Venesiya Respublikası ilə bağladığı kapitulyasiya müqaviləsinə görə, venesiyalı tacirlər İstanbulun bazarlarında sərbəst ticarət etmək hüququ qazandılar, gömrük faizi isə 2 % olaraq müəyyənləşdirildi [1, 164; 5, 99]. Eyni məzmununda kapitulyasiya müqavilələrini Osmanlı sultanı 1460-cı ildə Florensiya və Piza ilə də imzaladı [5, 112].

Yunan tarixçisi D.Kitsikis yuxarıda adını çəkdiyimiz 1082-ci il xrisovulu ilə 1454-cü il kapitulyasiyası arasında mahiyyət fərqi olduğunu göstərir və qeyd edir ki, Bizans imperatoru I Aleksey Komnenos bu güzəşt müqaviləsinə məcburi imzalamışdı, Mehmed Fatehin isə belə bir məcburiyyəti olmamışdır və

hətta sultan tərəfindən güc mövqeyindən bağlanmışdır [13, 188]. 1082-ci il xrisovulu ilə 1454-cü il kapitulyasiyasını müqayisə edərsək, ikisinin arasındakı başlıca fərqin eksterritoriallıq hüququ ilə bağlı olduğunu söyləyə bilərik. Belə ki, Bizans imperatoru venesiyalılara eksterritoriallıq hüququnu (yuxarıda bəhs etdiyimiz “dövlət içində dövlət”) tanımışdı; 1454-cü il müqaviləsində isə belə bir maddəni görmürük. Amma istər 1384-cü il, istərsə də 1454-cü il kapitulyasiyalarının sonrakı mərhələdə Avropa dövlətlərinin Osmanlıya qarşı siyasətində bir nümunə olduğunu qeyd edə bilərik. Hərçənd ki, X.İnalcık Venesiyaya verilən kapitulyasiyanın sonrakı dövrdə Avropanın digər ölkələrinə verilən kapitulyasiyalar üçün bir model olduğu fikrini mübaligəli hesab edir [4, 248]. İstənilən halda, istər 1454-cü il müqaviləsindən əvvəl bağlanan xrisovullar, istərsə də, 1454-cü ildən sonra imzalanacaq müqavilələrin hamısının tək tərəfli olması, hesab edirik ki, onların mahiyyətinin eyni olmasından xəbər verir.

Osmanlı dövlətinin Fransa ilə kapitulyasiyaları. Osmanlı dövlətinin Avropa dövlətləri ilə bağladığı kapitulyasiya müqavilələrinin ən məşhuru 1536-cı il kapitulyasiyadır, desək, yanlışdır; baxmayaraq ki, bu kapitulyasiyanın həqiqətən mövcud olub-olmadığı və ya sultan tərəfindən ratifikasiya edilib edilmədiyi məsələsi hələ də həllini tapmamışdır. Müqavilənin 1536-cı il fevralın 18-də İstanbulda Osmanlı tərəfindən Sədrəzəm İbrahim Paşa, Fransa tərəfindən isə Jan de la Forest tərəfindən müvafiq olaraq sultan Süleymanın (1520-1566) və kral I Fransiskin (1515-1547) adına imzalandığı məlumdur. On beş, bəzi mənbələrə görə isə on səkkiz maddədən (kapituldan) ibarət müqaviləyə görə, fransız tacirləri 5 %-lik gömrük vergisi müqabilində Osmanlı ərazisində sərbəst ticarət hüququ qazanırdı, ölkəyə gəlişlərinin ilk on ili ərzində isə bu vergidən azad edilirdilər. Bundan əlavə, Fransanın İstanbulda səfirliyi, İsgəndəriyyədə isə konsulluğu açılırdı, fransızlara Osmanlı mülklərində etiqad azadlığı verilir, onları şəriət məhkəmələri mühakimə edə bilməzdi [6, 87-88; 12, 55; 14, 207]. Göründüyü kimi, Fransa təbəələrinə verilən imtiyazlar sadəcə iqtisadi xarakterli olmamışdır.

Qeyd edək ki, Avropa və Rusiya tarixşünaslığında 1536-cı il kapitulyasiyası əksəriyyət etibarilə tanınsa da, Türkiyə tarixşünaslığında bu müqavilə ilə bağlı skeptik baxış güclüdür. Məsələn, X.İnalcık bu müqavilənin mətninin mövcud olmadığını irəli sürərək, onun sadəcə bir taslak (layihə) olduğunu, Sədrəzəm İbrahim Paşanın edam edilməsi səbəbindən sultan Süleyman tərəfindən ratifikasiya edilmədiyini göstərir [4, 248]. Onun bu fikri Z.Türkmən tərəfindən də dəstəklənir [8, 331]. X.İnalcığa görə, ilk gerçək Osmanlı kapitulyasiyası 18 oktyabr 1569-cu il kapitulyasiyasıdır [4, 248; həmçinin bax: 8, 332]. Osmanlı sultanı II Səlimin (1566-1574) və Fransa kralı IX Karlın (1561-1574) hakimiyyətləri dövrünə təsadüf edən bu kapitulyasiya müqaviləsi Osmanlı dövlətinin artıq zəiflədiyi mərhələdə imzalanmışdır. 1569-cu il müqaviləsinin 1454-cü il Venesiya ilə bağlanan kapitulyasiya nümunəsində tərtib edildiyi güman edilir [4, 248]. Məhz bu güzəştlər Levant bölgəsində (Aralıq dənizin şərq sahilində) fransızların ticari baxımdan güclənməsinə yol açdı və

sonrakı yüzilliklərdə Farnsanın Suriya və Livanda müstəmləkəçilik ekspansiyasının özülünü qoydu. Təsadüfi deyil ki, 1572-ci ildə Fransanın Osmanlı dövlətində səfiri olmuş Noailles 1569-cu il kapitulyasiyasını “Levantda indiyə qədər alınmış ən əlverişli müqavilə” kimi qiymətləndirmişdi [bax: 4, 248].

Osmanlı dövlətinin İngiltərə ilə kapitulyasiyaları. Əlbəttə, Fransanın Levantda güclənməsi Böyük Coğrafi Kəşflərdən kənarda qalan, lakin Şərq siyasətində artıq XVI əsrin əvvəllərindən etibarən güclənməyə başlayan İngiltərə üçün arzuolunan deyildi [bu barədə ətraflı bax: 9, 48-53]. Məlum olduğu kimi, İngiltərə bu dövrdə İspaniyanın və Portuqaliyanın əlində olan yolları ötüb keçməklə, İran körfəzi və Hind okeanı bölgələrinə birbaşa çıxış əldə etmək üçün ciddi problemlərlə üzləşmişdi. Belə ki, 1550-ci illərin sonlarına doğru Tüdürlərin Rusiya və Səfəvi dövlətlərinin ərazisindən keçməklə bu yolları nəzarətinə götürmək cəhdləri qısa bir müddət sonra, 1570-ci illərin sonuna doğru uğursuzluqla nəticələnmişdi. Məlum olduğu kimi, İngiltərənin “Moskva” (Avropa ədəbiyyatında daha sox “Rusiya”) şirkəti 1561-1581-ci illər ərzində altı dəfə Səfəvi dövlətinə ticarət ekspedisiyası təşkil etmişdi və şah I Təhmasibdən (1524-1576) imtiyazlar almağa müyəssər olmuşdu [5, 242-250]. Lakin rus çarı IV İvan (1547-1584) Livoniya müharibəsində (1558-1583) İngiltərəni öz tərəfinə çəkə bilməməsini bəhanə edərək, ingilislərə Volqa-Xəzər yolu ilə ticarət etməyi qadağan etdi [5, 251; 11, 24]. Rus çarının əsl hədəfi isə, əlbəttə ki, Livoniya müharibəsi olmayıb, İran körfəzinə və Hind okeanına çıxışa aparan yolları İngiltərə üçün bağlamaq idi.

“Moskva” şirkətinin Şərq ticarətindəki fəaliyyəti iflasa uğradıqdan sonra, İngiltərənin Osmanlı dövləti ilə kapitulyasiya bağlamaq məsələsi aktuallaşdı və bu da öz növbəsində Levant bölgəsində ticarət rəqabətini gücləndirdi. Tezliklə ingilislər də 1569-cu il kapitulyasiyası nümunəsində güzəştlərə nail olmaq üçün Osmanlı dövləti ilə diplomatik əlaqələri intensivləşdirdilər. Bu zaman Səfəvi dövləti ilə müharibə ərəfəsində olan (1578-1590) və yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, daxilən də zəifləməyə başlayan Osmanlı dövləti İngiltərə ilə yaxınlaşmaqda maraqlı idi. Üstəlik, Osmanlı sarayında Sədrəzəm Mehmed Paşa və Xoca Sadəddin Əfəndi başda olmaqla, ingilispərəst dövlət adamlarının sultan III Murad (1574-1595) üzərində təsiri güclü idi [8, 333]. 1575-ci ildən başlayaraq ingilis diplomatlarının və tacirlərinin (E.Osborn, R.Steyper və U.Harborn) Osmanlı sarayına güclü nüfuz etməsi nəticəsində, 1580-ci ildə İngiltərə Osmanlı dövlətindən kapitulyasiya almağa müvəffəq oldu [müqavilənin ingiliscə mətni üçün bax: 3, 59-60; rus dilinə tərcümə mətni üçün bax: 15, 20-23].

İyirmi iki maddədən ibarət 1580-ci il kapitulyasiyası İngiltərənin təbəələrinə ticarət imtiyazları verməklə yanaşı, onların mal və can varlığının müdafiəsini də təmin edirdi, gömrük vergisinin həcmi isə 5 % olaraq müəyyən edirdi. Ən mühüm imtiyazlardan biri isə konsulaj sistemi ilə bağlı idi [3, 59]. Məhz bu kapitulyasiya müqaviləsinin imzalanmasından sonra kraliça Yelizaveta Tüdor (1558-1603) “Levant” şirkətinin təsisi ilə bağlı xartiyanı imzaladı və şirkət Osmanlı dövlətinin ərazisində ticarət etmək üçün inhisar hüquqları aldı

[15, 6]. 1580-ci il kapitulyasiyası İngiltərə sənayesinin yüksəlməsində, ölkənin Şərqi ticarətinin genişlənməsində böyük rola malik oldu. XVI əsrin 90-cı illərinə doğru İngiltərənin Osmanlı dövləti ilə əlaqələri daha da intensivləşdi.

İngiltərənin Osmanlı mülklərində mövqeyinin möhkəmlənməsi Fransanı və Venesiyanı narahat etməyə bilməzdi. Bu səbəbdən də, İstanbul bu dövrdə beynəlxalq münasibətlərin və diplomatiyanın mühüm mərkəzinə çevrilmişdi. İngiltərə isə istər 1580-ci il kapitulyasiyasını, istərsə də “Levant” şirkəti vasitəsilə Osmanlı mülklərində ticarət fəaliyyətini həm İspaniyaya qarşı mübarizədə, həm də Aralıq dənizi bölgəsində möhkəmlənmək üçün bacarıqla istifadə etmişdi. Nəticədə XVI əsrin sonlarına doğru Hindistan və İran körfəzini Avropa ilə əlaqələndirən okean yollarında üstünlüyün İngiltərənin əlinə keçməsi üçün əlverişli şərait yaranmışdı və Osmanlı dövləti ilə münasibətlər bu siyasətin tərkib hissəsi idi. Təsadüfi deyil ki, sonradan yaranacaq “Ost-Hind” şirkətinin özülündə də “Levant” şirkətinin tacirləri və kapitalı durmuşdur.

Nəticə. Venesiyanın, daha sonra isə Fransanın və İngiltərənin nümunəsində digər Avropa dövlətləri də Osmanlı satış bazarlarının əhəmiyyətini anlayaraq və Osmanlı dövləti ilə iqtisadi əməkdaşlığın üstünlüklərini görərək, sultan hökuməti ilə bənzər kapitulyasiyalar imzalamağa can atmağa başladılar. Xüsusilə XVI əsrin sonu – XVII əsrin əvvəllərində (Otuzillik müharibə ərfəsində) Birləşmiş Əyalətlər Respublikasının (Hollandiyanın) Osmanlı dövləti ilə əlaqə qurmaq cəhdləri gücləndi. Rəsmi şəkildə Avropa dövlətləri tərəfindən hələ tanınmamış bu dövlət artıq müstəmləkə ekspansiyası yoluna qədəm qoymuşdu və Şərqi bazarlarında İngiltərənin rəqibi kimi çıxış etməyə başlamışdı. Osmanlı dövlətinin Hollandiyaya verdiyi ilk kapitulyasiya 1612-ci ilə aiddir [14, 208].

Beləliklə, Osmanlı dövlətinin qüdrətli dövründə verilməyə başlayan kapitulyasiyalar, XVI əsrin ikinci yarısına doğru onun Avropa dövlətlərindən iqtisadi asılılığına şərait yaratmağa başladı. Başlanğıcda məhdud səviyyədə olan güzəşt və imtiyazlar zamanla böyük miqyas alaraq, Osmanlı dövlət aparatına, daxili və xarici siyasətinə təsir etmək qabiliyyəti qazandı. Əksəriyyəti kapitalist inkişaf yolu tutmuş və iqtisadi siyasətlərində merkantilçi prinsipləri əsas götürən Avropa dövlətləri Şərqi bazarlarını ucuz xammal və istehlak mərkəzlərinə çevirməyə başladılar. Sonrakı yüzilliklərdə Osmanlı dövləti prosesin qarşısını almağa çalışsa da, müstəmləkəçilik siyasəti yeridən Avropa ölkələri əldə etdikləri bu imtiyazları itirməmək uğrunda daha amansız bir şəkildə mübarizə aparmağa başladılar. Bu da öz növbəsində, əvvəlcə ticarət müqaviləsi olaraq meydana gələn imtiyazların “kapitulyasiya rejimi” ilə əvəzlənməsinə gətirib çıxardı. 1914-cü ildə kapitulyasiya rejimini təktərəfli olaraq ləğv edən Türkiyə yalnız 1923-cü il Lozanna sazişi ilə rejimin aradan qalxmasına nail ola bildi.

ƏDƏBİYYAT

1. Daniel Goffman. Osmanlı Dünyası ve Avropa. 1300-1700. / Çeviren Ü.Tansel. İstanbul, Kitap Yayınevi ltd., 2008, 320 s.
2. Gözəlova Y.H. Orta əsrlərdə Avrasiyanın ticarət əlaqələri. Bakı: Təhsil, 2011, 295 s.

3. Hakluyt R. The Principal navigations, voyages and traffiques and discoveries of the English nation. Vol. 3. London, Palala Press, 2016, 398 p.
4. Kallek C., İnalçık X. İmtiyazat // TDV İslam Ansiklopedisi, 2000, cilt 22, s.245-252.
5. Mahmudov Y.M. Azərbaycan diplomatiyası. Bakı: Təhsil, 2006, 416 s.
6. Pamir A. Kapitülasyon Kavramı ve Osmanlı Devleti'ne Etkileri // Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 2002, Cilt 51, № 2, s. 79-119.
7. Papp S. Ahdname (ahitname) // Encyclopedia of the Ottoman Empire. New York, NY: Facts on File, 2009, pp. 21-22.
8. Türkmen Z. Osmanlı Devletinde kapitülasyonların uygulanışına toplu bir bakış // Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, 1995, № 6, s.325-341.
9. Zeynalova S.Ə. XVI əsrin birinci yarısında Tüdorların xarici siyasətində Yaxın Şərqlin yeri // Tarix və onun problemləri, 2016, № 3, s.48-53.
10. Анисимов О. Конференция “Франция – Османская империя”, XVI-XX век. Новый взгляд на капитуляции: источники, истоки и преемственность. Париж, 21 ноября 2019 г. // Иерусалимский Православный Семинар, 2019, с.115-124.
11. Гасанзаде Д. Некоторые вопросы англо-османских торгово-дипломатических отношений (вторая половина XVI века) // Tarix və onun problemləri, 2011, № 2, s.23-27.
12. Мейер М.С. Османская империя в XVIII веке. М.: Наука, 1991, 261 с.
13. На перекрестке цивилизаций: П.Лемерль. История Византии. Д.Кицикис. Османская империя. Перевод с французского Т.Б.Пошерстника и Б.Б.Павлова. М.: Весь мир, 2006, 240 с., карты
14. Синицын С.В. Роль “капитуляции” во внешней политике Османской империи XVI-XVIII вв. // Метаморфозы истории, 2017, № 10, с.206-217.
15. Цыпурина Г.И. Английская дипломатия в Османской империи во второй половине XVI века // Англия в эпоху абсолютизма (статьи и источники). М.: Московский Университет, 1984, с.3-30.

О “КАПИТУЛЯЦИЯХ” ОСМАНСКОГО ГОСУДАРСТВА В XV-XVI ВЕКАХ

Севиндж А.ЗЕЙНАЛОВА

РЕЗЮМЕ

Несмотря на открытие морского пути в Индию и обнаружение новых земель, Восточное Средиземноморье по-прежнему имело огромное значение для европейских государств. Поэтому эти государства, в первую очередь, Венеция, Франция и Англия были заинтересованы в поддержании торговых связей с Османским государством. С другой стороны, западноевропейские страны стремились установить политические и дипломатические связи с Портой, которая к концу XV века превратилась в важный дипломатический центр мира.

Благодаря тесным политическим и дипломатическим связям, в XV-XVI вв. Венеция, Франция и Англия получили торговые привилегии, т.н. “капитуляции”, которые в дальнейшем превратились в инструмент колониальной экспансии европейских государств. Усиление же экономической и политической зависимости Османского государства от Запада нанесло огромный ущерб не только его внешней политике, но и экономике.

Ключевые слова: Османское государство, торговые привилегии, капитуляции, дипломатия

ON THE “CAPITULATIONS” OF THE OTTOMAN EMPIRE IN THE XV-XVI CENTURIES

Sevinj A.ZEYNALOVA

SUMMARY

Despite the discovery of the sea route to India and new lands, the Eastern Mediterranean was still of great importance for European states. Therefore, these states, primarily Venice, France and England, were interested in maintaining trade relations with the Ottoman Empire. On the other hand, Western European countries sought to establish political and diplomatic ties with the Sublime Porte, which by the end of the 15th century became a diplomatic center of the world.

Due to close political and diplomatic ties, Venice, France and England received trade privileges, the so-called “capitulations”, which later turned into an instrument of the colonial expansion of European states. The strengthening of the economic and political dependence of the Ottoman Empire on the West caused enormous damage not only to the Empire’s foreign policy, but also to its economy.

Keywords: the Ottoman Empire, trade privileges, capitulations, diplomacy

UOT 94 (479.24)**ŞAMAXI RAYONU ƏHALİSİNİN SAY DİNAMİKASI VƏ
YERLƏŞMƏSİ (1999 VƏ 2009-CU İL ƏHALİNİN SİYAHİYAALMA
MƏLUMATLARI ƏSASINDA)****Ulduz M.PAŞAYEVA ***

*Şamaxı Azərbaycanın ən qədim elm
və mədəniyyət mərkəzlərindən biridir*
Heydər Əliyev

Məqalədə müstəqillik dövründə keçirilən 1999 və 2009-cu illər əhali siyahıyaalmalarının materialları əsasında Şamaxı rayonunun inzibati-ərazi quruluşu, əhalisinin şəhər və kənd yerləri üzrə yerləşməsi və say tərkibi təhlil edilir. Müstəqillik illərində əhalinin sayının artımı və idarəetməni düzgün təşkil etmək məqsədilə inzibati bölgədə dəyişikliklər aparılmışdır. Əhalinin yerləşməsini araşdırmaq məqsədilə bu dəyişikliklər də tədqiq edilmişdir.

Məqalə regionlarda əhalinin say dinamikasının öyrənilməsi baxımından əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər: Şamaxı, əhalinin yerləşməsi, say dinamikası, tarixi-demoqrafiya

Giriş. Azərbaycan Respublikasının əhalisinin say dinamikasını öyrənmək üçün regionlarda əhalinin yerləşməsini araşdırmaq aydın mənzərə yaratmağa kömək edir. Bu tədqiqatda Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonuna daxil olan Şamaxı rayonunun əhalisinin yerləşməsi və say dinamikası təhlil edilir. Araşdırma müstəqillik dövrünü əhatə edir. Bu məqsədlə 1999 və 2009-cu ildə keçirilən əhali siyahıyaalma materialları tədqiqata cəlb edilmişdir. Onların əsasında əhalinin yerləşməsi və say dinamikası araşdırılmış və təhlil edilmişdir. 1999 və 2009-cu illərdə Azərbaycanın Şamaxı bölgəsinin inzibati-ərazi quruluşunda baş verən dəyişikliklər və əhalinin say dinamikası tarixi mənbələrdə, demək olar ki, tədqiq edilmədiyini üçün, məqalə aktuallıq kəsb edir. Ona görə də Şamaxı bölgəsinin statistik məlumatlara və rəsmi sənədlərə istinad edərək öyrənilməsi və araşdırılması əhəmiyyətlidir.

Mövzu regionların sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramına uyğun tədqiqatların aparılması baxımından da əhəmiyyətlidir [1; 2].

* BDU, Tarix fakültəsi, böyük elmi işçi, uldupashayeva@bsu.edu.az; ORCID ID: 0000-0003-0106-1887

İnzibati-ərazi quruluşunda dəyişikliklər. 1989-cu il əhalinin siyahı-yaalınmasından sonrakı dövrdə Azərbaycan Respublikasının inzibati-ərazi bölgüsündə bir çox dəyişikliklər baş vermiş, yeni rayonlar və ərazi vahidləri yaradılmışdır. Bu dəyişikliklər Şamaxı rayonunu da əhatə etmişdir. 1990-cı il mayın 18-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin qərarı ilə yaradılan yeni ərazi-inzibati vahidlərindən Hacıqabul və Qobustan rayonlarını qeyd edək. Bu rayonlar yarananda ərazisi və əhalisi Şamaxı rayonunun inzibati-ərazi bölgəsinin Udulu inzibati ərazi vahidinə daxil olan kəndlərdən Tava, Tağılı, Cəngən, Ağanədirli, Paşalı, Şorbaçı, Qubalı Hacıqabul rayonunun tərkibinə verilmiş, həmin ilin aprel ayında Mərzə qəsəbəsi Şamaxı rayonunun tərkibindən ayrılmış və Qobustan rayonu yaradılmışdır [3].

1999-cu ildə Şamaxı rayonunun inzibati-ərazi quruluşunda bəzi dəyişikliklər edilmişdir. Milli Məclisin qəbul etdiyi və 1999-cu il oktyabrın 5-də Prezident Heydər Əliyevin imzası ilə qüvvəyə minən qanuna əsasən edilən dəyişiklikləri 2 yerə ayırmaq olar: 1. Bəzi yaşayış məskənlərinə kənd statusu verilir. 2. Yaşayış məskənlərindən bəzilərinin adında dəyişikliklər edilir. Astraxanka kənd inzibati-ərazi vahidi tərkibindəki Astraxanka kəndi Qızmeydan kəndi, Astraxanka kənd inzibati-ərazi vahidi Qızmeydan kənd inzibati-ərazi vahidi, Kirovka kənd inzibati-ərazi vahidi tərkibindəki Kirovka kəndi Nağaraxana kəndi, Kirovka kənd inzibati-ərazi vahidi Nağaraxana kənd inzibati-ərazi vahidi, Qızmeydan kənd inzibati-ərazi vahidi tərkibindəki Novoastraxanka kəndi Yeni Qızmeydan kəndi, Dzerjinovka kəndi inzibati-ərazi vahidi tərkibindəki Dzerjinovka kəndi İkinci Çabanı kəndi, Dzerjinovka kənd inzibati-ərazi vahidi İkinci Çabanı kənd inzibati-ərazi vahidi, Muğanlı kənd inzibati-ərazi vahidi tərkibindəki Novodmitriyevka kəndi Qurdtopə kəndi, Şamaxı şəhər inzibati-ərazi vahidi tərkibindəki yaşayış məntəqəsi Şəhriyar qəsəbəsi adlandırılır, Şəhriyar qəsəbəsi Şamaxı şəhər inzibati-ərazi vahidi tərkibindən ayrılaraq, həmin qəsəbə mərkəz olmaqla Şəhriyar qəsəbə inzibati-ərazi vahidi yaradılır, Şamaxı şəhər inzibati-ərazi vahidinin Kələxana kəndi Şəhriyar qəsəbə inzibati-ərazi vahidinin tərkibinə verilir. Mədrəsə qəsəbə inzibati-ərazi vahidi tərkibindəki Şaumyanabad kəndi rayonun yaşayış məntəqələri uçot məlumatından çıxarılır [4; 5].

2003-cü il mayın 15-də Milli Məclisin qəbul etdiyi və Prezident Heydər Əliyevin imzası ilə qüvvəyə minən qanuna əsasən Azərbaycan Respublikasının bəzi rayonlarının inzibati ərazi bölgüsündə dəyişikliklərin edilməsi qərara alınmışdır: qərara əsasən Şamaxı rayonunun Dağ Bağırılı kəndi Göylər kənd inzibati ərazi dairəsi tərkibindən ayrılaraq, həmin kənd mərkəz olmaqla, Dağ Bağırılı kənd inzibati ərazi dairəsi, Həmyəli və İkinci Çaylı kəndləri İkinci Çabanı kənd inzibati ərazi dairəsi tərkibindən ayrılaraq, Həmyəli kəndi mərkəz olmaqla, Həmyəli kənd inzibati ərazi dairəsi, Ovçulu kəndi Bağırılı kənd inzibati ərazi dairəsi tərkibindən ayrılaraq, həmin kənd mərkəz olmaqla, Ovçulu kənd inzibati ərazi dairəsi, Talışnuru kəndi Nağaraxana kənd inzibati ərazi dairəsi tərkibindən ayrılaraq, həmin kənd mərkəz olmaqla, Talışnuru kənd inzibati

ərazi dairələri yaradılır [6].

Növbəti addım Milli Məclisin qəbul etdiyi və 2003-cü il iyunun 27-də Prezident Heydər Əliyevin imzası ilə qüvvəyə minən Şamaxı rayonunun inzibati-ərazi bölgüsündə qismən dəyişiklik edilməsi barədə qanuna əsaslanaraq qərara alınır: Çarxan kənd inzibati-ərazi dairəsi tərkibindəki Çarxan kəndi Çarhan kəndi, Çarxan kənd inzibati ərazi dairəsi Çarhan kənd inzibati-ərazi dairəsi adlandırılır, Adnalı kəndi Çarhan kənd inzibati ərazi dairəsi tərkibindən ayrılaraq, həmin kənd mərkəz olmaqla, Adnalı kənd inzibati ərazi vahidi, Kələxana kəndi Şəhriyar qəsəbə inzibati ərazi vahidi tərkibindən ayrılaraq, həmin kənd mərkəz olmaqla, Kələxana kənd inzibati ərazi vahidi, Qurdtopə kəndi Muğanlı kənd inzibati ərazi vahidi tərkibindən ayrılaraq, həmin kənd mərkəz olmaqla, Qurdtopə kənd inzibati ərazi vahidi, Mərzəndiyə kəndi Sabir qəsəbə inzibati ərazi dairəsi tərkibindən ayrılaraq, həmin kənd mərkəz olmaqla, Mərzəndiyə kənd inzibati ərazi vahidi, Şərədil kəndi Saqiyan kənd inzibati ərazi dairəsi tərkibindən ayrılaraq, həmin kənd mərkəz olmaqla, Şərədil kənd inzibati ərazi vahidi yaradılır [7].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 11 fevral 2004-cü il tarixli “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının (2004-2008-ci illər) təsdiq edilməsi haqqında” fərmanı ilə Şamaxı rayonu Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonuna daxil edilmişdir. İqtisadi rayon 4 inzibati rayondan - Şamaxı, İsmayılı, Ağsu və Qobustan rayonlarından ibarətdir [1]. Bu iqtisadi rayonda 4 şəhər, 4 rayon, 8 qəsəbə, 106 kənd inzibati ərazi dairəsi və 275 kənd yaşayış məntəqəsi vardır. Statistik məlumatlara əsasən Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunun əhalisi 292 min nəfər və ya ölkə əhalisinin 3,2 %-ni təşkil etmişdir. İqtisadi rayonun əhalisinin 31,3 %-i şəhərlərdə, 68,7 %-i isə kəndlərdə yaşayır [8].

Edilən dəyişikliklər Dövlət Statistika komitəsinin 1999 və 2009-cu illər əhalinin siyahıyaalınması materiallarında qeyd edilmişdir.

Növbəti inzibati ərazi dəyişikliyi Milli Məclisin qəbul etdiyi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 15 dekabr 2020-ci il tarixli qanununa əsasən qərara alınmışdır: Şamaxı rayonunun Saqiyan kənd inzibati ərazi dairəsi tərkibindəki Saqiyan kəndi Günəşli kəndi adlandırılınsın və Saqiyan kənd inzibati ərazi dairəsi Günəşli kənd inzibati ərazi dairəsi hesab edilsin [9].

1999-2009-cu illər ərzində Şamaxı rayonunun inzibati-ərazi bölgüsündə baş vermiş dəyişikliklər əhalinin say tərkibi barədə materiallarda fərqlər yaratmışdır.

Əhalinin yerləşməsi və say dinamikası. Əhalinin kəndlər üzrə yerləşməsinə və say dinamikasına nəzər salaq.

Şamaxı Azərbaycanın daha qədim şəhərlərindən biridir. Rayonun əhalisinin sayına görə regionun İsmayılı, Ağsu və Qobustan rayonları arasında üstünlük təşkil edir. Sovet dövründə keçirilən 1989-cu il son siyahıyaalma materiallarında Şamaxı rayonu əhalisinin sayı 99.294 nəfər olduğu qeyd edilmişdir. Müstəqillik əldə edildikdən sonra ilk əhali siyahıyaalınmasında Şamaxı əhalisi-

nin say tərkibi 80.625 nəfər olmuşdur [10, 9-11, 15-17]. Burdan belə məlum olur ki, 10 il müddətində yəni 1989-1999-cu il siyahıyaalma arasındakı müddət ərzində bölgə əhalisinin sayı 18.669 nəfər azalmışdır. Bu azalmaya səbəb olan əsas amillərdən 1990-1994-cü illər ərzində ermənilərin Azərbaycana qarşı işğalçılıq siyasəti, I Qarabağ müharibəsi, burada yaşayan digər millətlərin miqrasiyası, 1990-cı ildə Qobustan, Hacıqabul rayonlarının yaradılması nəticəsində Şamaxının inzibati ərazi vahidinə daxil olan bir sıra kəndlərin Hacıqabul və Qobustan rayonlarının təbeçiliyinə verilməsi, əhalinin başqa rayonlara, eləcə də Bakıya könüllü getməsini, iqtisadi amillərdən dolayı xaricə köçməsinə qeyd edə bilərik.

Cədvəl 1

Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu (1999 cu il siyahıyaalınmasına əsasən) [10, 9-11]

Rayonlar-şəhərlər	Yaranma tarixi	Ərazi (min kv.km.)	Əhalinin sayı (nəfər)	Əhalinin sıxlığı (1 kv.km. nəfər)
Azərbaycan Respublikası	-	86,6	7953438	92
Şamaxı rayonu	08.08.1930	1.61	80625	50
İsmayilli rayonu	24.11.1939	2.06	72144	35
Ağsu rayonu	08.10.1943	1.02	62281	61
Qobustan rayonu	24.04.1990	1.37	34184	25

Cədvəl 2 və 3-də görürük ki, 1999-cu ildə Şamaxı rayonu 63 inzibati-ərazi vahidinə - 1 rayon tabeli şəhər, 2 şəhər tipli qəsəbə, 2 qəsəbə və 58 kənd yaşayış məntəqəsinə bölünmüşdür. Şamaxı rayonu inzibati-ərazi vahidlərinin sayına görə İsmayilli və Ağsu rayonlarından sonra 3-cü yeri tutur. 2009-cu ildə isə rayonun 96 inzibati-ərazi vahidinə - 1 şəhər, 5 qəsəbə, 33 kənd ərazi dairələri və 57 kənd yaşayış məntəqələrinə ayrılmışdır [10,12-14; 11, 17-19].

Cədvəl 2

Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunun inzibati-ərazi bölgüsü (1999-cu il) [10, 12-14]

Ərazi	İnzibati-ərazi vahidlərinin sayı					
	cəmi	şəhərlər		şəhər tipli qəsəbələr	qəsəbələr	kənd yaşayış məntəqələri
		Respublika tabeliyində	rayon tabeliyində			
Azərbaycan Respublikası üzrə	69	11	55	132	83	4227
Şamaxı rayonu	1	-	1	2	2	58
İsmayilli rayonu	1	-	1	2	-	106
Ağsu rayonu	1	-	1	-	-	77
Qobustan rayonu	-	-	-	1	1	31

Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunun inzibati-ərazi bölgüsü (2009-cu il) [11, 17-19]

Ərazi	İnzibati-ərazi vahidlərinin sayı			
	şəhər	qəsəbə	kənd ərazi dairələri	kənd yaşayış məntəqələri
Azərbaycan Respublikası üzrə	77	258	1709	4259
Şamaxı rayonu	1	5	33	57
İsmayıllı rayonu	1	2	35	108
Ağsu rayonu	1	-	23	78
Qobustan rayonu	1	1	15	31

İndi isə 1999 və 2009-cu illərdə Şamaxı rayonunda yaşayan daimi əhalinin cəmi, şəhər və kənd yerlərində yaşayan əhalinin say tərkibini, kişilərin və qadınların say fərqini müəyyənləşdirək (bax, 4 və 5-ci cədvəllərə). 1999-cu ildə daimi əhalinin cəmi 80.625 (onlardan 39.484 nəfəri kişi, 41.141 nəfəri qadın), 2009-cu ildə isə əhalinin ümumi sayı 91.605 (onlardan 44.726 nəfəri kişi, 46.879 nəfəri qadın) nəfər qeydə alınmışdır. Göründüyü kimi, qadınların sayı kişilərdən üstün olmuşdur. Hesablamadan məlum olur ki, 10 il müddət ərzində Şamaxı rayonunda əhalinin sayı 10.980 nəfər artmışdır. Şəhərə nisbətdə görürük ki, kəndlərdə yaşayan əhali sayında üstünlük müşahidə olunur [10, 25-35;11, 24-29].

Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunun daimi əhalisinin sayı (1999) [10, 25-35]

Ərazi	cəmi	kişi	qadın
Azərbaycan Respublikası	7953438	3883155	4070283
şəhər əhalisi	4053584	1970022	2083562
kənd əhalisi	3899854	1913133	1986721
Şamaxı rayonu	80625	39484	41141
şəhər əhalisi	33615	16480	17135
kənd əhalisi	47010	23004	24006
İsmayıllı rayonu	72144	35198	36946
şəhər əhalisi	15088	7343	7745
kənd əhalisi	57056	27855	29201
Ağsu rayonu	62281	30178	32103
şəhər əhalisi	16226	7924	8302
kənd əhalisi	46055	22254	23801
Qobustan rayonu	34184	16646	17538
şəhər əhalisi	3452	1702	1750
kənd əhalisi	30732	14944	15788

Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda daimi əhalinin yerləşməsi (2009) [11, 24-29]

Ərazi	cəmi	kişi	qadın
Azərbaycan Respublikası	8922447	4414398	4508049
şəhər əhalisi	4739123	2330527	2408596
kənd əhalisi	4183324	2083871	2099453
Şamaxı rayonu	91605	44726	46879
şəhər əhalisi	43307	20821	22486
kənd əhalisi	48298	23905	24393
İsmayıllı rayonu	79330	39390	39940
şəhər əhalisi	17321	8716	8605
kənd əhalisi	62009	30674	31335
Ağsu rayonu	70536	35017	35519
şəhər əhalisi	19710	9803	9907
kənd əhalisi	50826	25214	25612
Qobustan rayonu	40112	19879	20233
şəhər əhalisi	8086	4046	4022
kənd əhalisi	32026	15815	16211

1999-cu il əhali siyahıyaalma materiallarında Şamaxı rayonunun əhalisinin yerləşməsi barədə məlumat maraq doğurur. Rayonda əhalinin sayı 1000 nəfərdən çox olan 13 kənd vardır. Onlardan Göylər (6.253 nəfər), Quşçu (3212 nəfər), Çarhan (2589 nəfər), Şəhriyar (2183 nəfər) kəndlərində, Mədrəsə (2272 nəfər) və Sabir fəhlə qəsəbəsində (3496 nəfər) əhalinin sayı daha çoxdur. Şəhərin özündə isə 27.847 nəfər yaşayır. Rayonda əhalisinin sayı 1000 nəfərdən az olan yaşayış məskənləri də vardır. Bundan Acıdərə (8 nəfər), Yusif Məmmədəliyev qəsəbəsi (39 nəfər), Aşkar qəsəbəsi (6 nəfər) idi.

Aşağıdakı cədvəllərdən görürük ki, 1999-cu ildə Acıdərə kəndində cəmi 8 nəfər (onlardan 5 kişi və 3 qadın) qeydə alınmış, 2009-cu ildə isə statistik məlumatlara əsasən bu kənddə cəmi 1 nəfər (qadın) göstərilir. Biz bu kəndlə bağlı XIX əsrin 1886-cı il siyahıya almasında Bakı quberniyasının Şamaxı qəzasında Acıdərə adlı kənddə 31 nəfər əhalinin (7 ailə) yaşadığının qeydə alınmasına rast gəlirik [12, 20-21]. Həmçinin 2009-cu il ADSK məlumatlarına əsasən Şamaxı rayonunun Yeni Qızmeşdan kəndi, kənd statusu daşısa da hazırda orda heç kim yaşamır. Demək, bu kəndlərdə illərlə əhali sayının azalması, demək olar yox dərəcəsinə çatmasına əhalinin həyat səviyyəsinin aşağı olması və müxtəlif səbəblər təsir göstərmişdir. 2009-cu ildə Aşkar qəsəbəsində 34 nəfər (19 kişi, 15 qadın), Acıdərə kəndində 1 nəfər qadın, Yusif Məmmədəliyev qəsəbəsində isə 122 nəfər (64 nəfər kişi, 58 nəfər qadın) yaşayırdı. Göründüyü kimi, bu kəndlərdə əhalinin sayında kiçik dəyişiklik olub. Rayonda 2009-cu ildə əhalinin sayı 1000 nəfərdən çox olan 18 yaşayış məntəqəsi var idi [10,147-148; 11,194-196].

**Şamaxı rayonu üzrə inzibati-ərazi bölgüsü və daimi əhalinin sayı
(1999-cu il) [10, 147-148]**

Ərazi	cəmi	kişi	qadın
Şamaxı rayonu üzrə	80625	39484	41141
Şəhər əhalisi	33615	16480	17135
Kənd əhalisi	47010	23004	24006
O cümlədən			
Şamaxı şəhəri	27847	13614	14233
Kərkənc kəndi	746	342	404
Meysəri kəndi	583	282	301
Məlikçobanlı kəndi	1740	826	914
Qonaqkənd kəndi	797	371	426
Birinci Çaylı kəndi	1651	834	817
Ərçiman kəndi	557	262	295
Böyük Xınıslı kəndi	435	204	231
Əngəxaran kəndi	848	400	448
Mədrəsə İƏV	2272	1102	1170
Mədrəsə ŞTQ	2272	1102	1170
Qızmeşdən İƏV	1223	582	641
Bağırılı İƏV	3343	1592	1751
Hacılı İƏV	860	395	465
Göylər İƏV	7805	3827	3978
Dədəgünəş İƏV	505	239	266
Dəmirçi İƏV	860	425	435
İkinci Çabanlı İƏV	2645	1272	1373
Qələybuğurt İƏV	1977	949	1028
Yusif Məmmədəliyev qəsəbəsi	39	14	25
Nağaraxana İƏV	1027	511	516
Quşçu İƏV	3586	1935	1651
Mirikənd İƏV	1798	926	872
Sabir İƏV	4715	2369	2346
Günəşli İƏV	1500	726	774
Çarhan İƏV	4539	2212	2327
Çuxuryurd İƏV	2167	1071	1096
Şəhriyar İƏV	2395	1118	1277
Muğanlı İƏV	2204	1098	1106

1999-cu ildə 1 şəhər, 18 inzibati-ərazi vahidi, 4 qəsəbə, 57 kənd, 2009-cu ildə 1 şəhər, 37 inzibati-ərazi dairəsi, 5 qəsəbə, 57 kənd qeydə alınmışdır. Burdan məlum olur ki, statistik məlumatlar əsasında 10 il müddətində Şamaxı rayonunda 19 inzibati-ərazi dairəsi (Şamaxı şəhər İƏD, Məlhəm kənd İƏD, Avaxlı kənd İƏD, Adnalı kənd İƏD, Birinci Çaylı İƏD, Dağ Bağırılı İƏD, Ərçiman kənd İƏD, Hacıqədirli kənd İƏD, Həmyəli kənd İƏD, Kələxana kənd İƏD, Kərkənc kənd İƏD, Qonaqkənd kənd İƏD, Qurdtepə kənd İƏD, Meysəri kənd İƏD, Məlikçobanlı kənd İƏD, Mərzəndiyə kənd İƏD, Ovçulu kənd İƏD, Şərədil kənd İƏD, Talışnuru kənd İƏD - 1999-cu ilin siyahısında qeyd olunmayıb, lakin bu inzibati ərazi dairələrinə daxil olan kəndlər hər iki siyahı-

yaalmada göstərilib), 1 qəsəbə (Şəhriyyar) və 1 kənd (Yeni Qızmeşdan- 1999-cu ilin siyahısında qeyd olunmayıb, 2009-cu ilin statistik göstəricilərində nəzərə alınıb) artmışdır.

Cədvəl 7

**Şamaxı rayonu üzrə inzibati-ərazi bölgüsü və daimi əhəlinin sayı
(2009-cu il) [11, 194-196]**

Ərazi	cəmi	kişi	qadın
Şamaxı rayonu üzrə	91605	44726	46879
şəhər əhalisi	43307	20821	22486
kənd əhalisi	48298	23905	24393
o cümlədən			
Şamaxı şəhər İƏD	36106	17268	18838
Şamaxı şəhəri	35619	17031	18588
Qızmeşdan kənd İƏD	1241	624	617
Hacılı kənd İƏD	891	405	486
Göylər kənd İƏD	7181	3412	3769
Dədəgünəş kənd İƏD	559	262	297
Dəmirçi kənd İƏD	934	482	452
İkinci Cabanı kənd İƏD	906	433	473
Qaleybuğurd kənd İƏD	1579	745	834
Quşçu kənd İƏD	4225	2238	1987
Mirikənd kənd İƏD	2582	1310	1272
Səbir qəsəbə İƏD	3336	1694	1642
Günəşli kənd İƏD	846	427	419
Çarhan kənd İƏD	3905	1880	2025
Məlhəm kənd İƏD	2191	1098	1093
Avaxıl kənd İƏD	552	275	277
Adnalı kənd İƏD	941	467	474
Bağırılı kənd İƏD	2077	1042	1035
Birinci Çaylı kənd İƏD	1603	841	762
Dağ Bağırılı kənd İƏD	1310	678	632
Ərciman kənd İƏD	624	283	341
Hacıqədirlı kənd İƏD	444	215	229
Həmyəli kənd İƏD	1573	810	763
Kələxana kənd İƏD	363	176	187
Kərkənc kənd İƏD	738	356	382
Qonaqkənd kənd İƏD	882	416	466
Qurdətəpə kənd İƏD	741	373	368
Meysəri kənd İƏD	795	409	386
Mədrəsə qəsəbə İƏD	2115	1037	1078
Məlikçobanlı kənd İƏD	2065	977	1088
Mərzəndiyə kənd İƏD	1093	545	548
Muğanlı kənd İƏD	1140	574	566
Nağaraxana kənd İƏD	727	383	344
Ovçulu kənd İƏD	1169	593	576
Şərədil kənd İƏD	590	281	309
Şəhriyyar qəsəbə İƏD	2332	1107	1225
Talışnuru kənd İƏD	244	113	131
Çuxuryurd kənd İƏD	1005	497	508

Nəticə. Araşdırma nəticəsində məlum olur ki, 1999 və 2009-cu illərdə Şamaxı rayonun əhalisinin sayı 80.625 nəfərdən 91.605 nəfərə qədər artmışdır. 1999-cu ildə rayonda daimi əhalinin ümumi sayını 2009-cu illə müqayisə etdikdə 10.980 nəfər, şəhər əhalisinin 9.692 nəfər və kənd əhalisinin 1.288 nəfər artdığını görürük. Müstəqillik dövründə respublikada aparılan inzibati dəyişikliklərə uyğun olaraq Şamaxı rayonunda da bir sıra dəyişikliklər baş vermişdir. Bununla yanaşı əksər kəndlərin adı dəyişdirilmiş, bəziləri yaşayış məntəqəsi siyahısından çıxarılmışdır.

Yekun olaraq onu deyə bilərik ki, Şamaxı rayonu əhalisinin sayı artıqca və yaşayış sahələri genişləndikcə onların statusu da dəyişir. Lakin bununla yanaşı əhalisi azalan kəndlər də vardır.

Bu mövzuda tədqiqatların aparılması Regionların sosial-iqtisadi inkişaf prosesini və əhalinin say dinamikasını izləmək baxımından əhəmiyyətlidir və digər regionlar üçün tədqiqi münasibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər). Bakı, “Azərbaycan” qəzeti, 2004, 11 fevral.
2. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı. Bakı: Nurlar, 2009, 184 s.
3. İnzibati-ərazi vahidləri. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Prezident kitabxanası. <https://files.preslib.az/projects/azerbaijan/gl2.pdf>. Müraciət tarixi: 29.04.2021
4. Azərbaycan Respublikasının bəzi rayonlarının inzibati-ərazi bölgüsündə qismən dəyişikliklər edilməsi haqqında. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin sərəncamı. Bakı, 5 oktyabr 1999-cu il. <https://president.az/articles/documents?page=8>. Müraciət tarixi: 25.04.2021
5. Məmmədova A., Paşayeva U. Şəki rayonunun 1991-2009-cu illərdə inzibati-ərazi bölgüsü və ona edilən dəyişikliklər. Bakı Universitetinin Xəbərləri, № 2. Bakı: Bakı Universiteti, 2014, 240 s.
6. Azərbaycan Respublikasının Şamaxı rayonunun inzibati ərazi bölgüsündə qismən dəyişikliklər edilməsi haqqında. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin sərəncamı. Bakı, 15 may 2003-cü il. <https://president.az/documents/orders>. Müraciət tarixi: 25.04.2021
7. Azərbaycan Respublikasının Şamaxı rayonunun inzibati ərazi bölgüsündə qismən dəyişikliklər edilməsi haqqında. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin sərəncamı. Bakı, 27 iyun 2003-cü il. <https://president.az/documents/orders>. Müraciət tarixi: 25.04.2021
8. Dağlıq Şirvan İqtisadi Rayonu-<http://shamakhi-encyclopedia.az/dagliq-sirvan-iqtisadi-rayonu/>; [http://ier.az/uploads/\(2015.pdf\)](http://ier.az/uploads/(2015.pdf)). Müraciət tarixi: 25.04.2021
9. “Azərbaycan Respublikasının Şamaxı rayonunun Saqiyan kəndinin Günəşli kəndi adlandırılması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı. Bakı, 15 dekabr 2020-ci il. <http://www.shamaxi-ih.gov.az/news/901.html>. Müraciət tarixi: 27.04.2021
10. Azərbaycan Respublikası əhalisinin siyahıya alınması 1999-cu il. I hissə. Bakı: Səda, 2000, 565 s.
11. Azərbaycan Respublikası əhalisinin siyahıya alınması 2009-cu il. I cild. Bakı: 9 sayılı kiçik müəssisə, 2010, 630 s.
12. Şamaxı ensiklopediyası. Bakı: Şərq-Qərb, 2015, 432 s.

**ДИНАМИКА ЧИСЛЕННОСТИ И РАЗМЕЩЕНИЕ НАСЕЛЕНИЯ
ШАМАХИНСКОГО РАЙОНА
(НА ОСНОВЕ ДАННЫХ ПЕРЕПИСИ 1999 И 2009 ГОДОВ)**

Улдуз М.Пашаева

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется административно-территориальное устройство Шамахинского района, размещение населения в городской и сельской местности и состав населения на основе материалов переписей населения 1999 и 2009 годов, проведенных в период независимости. За годы независимости были внесены изменения в административное деление с целью увеличения численности населения и правильной организации управления. Эти изменения также изучались с целью отслеживания местонахождения популяции.

Статья важна с точки зрения изучения численной динамики населения в регионах.

Ключевые слова: Шамаха, размещение населения, динамика численности населения, историческая-демография

**NUMERICAL DYNAMICS AND DISTRIBUTION OF THE POPULATION
OF SHAMAKHI DISTRICT (BASED ON CENSUS DATA FROM 1999 AND 2009)**

Ulduz M.PASHAEVA

SUMMARY

The article analyses the administrative and territorial organization of the Shamakhi district, the distribution of the population in urban and rural areas and the composition of the population on the basis of the 1999 and 2009 censuses conducted during the independence period. During the years of independence, changes were made to the administrative division to order to increase the population and organize the administration properly. These changes were also studied with a view to tracking the population.

The article is important for the study of regional population dynamics.

Keywords: Shamakhi, population distribution, population dynamics, historical demography

UOT 94 (479.24)

XVIII ƏSRİN I YARISINDA İQTİSADI TƏNƏZZÜL: NADİR ŞAH ƏFŞARIN VERGİ VƏ TORPAQ SİYASƏTİ

Sevinc M.MƏLİKZADƏ *

Məqalədə Səfəvi dövlətinin süqutu ərəfəsində ölkəni bürüyən dərin iqtisadi-sosial tənəzzülün səbəbləri araşdırılmışdır. İqtisadi böhranın üsyanlara gətirib çıxarması, ölkəyə xarici müdaxiləyə səbəb olması faktı irəli çəkilmişdir. Nəticədə Səfəvi dövləti süqut etmiş və Nadir şah imperiyası yaranmışdır. Nadir şahın siyasi fəaliyyəti bir çox tədqiqatların və elmi məqalələrin tədqiqat obyektinə olsa da onun daxili-iqtisadi siyasəti kifayət qədər araşdırılmamışdır. Onun iqtisadiyyatı bərpa etmək cəhdləri vergilərin artırılması və daxili üsyanlar fonunda kölgədə qalmışdır. Elmi məqalənin əsas tədqiqat obyektinə Nadir şahın “Üçillik verginin bağışlanması haqqında” fərmanıdır. Fərmanın verilməsində məqsəd kəndlilərin sosial vəziyyətini yaxşılaşdırmaqla yanaşı iri feodalları mərkəzi hakimiyyətə tabe etmək idi.

Açar sözlər: Nadir şah, Səfəvi dövləti, iqtisadi böhran, vergi siyasəti, fərman

Giriş. Dünya tarixində dərin iz qoymuş Azərbaycan Səfəvi dövləti XVIII yüzilliyin əvvəllərində ağır tənəzzül dövrünü yaşayırdı. İmperiyanın tənəzzülü, xüsusilə zəif iradəli və dövlət işləri ilə, demək olar ki, məşğul olmayan Şah Sultan Hüseynin (1694-1722) dövründə daha da dərinləşdi. Bununla da qonşu dövlətlərin ölkəyə müdaxiləsinə əlverişli şərait yarandı. I Pyotrun (1682-1725) dövründə elçi qismində Səfəvi dövlətinə göndərilmiş A.Volinski öz müşahidələrinə əsasən yazırdı: “Əgər yaxın vaxtlarda zəif və bacarıqsız şah üstün rəhbərlik xüsusiyyətlərinə malik başqa birisi ilə əvəz olunmazsa, Səfəvi dövləti labüd olaraq süqut edəcək və Xəzər boyunca yerləşən ərazilərin Rusiya tərəfindən tutulacağı da istisna edilmir” [4, 99]. Kurzon son Səfəvi şahları haqqında yazırdı: “İranda (Səfəvi dövlətində-S.M.) hakimiyyət başında duran şəxs getdikcə pillə-pillə geriləyərək, mütləq monarx səviyyəsindən kiçik bir kənd başçısından az fərqlənən səviyyəyə enir” [13, 391]. Uzun müddət davam edən ərzaq qıtlıqları xalqın aşağı təbəqələrinin vəziyyətinə ağır təsir göstərirdi. Güclənmiş feodal istismarı kəndlilərin öz yerlərini qoyub qaçmasına səbəb olurdu ki, bu da öz növbəsində əkinçiliyin və heyvandarlığın məhvinə gətirib çıxarırdı [12, 38]. İqtisadi tənəzzül nəticəsində vergilərin və qiymətlərin

* AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, Böyük elmi işçi, sc.melikzadeh@gmail.com, ORCID ID:0000-0001-8641-4156

qalxması kütləvi etirazlara səbəb olurdu. Şah hakimiyyəti isə üsyanları silah gücü ilə yatırtmağa çalışır, mövcud ağır vəziyyətdən çıxmaq üçün hər hansı bir addım atmırdı. Əksinə vergilər ildən ilə artırılırdı. 1698-1701-ci illər ərzində isə vergilər birdən-birə 2-3 dəfə artırıldı [9, 123]. Yerli feodallar mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsindən istifadə edərək, əhalinin amansızcasına istismarı sayəsində böyük sərvət toplayırdılar [17, 137]. Son Səfəvi şahları dönəmində dövlətin ağır iqtisadi vəziyyəti ölkəyə müxtəlif məqsədlərlə gəlmiş əcnəbilərin də diqqətindən yayınmış bu barədə öz səyahətnamələrində məlumat vermişlər [15, 638-640].

İqtisadi tənəzzül. Nadir şah Əfşarın vergi və torpaq siyasəti. Əfqan üsyanı və Şah II Təhmasibin hakimiyyəti dövründə baş verən siyasi hadisələrlə əlaqədar olaraq iqtisadi vəziyyət daha da pisləşdi. Əfqanların, Osmanlı və Rusiyanın müdaxiləsi nəticəsində imperiya, demək olar ki, əsas ərazilərindən məhrum olmuşdu. Belə bir dövəmdə Əfşar türklərindən olan Nadir xan Əfşarın hərbi və siyasət meydanına atılması ilə imperiya labüd məhvin pəncəsindən xilas oldu. Bir neçə il imperiyanın sərhədlərinin bərpası uğrunda qılınca çalmış və mühüm qələbələr qazanmış bu böyük şəxsiyyətin dövlətin faktiki hakimi olmağa mənəvi haqqı çatırdı. Nadir xan xaraktercə atası şah Hüseyndən çox da fərqlənməyən II Təhmasibi taxtdan salaraq 4 il müddətində dövləti onun az yaşlı oğlu III Abbasın (1732-1736) qəyyumu kimi idarə etsə də işğalçıları tamamilə ölkədən çıxarandan sonra Səfəvi sülaləsinə son qoyaraq imperiya ərazisində növbəti türk sülaləsi olan əfşarların hakimiyyətini bərqərar etdi. Hərbi meydanındakı böyük qələbələrə həqiqətən də Nadirə Səfəvi sülaləsinin hakimiyyətinə son qoyması kimi çox böyük tarixi məsuliyyəti üzərinə götürməsinə asanlaşdırdı. Beləliklə, 1736-cı ildə Nadir xan Muğan qurultayında şah elan edilərək Səfəvi imperiyası ərazisində Azərbaycan türk Əfşar sülaləsinin hakimiyyətini bərqərar etdi [6, 159-160; 13, 123].

Nadir şah hakimiyyəti ələ alanda artıq imperiya daxilən çökmüşdü. Mövcud vəziyyətdən çıxmaq üçün ilk öncə xəzinəni doldurmaq lazım idi. Bunun üçün geniş islahatlara və xalqın vəziyyətini yüngülləşdirən fərmanlara ehtiyac var idi. Lakin bu çətin vəzifəni həyata keçirmək üçün uzun sürən əmin-amanlıq dövrü lazım idi. Bütün bunların bir neçə il vaxt aparacağını dərk edən şah xəzinəni doldurmaq üçün Hindistana –Böyük Moğol dövləti üzərinə yürüş edərək zəngin Moğol xəzinəsi ələ keçirdi [7, 189-224; 16, 85-87]. Şahın davamlı olaraq başının hərbi yürüşlərə qarışmasından istifadə edən yerli məmur-lar və hakimlər vergiləri özbaşına artırır və xalqın tamamilə müflisləşməsinə səbəb olurdular. Bütün bu özbaşınalıqdan hökmdarın heç də həmişə xəbəri olmurdu. Nəticədə imperiyanın hər tərəfində üsyanlar baş verirdi ki, bu çıxışları yatırtmaq üçün bəzən şah özü səfərbər olurdu. Belə üsyanların birində şahın qardaşı Azərbaycanın hakimi İbrahim xan öldürülmüşdü [6, 134]. Belə üsyanlardan biri də Şəki əyalətində baş vermişdi. Şah tərəfindən Şəkiyə təyin olunmuş Məlik Nəcəfçuludan xalqın narazılığı görəndə müdrik hökmdar Məlik Nəcəfçulu ilə xalq arasında narazılığın qarşısını almaq üçün Şəkidə çox böyük

nüfuza malik Hacı Çələbini sünni əhalinin hüquqlarını müdafiə etmək üçün vəkil təyin etmişdir [5, 10-12]. Nadir şah hakimiyyətinin ilk dövründən vergi toplanması işini qaydaya salmaq üçün vəzifə bölgüsü aparmışdı. Onun əmri ilə bütün ölkə ərazisində dövlətin maliyyə işlərinə - mədaxilinə, məxaricinə və s. bu kimi işlərə nəzarət etmək üçün mirzə (vəkil) təyin edildi. Onlara aşağıdakı vəzifələr tapşırılmışdır. Birinci mirzə-vəkil digər iki mirzənin razılığı ilə dövlətin mədaxilinə, məxaricinə, maliyyə işlərinə rəhbərliyi həyata keçirirdi. İkinci mirzə-vəkil mədaxilin və məxaricin siyahısına nəzarət edir və bununla əlaqədar hazırlanan sənədləri özündə saxlayırdı. Üçüncü mirzə-vəkil mustofi adlanırdı və aparılan bütün maliyyə əməliyyatlarının, hesabların düzgünlüyünə nəzarət edirdi. Bununla da “üçlük” təsisatı yaranmış oldu. [3, 495]

Şəkiyə vəkil təyin edilməsi haqqında Nadir şahın bu fərmanı, əslində böyük hökmdarın ölkəni dirçəltmək üçün xalqa-rəiyyətə nə qədər böyük önəm verdiyini sübut edir. Nadir şah barədə tarixi həqiqətin üzərinə işıq salır. Odur ki, bu fərmanı olduğu kimi təqdim edirik.

Şəki ölkəsinin mülkiyyəti vəzifəsi haqqında Nadir şahın fərmanı

Adların yaxşısı olan Allahın adı ilə

[Ortasında şir və günəş həkk olunmuş möhür izi]

Hakimiyyət Allaha məxsusdur. Mübarək fərman verildi o haqda ki, Məlik Nəcəfqulunun qardaşı oğlu uca və yüksək pənahlı Məlik Cəfər şahənşah mehribanlığı ilə başı uca olaraq bilsin ki, Hacı Çələbi və s. Şəki camaatı keçmişdə onlardan baş vermiş təqsir və üzüqaralıq üzündən üzr istəyib yalvarmaq üçün bu bəraət nişanlı asitanəyə gəlmiş, etdiklərindən şərmdə və peşiman olmuşlar. Buna əsasən onların təqsirlərindən keçdik və göz yumduq. Pars ilinin əvvəlindən etibarən Şəkinin mülkiyyətini o uca və yüksək pənahlıya müraciət edib tapşırırdıq ki, keçmişin digər mülkləri kimi işlərinə başlasın. Lazımdır qeyd olunan Hacı Çələbi və Şəki rəiyyətləri ilə birlikdə işləri sahmana salmaqdan ötrü Şirvana getsin. Oranın [Şəkinin] rəiyyətlərini ziraət və əkinçiliyə toplamaq və kömək edib birləşdirmək sahələrində lazımınca səy və ciddiyət edərək, mülkiyyət işində yaxşı xidmətləri və xoş hərəkətləri ilə özünü şahlıq qayğısına şamil etsin. Şəkinin kətxudaları və rəiyyətləri onu özlərinin mülki bilərək onun sözündən və məsləhətindən kənara çıxmasınlar, özlərini vəzifədar bilsinlər.

Yazıldı 1152-ci ilin səfəral-müzəffər ayında [1, 237]

Qeyd edək ki, fərman 1739-cu ilin may ayında Nadirin Dehlidən vətənə qayıtdığı dövərdə verilmişdir. Şah Hindistan səfərindən qayıdanda ölkənin üsyanlara büründüyünü görmüşdü. Əslində bu fərman mətnindən görüldüyü kimi, idarəçilik sahəsində çox mühüm addım idi. Məqsəd kəndlilərin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq və dövlət və yerli hakimlərin müqavimətini qırmaq və mərkəzi hakimiyyəti gücləndirmək, dövlətin adına xələl gətirən qüvvələri sıradan çıxarmaq idi. Yeri gəlmişkən, bəzi əsərlərdə yalnız olaraq Nadir şahın xəyanətkarları cəzalandırmaq tədbirləri qəddarlıq kimi qiymətləndirilmişdir.

Hacı Çələbi ilə Məlik Nəcəfqulunun Nadir şahın hüzuruna çağırılması və şikayətlərini səbrlə dinləyərək ədalətli qərar çıxarması buna sübutdur [5, 11]. Bununla bərabər, Nadir şahın xəzinəni doldurmaq üçün yalnız varlı şəxslərdən pul tələb edilməsi faktlarına da bəzi mənbələrdə rast gəlinir [7, 345].

XVIII əsrin I yarısında Azərbaycanda əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi beş torpaq mülkiyyət forması mövcud idi: 1) divani-dövlət torpaqları; 2) xalis-şah ailəsinə məxsus torpaqlar; 3) yerli feodallara məxsus torpaq-mülk; 4) dini ocaqlara məxsus –vəqf; 5) kənd icmasının torpaqları-camaat.

Divani torpaqların əhəmiyyətli hissəsi dövlətə qulluq müqabilində feodalların ixtiyarında idi (tiyul şəklində). İstər xəzinənin bilavasitə ixtiyarında, istərsə də feodalların əlində olan torpaqların böyük bir hissəsindən kəndlilər pay torpaqları şəklində istifadə edirdilər. Feodal torpaqlarında yaşayan kəndlilər –rəiyyələr, rəncbərlər, elatlar öz ağalarına bir sıra vergilər verməklə yanaşı, mükəlləfiyyətdə daşıyırdılar. Ümumiyyətlə, XVIII əsrin I yarısında Azərbaycanda mürəkkəb vergi sistemi mövcud idi. Torpaq vergiləri (malcəhət, uşr, çobanbəyi), adambaşına alınan vergi (sərşomari, cizyə), qoşunları saxlamaq üçün (ulufa, sursat, əsb-e çapar), hərbi qulluq mükəlləfiyyəti (çərik), şah və dövlət məmurlarının xeyrinə toplanan vergi (ruşmat, təhzilat, peşkeş, xərc-e təyin mütərəddin), dövlət və feodallar üçün görüləcək işlər (bikar və əvazir), torpaqbasdı (rahdari) və s. [2, 361-362]

Nadir şahın vergi siyasətini araşdırmaq üçün Hindistan yürüşündən qayıdarkən 1739-cu ilin fevral–mart ayında əhalidən yığılan vergilərin üç il müddətinə ləğv edilməsi haqqında verdiyi fərman ilk mənbə kimi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Fərmanın mətninə nəzər salaq.

Üçillik verginin bağışlanması haqda Nadir şahın mübarək fərmanı verildi.

İrənin adlı-sanlı naibilsəltənəsi (vəliəhdi), xoşbəxt, əziz və dəyərlili birinci övlad, padşahın məhəbbətindən, Zillullahın inayət və ünsiyyətindən izzətlənən, şəərəflənmiş Rzaqulu mirzə! O əziz bilməlidir ki, bu zaman İlahinin lütfü nəticəsində Şahcahanabad darulxilafə (paytaxt) və Hindistanın digər məmləkətləri fəth edildi, gizli xəzinədarın (Allahın) təsdiqilə bu ölkənin anbar və xəzinələrinin açarı bizim ixtiyarımıza keçdi. Fələk rütbəli Hindistan padşahu Məhəmməd şah həzrəti bütün xan və əmirləri, racələri, Hind məmləkətin hər tərəfindəki valiləri, mülkiyyətində olan xəzinələr, incilər və dağ boyda olan fillərinin hamısını müqəddəs padşahın nəzərinə çatdırdı və xidmətə itaət mərasimi ilə təqdim etdi. Bizim nəvvablarımız da Turkmən elinin böyüklərindən olduğuna görə və Məhəmməd şahın da Turkmən elinin böyük və əzəmətli Gurkaniyə sülaləsinin övladı olduğunu nəzərə alıb Hindistan şahlığının taxtını və möhürünü bu padşaha təqdim edib onu şahlıq taxtına oturtduq. O padşah da bu tac bəxşinin hədiyyəsi əvəzində Ətək çayının o biri sahilindəki əyalətlər olan Pişavər məntəqəsi, paytaxt Kabul, Qəzneyn, Sind ölkəsi və ətrafdakı ərəziləri, həmçinin əfqanların Həzərə-catda məskun olduğu

bütün dağlıq məntəqələrilə birlikdə bizim şərəfli nümayəndəmizə təhvil verdi. O həzrətin xahişi və yalvarmasını qəbul edib bu ərazilərin Məmalikə məhrusiyə qatılmasına əmr etdik.

Bu məsələyə ədalət və insafla yanaşsaq, belə qərarə gəlməliyik ki, bu məhv olmayan dövlətə, əzəli padşah və əbədi müllklərin malikinin (Allah) mərhəmət və lütf xəzinəsindən məxsusi hədiyyə və nəсіб etdiyi nemətlərin şükürü olaraq ümumən bu rəiyyətlərə, xüsusən də İran əhalisi bu cahanquşa Nadiri dövlətinin zühura gəlməsindən indiyə qədər öz imkanlar və bacarıqlarına, hətta bacarıqlarından da artıq bu dərgaha xidmət etməkdə mal və canlarını əsirgəməmişlər. Xaqanın lütfü, mübarək kölgəsi və səxavətli kəraməti sayəsində onların əziyyət və məsuliyyətlərinin yüngülləşməsinə nəzərə alıb, qoyun ilinin uğurlu olan novruzundan 3 ilə qədər Məmaliki məhruseyi İranda (İrana daxil olan məmləkətlər) tayfalar, ərbablar və rəiyyələrin boynuna düşən vergi, aşağıda ətraflı izah edilən formada, o cümlədən xalisə, tiyul və ərbab müllklərində güzəştlər ediləcəkdir. Bu güzəşt həm də ərbab-rəiyyət və Məşhəddə İmam Rza vəqflərinə aiddir.

Bu güzəştlər aşağıdakılardan ibarətdir: Kəndlilərə bağlanan vergi:

Otlaq sahələri, iri və xırda baş heyvanlar, çoban bəyləri və digər sahələr... Bunlar hər hansı tayfa, ərbab-rəiyyətlər və ərbablara aid mallar, xalisə və tiyul və vəqf mallarının hamısı.

Ermənilər, gürcülər, yəhudilər, hindu, məcusi və s., ciziyələri bütünliklə.

Əyalətlərdə gömrük rüsumu ödəyən tayfaların boynuna düşən yasaya əsasən əsgərlər üçün ödənən məbləğ.

Tayfalara üzərinə düşən rüsum üç ilə qədər saxlanılsın, amma lazım olan həmin məbləğin dövlət fondundan divan başçıları ödəsin. Üç ildən sonra həmin rüsumu yenə tayfalar ödəsinlər. Bütünlikdə qaydalarda dəyişiklik olunmasın və illərə uyğun qeydə alınsın və bu qaydaya əməl edilsin.

Zərbcəxana məbləğinin hamısı...

Yol, gömrük, qumaş (parça) İran tacirləri və ya başqa tacirlərdən hamısı (tamamən)

Xalisə və tiyul mallarının məbləği həmişəki qayda ilə alındığı kimi saxlanılsın.

Rəiyyət malına daxil olmayan məbləğlər keçmişdəki əmrə uyğun davamlı əmr etdiyimiz kimi alınsın və onlar əmrdən çıxmasınlar. Lakin çapar atlar və ticarətlə məşğul olanların pulundan xalisə və tiyul müllküünə çatan hissə ayrılınsın.

Vəqf müllkündə ərbaba (xana) çatanı ərbab (xan) malı, xalisə və tiyul malı isə digər dövlət müllki hesab olunsun.

O əziz zat şərəfli yazının məzmunundan xəbər tutandan sonra bu hökmün surətini çıxarsın Məmaliki məhrusə (ölkənin) nin bütün məntə-

qələrinə göndərib elan etsin ki, valilər və intizama nəzarət edənlər bu qərara əməl edib ondan çıxmasınlar.

Belə qərar verilmiş ki, valilər, intizama nəzarət edənlər (zabitlər) və İran əyalətlərində dövlət məmurları ötən və cari illərin hesablarını xaqanın yaxını əziz və xoşbəxt dəftərxana başçısı Mirzə Məhəmmədbağır Müstofi-Məmalikə hesabat verib, hesabı təmiz bağlasınlar.

Tayfalar, ərbab (xan) və rəiyyətlərə aid məbləğləri hər halda bu üç ildə imtiyazlı hesab edib, bu səbəbdən istəməsinlər.

Xalisə və tiyul mülkü (Xaleseyi tiyul) qərara əsasən müsadirə olunmalıdır. Hərgah tayfa, və ya ərbab (xan), rəiyyət adı ilə bir rüsum almışlarsa, hər şəhərin şəriət hakimləri hüzurunda rəiyyətlərə qaytarılmalı və etibarlı qəbzləri alaraq şərəfli hökmün məzmunun itaətindən çıxmasınlar. Öz xərc və topladıqları rüsumun miqdarını o əzizlərin (şəriət hakimlərinin) nəzərlərinə çatdırsınlar. Əgər bir hesabdən alınmalı məbləğlər varsa, dövlət divanının fondundan bu izzətli qərara əsasən ödəniləcək.

İnşallah, mübarək şahın dönməsindən sonra bu məbləği düzgün toplamış məmurlara əmrə əməl etdiyinə görə nəvaziş göstəriləcək, vəziyyəti qarışdıranlar isə tənbeh və cavabdeh olacaqlar. Ali divanın əzəmətli müstofiləri bu şərəfli qərarların şərhini dəftərlərinə qeyd edib, məsuliyyətini dərk etməlidirlər.

1151-ci ilin zülhəccə (1739 fevral-mart) ayında yazılmışdır [10, 247-259].

Fərmandan görüldüyü kimi məqsəd təkcə rəiyyətin vəziyyətinin yüngülləşdirilməsi deyil, həmçinin yerlərdə hakim və din xadimlərinin işinə nəzarətin artırılması və vergi toplanılarkən baş verən özbaşınalığın qarşısını almaq idi. İlk Səfəvi şahları dövründə xidmət müqabilində verilən və şərti xarakter daşıyan tiyul torpaqları sonralar mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsindən istifadə edən iri feodallar tərəfindən mənimsənilərək irsi torpaqlara çevrilmişdilər. Nadir şah həmin torpaqları müsadirə edərək yenidən dövlət fonduna qaytarmaqla mərkəzi hakimiyyətin gücləndirilməsi üçün mühüm addım atmış olur.

Fərmanda diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də imperiyanın qeyri-müsəlman təbəələrinin də üç illik can vergisindən azad olunmasıdır. Bu hakimiyyətinin ilk günündən əsas məqsədi dini birlik yaratmaq istəyi olan şahın qeyri-müsəlmanlara tolerant münasibətindən irəli gəlirdi. Bu münasibət digər məsələlərdə - xristianların müqəddəs kitablarının şahın göstərişi ilə tərcümə edilməsində də özünü göstərirdi [8, 221-222]. Nadir şah Hindistanda olarkən vəliəhd Rzaqulu Mirzənin Roma papasının məktubuna cavab olaraq imperiya ərazisindəki katoliklərin vergilərdən azad edilməsilə bağlı verdiyi fərman haqqında Karmelit missionerləri öz xronikalarında məlumat vermişlər [11, 627-628].

Digər mühüm məsələlərdən biri vergilərin ümumi miqdarının artırılmamasıdır. Üç ildən sonra vergilər yenidən həmin məbləğdə ödənilməli idi.

Ticarətin inkişafına təkan verən tacirlərin vergilərdən azad edilməsi də təqdirdə layiq addım idi. Nəzərə alaq ki, neçə illərdə ki, davam edən müharibələr nəticəsində mühüm ticarət yolları və şəhərləri dağıdılmışdı. Nadir şahın haqqında bəhs etdiyimiz fərmanı bütövlükdə, xalq içərisindən çıxmış hökmdarın dövlət idarəçiliyi sahəsində nə qədər uzaq görünən dövlət xadimi olduğunu, dövlət məmurlarının, əyalət hakimlərinin mərkəzi hakimiyyəti zəiflətməyə çalışan qüvvələrin özbaşınalıqlarına qarşı nə qədər barışmaz olduğunu çox aydın şəkildə əks etdirir. Çünki Şah ölkədə olmadığı müddətdə Tağı xan bəylərbəyinin zülmü həddini aşmış, xalqın vəziyyəti hər cəhətdən acınacaqlı hala düşmüşdü. Buna görə də hətta Şah öz oğlu vəliəhd Rzaqulu Mirzəni nayibüssəltənəlikdən çıxarmışdı [6, 169].

Nəticə və elmi yenilik. Elmi məqalədə Səfəvi dövlətinin son dönəmi-daxili iqtisadi və sosial problemlərə diqqət ayrılmış, dövlətin süqutu səbəblərinə qısa nəzər salınmışdır. Həmçinin Nadir şahın dövlətin iqtisadi məsələlərinə diqqət ayırması məsələsinə toxunulmuşdur. On bir illik hakimiyyəti dövrünü qonşu dövlətlərlə aparılan müharibələr, imperiyanın ərazisinin genişləndirilməsinə sərf edən Nadir şah, demək olar ki, ölkənin sosial məsələlərinə vaxt ayırmamışdı. Lakin buna baxmayaraq bir neçə fərmanı bizə məlumdur ki, onların vasitəsilə onun vergi siyasətini müəyyənləşdirə bilərik. Elmi məqalənin əsas tədqiqat obyektini olan Nadir şahın “Üçillik verginin bağışlanması haqda” fərmanını tədqiq edərkən görürük ki, burada həm də məqsəd iri feodalların özbaşınalığına son qoymaq və onları mərkəzi hakimiyyətə tabe etməkdir. Bu onu göstərir ki, Nadir şahın məqsədi mərkəzləşmiş bir dövlət yaratmaq idi. Bundan əlavə məqalədə Nadir şahın Şəkidə rəiyyətin narazılığının qarşısını almaq və vergi yığan məmurun fəaliyyətinə nəzarət məqsədilə Hacı Çələbinin Şəkiyə vəkil təyin edilməsi haqqında fərmanı da tədqiqatə cəlb edilmişdir. Bu fərman göstərir ki, xalqın içərisindən çıxmış şah bəzən xalqı dinləyərək onlara yardım etməyə çalışırdı. Lakin şahlıq illərinin mühüm hissəsini yürüşlərdə keçirən hökmdar üçün dövləti saraylardan idarə edən hökmdarlarla müqayisədə bu olduqca çətin idi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. S.Əliyarlının redaktəsi ilə. Bakı: Çıraq, 2007, 400 s.
2. Azərbaycan tarixi. 7 cildə, III c.. Bakı: Elm, 2007, 592 s.
3. Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər. S.Əliyarlının redaktəsi ilə. Bakı: Çıraq, 2009, 872s.
4. Dadaşova R.İ. Səfəvilərin son dövrü (ingilisdilli tarixşünaslıqda). Bakı: Nurlan, 2003, 392 s.
5. Kərim ağa Fateh. Şəki xanlarının müxtəsər tarixi. Bakı: Az. Ensiklopediyası N.P.B, 1993, 32 s.
6. Quddusi M.R. Nadir şah. Bakı: Gənclik, 1999, 240 s.
7. Lokkart L. Nadir şah. Bakı: Qanun, 2018, 456 s.
8. Məlikzadə S.M. Nadir şah Əfşar “Karmelitlərin xronikasında”// Akademik tarix və düşüncə. 2019, №6 (5), s.210-230.
9. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. Пигулевская Н.Б. Якубовский А.Ю. Петрушевский И. Н. Ленинград: 1958, 567 с.

10. Российская Федерация АВПРИ, ср.77 (СПП), оп.1, д.5, лл.247-259.
11. A Chronicle of Carmelites in Persia: The Safavids and the Papal Mission on the 17 th and 18 th centuries. Editor H.Chick, int. Rudi M. Vol.1. London-New York, IB Tauris, 2012, 720 p.
12. Cornelius de Bruyn Travels into Muscovy, Persia and part of the East Induis. London: 1737, 405 p.
13. Curzon G .N. Persia and the Persian question. Vol. I. London: Longmans, Green Co, 1892, 646 p.
14. Hanway J. The revolutions of Persia: Containing the History of celebrated usurper Nadir Kouli. Vol.2. London: in Lombard street, 1753, 352p.
15. Malcolm J. The History of Persia from the most early period to the present time. Vol. I. London: Printed for T.Murray,1829, 644 p.
16. Malcolm J. The History of Persia from the most early period to the present time. Vol. II. J.Mayes. London, Greville street, Batton Garden, 1829, 715 p.
17. Tadhkirat al-Muluk: a manual of Safavid administration. Translated and explained by V. Minorsky. London: 1953, 360 p.

ЭКОНОМИЧЕСКИЙ УПАДОК В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII ВЕКА: НАЛОГОВАЯ И ЗЕМЕЛЬНАЯ ПОЛИТИКА НАДИР ШАХА АФШАРА

СЕВИНДЖ М.МЕЛИКЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются причины глубокого экономического и социального упадка, охватившего страну накануне падения государства Сефевидов. Утверждалось, что экономический кризис привел к беспорядкам и иностранной интервенции в стране. В результате государство Сефевидов распалось и была создана Империя Надир шаха. Хотя внешнеполитическая деятельность Надир шаха была предметом множества исследований и научных статей, его внутренняя экономическая политика мало исследовалась. Его усилия по возрождению экономики были омрачены повышением налогов и внутренними беспорядками. Основным объектом исследования научной статьи является указ Надир шаха «Об амнистии Троицкого налога». Указ был издан в 1739 году. Целью указа было улучшение социального положения крестьян, а также подчинение крупных феодалов центральной власти.

Ключевые слова: Надир шах, государство Сефевидов, экономический кризис, налоговая политика, указ

ECONOMIC RECESSION IN THE FIRST HALF OF THE XVIII CENTURY: TAX AND LAND POLICY OF NADIR SHAH AFSHAR

SEVINJ M.MALIKZADEH

SUMMARY

The article examines the causes of the deep economic and social decline that engulfed the country on the eve of the fall of the Safavid state. It has been argued that the economic crisis has led to riots and foreign intervention in the country. As a result, the Safavid state collapsed and the Nadir shah Empire was established. Although Nadir shah's foreign policy activities have been the subject of many studies and scholarly articles, his domestic economic policy has received little research. His efforts to revive the economy have been overshadowed by tax increases and internal unrest. The main research object of the scientific article is Nadir shah's decree "On amnesty of the Trinity tax". The decree was issued in 1739. The purpose of the decree was to improve the social situation of the peasants, as well as to subordinate large feudal lords to the central government.

Keywords: Nadir shah, Safavid state, economic crisis, tax policy, decree

UOT 94 (479.24)**GENUYA KONFRANSINDA BAKI NEFTİNƏ OLAN MARAQLAR****Oksana Ə. ABBASOVA***

Lloyd Corc 1921-ci ilin sonunda Avropada iqtisadi yenidənqurma problemini həll etmək qərarına gəlmişdir. Bu iddialı məqsədə çatmaq üçün möhtəşəm bir konfrans vasitəsilə, Birinci Dünya müharibəsindən sonra ilk dəfə eyni masa ətrafında qalib gələn və məğlub olanların toplaşması nəzərdə tutulmuşdu. Lloyd Corcun möhtəşəm dizaynı ilk növbədə Sovet Rusiyası ilə iqtisadi əlaqələr qurmaqla məşğul olmalı idi. Məqalədə konfransın məqsədi kimi müharibədən yeni çıxan və vəziyyəti acınacaqlı olan Avropa iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək, həmçinin dünyanın ən böyük neft şirkətlərindən olan ingilis-holland “Royal Dutch Shell” və amerikan “Standart Oil” şirkətlərinin Bakı nefti uğrunda mübarizə aparması kimi məsələlər təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: Nəriman Nərimanov, Bakı nefti, Genuya konfransı, konsessiya, iqtisadi yenidənqurma

Giriş. XX əsrin əvvəllərindən etibarən Bakı nefti istər regional, istərsə də beynəlxalq səviyyədə iqtisadi maraqlarla bərabər geostrateji əhəmiyyət kəsb etməyə başladı. Birinci Dünya müharibəsindən sonrakı illərdə Bakı nefti beynəlxalq münasibətlərin predmeti olaraq müxtəlif konfranslarda müzakirə mövzusu olmuşdur. 1922-ci ildə Sovet hökuməti artıq təmənilə Bakı neftini öz əlinə ala bilmişdi. Kənd təsərrüfatı və sənayesində olan gerilik və durğunluq, ümumiyyətlə, bütün iqtisadi sahələri bürümüş böhran və bununla əlaqədar olaraq da ölkəsində yaranmış güclü qıtlıq və aclıq hökm sürən Sovet hökuməti çıxış yolunu yalnız neftin, xüsusi ilə Bakı neftini dünya bazarına çıxarmağın yollarını axtarırdı. Genuya konfransı bunun üçün əlverişli idi, beləliklə, ruslar Bakı neftinə alıcı tapmaq məqsədilə iştirak etməyə başladılar. Amma mühacirətdəki Azərbaycan nümayəndələri fəallıq göstərərək, çıxışlarında bolşeviklər Azərbaycan millətinə məxsus neft mədənlərini satmağa səlahiyyətli olmadıqlarını qeyd edərək etiraz notaları vermişdilər. Beləliklə, mühacirlər “Azərbaycan davası”nı bu və ya digər şəkildə davam etdirirdilər.

Beləliklə, dünyanın ən böyük neft şirkətlərindən olan ingilis-holland “Royal Dutch Shell” və amerikan “Standart Oil” şirkətlərinin Bakı nefti uğ-

* *Bakı Dövlət Universiteti, Tarix fakültəsinin doktorantı; oksana.abbasova.ebdul@bsu.edu.az; ORCID ID: 0000-0001-6979-3609*

runda mübarizə aparırdı.

Bakı nefti uğrunda mübarizə. Lloyd Corcun 1921-ci ilin sonunda Avropada iqtisadi yenidənqurma problemini həll etmək qərarı Avropada bir çox ümid və qorxu yaratdı. Bu iddialı məqsədə çatmaq üçün möhtəşəm bir konfrans vasitəsilə, Birinci Dünya müharibəsindən sonra ilk dəfə eyni masa ətrafında qalib gələn və məğlub olanların toplaşması nəzərdə tutulmuşdu. Lloyd Corcun möhtəşəm dizaynı ilk növbədə Sovet Rusiyası ilə iqtisadi əlaqələr qurmaqla məşğul olmalı idi. İqtisadi proqram hərtərəfli olaraq siyasi təsirlərdən ayrılmaz idi. Moskva ilə Qərb dövlətləri arasındakı həll olunmamış problemlərə bir növ həll yolu tapılmasaydı ticarət əməkdaşlığı təsəvvür edilə bilməzdi [1]. Lloyd Corc bununla bağlı məqsədinə çatmaq üçün Çiçerinə məktub yazmışdır: “biz Sovet Rusiyası ilə ticarət əlaqələrinə dair danışıqlar aparmağa razıyıq”. Çiçerin məqsədi isə Avropada tez bir zamanda sosial inqilab doğurmaq və bununla da çətin vəziyyətdən xilas olmaq idi. Avropa kapitalı ilə yaxınlaşmaq yolu ilə Qərbi inqilab atəşi ilə alovlandırmaq istəyirdi. Çiçerin məqsədini həyata keçirmək üçün ilk növbədə İngiltərə ilə yaxınlaşmağın vacib olduğunu düşünürdü. Nəriman Nərimanov bu məsələ ilə əlaqədar Çiçerindən məktub alır, məktubda o qeyd edirdi ki, “İran inqilabçılarına hər cür köməyi dayandırmaq lazımdır, belə ki, bu, İngiltərə ilə əlaqə yaratmaqda bizə mane olur” [2].

Gələcək yaxınlaşmaya əngəl olan məsələ Rusiya hökumətlərinin məruz qaldığı müharibədən əvvəl və müharibə ərzində yaranmış köhnə borclarının necə həll ediləcəyi idi. Problemi daha da çətinləşdirən bu borclar yalnız dövlətlərarası borclar hesabına deyil, həm də əmlakları heç bir təzminat verilmədən milliləşdirilən şəxslərdən alınan borclar səbəbindən meydana gəlmişdi. Bundan əlavə, belə bir mürəkkəb məsələnin həlli üçün Sovet hökumətinin de-yure tanınmasını əngəlləməyəcək müntəzəm və rəsmi rabitə kanallarının bərpası tələbi açıq-aşkar görünürdü.

İngiltərə Birinci Dünya müharibəsindən sonra dünyanın neft bölgələrinin, demək olar ki, yarısını ələ keçirdimişdi. Lakin qısa müddətdən sonra İngilislərin Qafqaz bölgəsində işğal etdikləri bölgələrdən geri çəkilməsi bölgənin taleyini təyin etmək üçün danışıqlar aparmağı zəruri etdi. Bu məqsəd çərçivəsində bir konfransın toplanacağı bəzi qurumlar tərəfindən qeyd edilmişdir. Hətta Rheinich Westfälische Zeitung qəzetindəki bir xəbərdə deyilirdi: “Bu günlərdə Parisdə toplanan bir neçə önəmli siyasi liderin fikrinə görə, Genuya konfransının siyasi tarixi Bakı Nefti ilə yazılacaq, Royal-Dutch və Standard Oil şirkətlərinin mübarizələri ilə həll ediləcək” [3]. Bakı neftinin xüsusi önəm daşdığını bir çox qəzetlərdə dərc olunmuşdur. O cümlədən, Fransa neft mütəxəssisi Şarl Pomare də neft məsələsinə öz çıxışında toxunaraq qeyd edirdi ki, “Genuya konfransında dərhal aydın oldu ki, beynəlxalq siyasət neft ilə idarə olunur” [5]. Fransız qəzeti “Fiqaro” həmin günlərdə hökuməti Sovet nefti məsələsində möhkəm mövqə tutmağa çağıraraq yazırdı: “Azərbaycanda yerləşən Bakı neft hövzəsi, dünyanın heç bir yerində, hətta Meksikada belə hasil edilməyən miqdarda çox neft verir.

Bu rayonun neft zənginliyi tükənməzdir. Məhz buna görə də bizim fəaliyyətimizin mərkəzi Bakı olmalıdır” [3].

Genuya konfransı dünyanın iri neft şirkətlərinin və dövlətlərinin Sovet neftini ələ keçirmək üçün göstərdikləri ilk və ən böyük cəhdlərindən biri idi. Bununla əlaqədar olaraq konfransda nəinki Avropa məsələsi ikinci plana keçirilmiş, hətta Sovet dövlətinə verilən digər tələblər də bu məsələyə nisbətən kölgədə buraxılmışdı. Bu konfrans dövründə Avropa dövlətləri bütün sahələrdə birləşib Sovet Rusiyasına qarşı birgə fəaliyyət göstərirdilər. Genuya konfransı zamanı imperialist dövlətlərin nümayəndələrinin “əcnəbi kapitalistlərin mülkiyyəti” adı altında irəli sürdükləri tələblərdə əsasən Sovet nefti, xüsusilə də Bakı nefti nəzərdə tutulurdu. Konfransın rəsmi görüşünün məqsədi müharibədən yeni çıxan və iqtisadi vəziyyəti dəhşətli olan Avropa millətlərini inkişaf etdirmək olsa da, daha dəqiq desək “çox gizli tutulan” əsil məqsəd Bakı nefti idi. Əslində Azərbaycan nefti uğrunda ayrı-ayrı dövlətlərin mübarizəsi dövrü idi. 1922-ci ilin aprel ayının 10-da Genuyada keçirilən konfransda əsas məqsəd Bakı neftinin imtiyazı idi, belə ki, konfransın sənəd və konfransa təqdim edilən memorandumlarda neftin adı qətiyyənlə çəkilməmişdir və bu gizli saxlanmışdı. Buna baxmayaraq, konfransda müzakirə olunan konsessiyalardan söhbət gedərkən məsələnin əsasında neftin olduğu aydın görünürdü [4].

Rusiya Sovet dövlətinin Genuya konfransına göndərdiyi nümayəndə heyəti 5 nəfər tamhüquqlu və 6 nəfər məşvərətçi nümayəndədən ibarət idi, Nəriman Nərimanov ikinci qrupa daxil idi. Genuya konfransında Nəriman Nərimanov Bakı nefti və tərkisilah məsələləri üzrə çıxış etmişdir. Konfransda daha çox «Rus nefti» üslubu işlənsə də Nəriman Nərimanov Hollandiya və İngiltərə neft şirkətlərinin Bakı neftinə sahib çıxmaq (guya icarə yolu ilə) barədə təkliflərini rədd etmişdi [7].

Azərbaycanın neft sənayesində və başqa regionlarda əmələ gəlmiş canlanma Qərbin neft inhisarçılarının ona yol tapmaq istəklərini qızıqdırdı. Xarici kapitalistlər SSRİ-dən çar Rusiyasının borclarını tələb etməklə yanaşı, Azərbaycan neft mədənlərinin keçmiş neft firmalarına qaytarılmasını da istəyirdilər. Bu, 1922-ci ildə Genuyada keçirilmiş beynəlxalq konfransda da özünü göstərdi. Nəriman Nərimanov Azərbaycan SSR-in nümayəndəsi kimi Sovet nümayəndə heyətinin tərkibinə daxil edilmişdi. Genuya konfransına getmək ərəfəsində Bakı Soveti 1922-ci il fevralın 14-də ona öz tapşırığını verdi: "Genuya konfransında beynəlxalq burjuaziyanın Sovet respublikalarının zəhmətkeş kütlələrini iqtisadi əsarət altına almaq və qarət etmək məqsədilə təzyiq etməyə cəhd göstərəcəklərini nəzərə alaraq, Bakı Soveti sənə tapşırır ki, imperialist dövlətlərin birləşmiş cəbhəsinə qarşı, birləşmiş Sovet nümayəndəliyinin şəxsində zəhmətkeş kütlələrə və fəhlə-kəndli Qızıl ordu-suna arxalanan birləşmiş ölkələrin Sovet İttifaqını qoyasan" [4]. Bakı Soveti eyni zamanda Nəriman Nərimanova imperialist müdaxiləsi və vətəndaş müharibəsi dövründə Azərbaycanda yaratdıqları çox böyük dağıntıları beynəlxalq burjuaziyanın yadına salmağı, vurulmuş ziyanın əvəzini tələb etməyi də tapşırırdı. Genuya konfransında, həqiqətən, Qərb dövlətlərinin nümayəndələri sovet ölkəsinə milliləş-

dirilmiş müəssisələri xarici kapitalistlərə qaytarmaq və çar borclarını ödəmək tələbini irəli sürdülər, lakin sovet nümayəndəliyinin müqaviməti ilə rastlaşdılar. Sovet nümayəndəliyi 1922-ci il mayın əvvəllərində konfrans iştirakçıları arasında "Rusiyanın müdaxilə və blokadaya məsul olan dövlətlərə iddiaları" adlanan sənəd yaymışdı. Orada göstərilirdi ki, Azərbaycan neft sənayesinə 71 milyard 548 milyon manatlıq ziyan dəymişdir. Nəriman Nərimanov sovet nümayəndəliyinin üzvü kimi konfransda Azərbaycanın, bütün sovet respublikalarının mənafeyini müdafiə etdi. Nəriman Nərimanovun 1922-ci il iyunun 1-də Bakı Sovetinin iclasında Genuya konfransının nəticələri haqqında məruzəsindən sonra sovet nümayəndəliyinin fəaliyyətinin bəyənilməsi, eyni zamanda Nəriman Nərimanovun Bakı fəhlələrinin tapşırığını yüksək səviyyədə yerinə yetirməsi barədə qəbul edilmiş qətnamədə deyilirdi: "Sovet nümayəndəliyi Genuya konfransında əsil ümumi sülh və ümumi tərksilahın zəruriliyinə aid özünün təklifi ilə çıxış edərək, Sovet Federasiyasının və dost sovet respublikalarının, o cümlədən bizim ASSR-in fəhləkəndli kütlələrinin arzularını tamamilə ifadə etmişdir" [5]. Eyni zamanda Nəriman Nərimanov konfransda Bakı neft mədənlərinin xaricilərə konsessiyaya verilməsi məsələsini işıqlandırmış və o, belə hesab edirdi ki, neft mədənlərinin qismən konsessiyaya verilməsi Azərbaycan üçün xeyirli olardı və sənayeni inkişaf etdirməyə geniş imkanlar açardı. Bir sözlə, Nəriman Nərimanov Bakı neft mədənlərinin xaricilərə konsessiyaya verilməsinə tərəfdar idi [6]. Neftlə zəngin olan Azərbaycanın öz neftini xaricə çıxarmaq məsələsi hələ XX əsrin əvvəllərində çətin bir məsələ idi. Azərbaycan rəsmi olaraq SSRİ-nin tərkibinə qatıldıqdan sonra Bakı nefti tamamilə çoxmillətli Sovet dövlətinin sərt nəzarəti altına keçdi. 1920-1922-ci illərdə formal müstəqilliyə malik olan Azərbaycan neft sənayesi 1920-ci ilin 24 mayında yenidən milliləşdirildi. Moskva A.Serebrovskini Azərbaycan neft komitəsinə sədr göndərdi. Həmin il Neft çənləri ilə dolu ilk neft karvanı Bakıdan Astraxana göndərildi [7]. Rusiya Sovet Respublikası hökuməti Bakı neftinin üzərində tamhüquqlu sahibkar kimi hərəkət edirdi.

Azərbaycanda Sovet Hakimiyyətinin ilk illərində (1920-1922) Nəriman Nərimanov Azərbaycan İnqilab Komitəsinin sədri və hökumət başçısı olduğu dövrdə respublikada müəyyən qədər yığılıb qalmış xam nefti xaricilərə sataraq əhalinin ağır iqtisadi vəziyyətini yüngülləşdirmək mümkün idi. Həmin dövrdə Nəriman Nərimanov Rusiya Federasiyası hökuməti başçısı Vladimir Leninə müraciət edərək bu neftin Rusiyanın vasitəçiliyi ilə bir hissəsinin xaricə satılmasına nail olmuşdur.

Nəriman Nərimanov Bakı neft mədənlərinin xaricilərə konsessiyaya verilməsinə tərəfdarı olmasına baxmayaraq, bu fikrin yanlış olduğunu düşünənlər də var idi. Belə ki, 1922-ci ildə Moskvalı müəllif R.İ.Berzin «Neft uğrunda dünya mübarizəsi» (Мировая борьба за нефть) adlı əsəri ilə çıxışında deyirdi: "Qafqaz neftinin xarici kapitalistlərə konsessiyaya verilməsi təklifi Sovet Rusiyası tərəfindən siyasi və iqtisadi səhv olardı. Bu, Rusiyanın gələcək iqtisadi inkişafını xaricilərin ixtiyarına verməyə bərabər idi və qətiyyətlə göstərdi ki, Rusiya ərazilərində istehsal edilən neftin hazırkı dövrdə xarici imperialist şirkətlərinə icarəyə

verilməsi Rusiya iqtisadiyyatını ölümə məhkum etmək deməkdir" [7].

1922-ci ilin aprel ayının 6-da Genuyaya gələn sovet nümayəndələrinin İtaliyada ilk qarşılaşdığı ciddi məsələ Qafqaz məsələsi idi. Demək olar ki, Avropada olan Qafqaz mühacirəti hamılıqla İtaliyaya gəlmişdi və belə bir vəziyyət Sovet nümayəndə heyəti üçün arzu edilməz idi. Sovet İttifaqının nümayəndə heyətinin tərkibində Genuya konfransında iştirak etmiş Nəriman Nərimanov etiraf edirdi ki, başda Gegeçkori olmaqla Cənubi Qafqazın mühacir dairələrinin nümayəndələri Genuyada kifayət qədər fəal idilər.

Eyni zamanda, Qafqaz məsələsi ilə bağlı, 1922-ci ildə Genuya konfransı ərəfəsində Əlimərdan bəy Topçubaşov, Gürcüstan və Ermənistan nümayəndələri Parisdən Londona getdilər və qarşıdakı beynəlxalq forumda Qafqazın mənafeyinin qorunması barədə ingilislərin nazirlər kabinetinin üzvləri ilə danışıqlar apardılar, onların əsas məqsədlərindən biri də Qafqaz respublikalarının federasiyasını yaratmaq, Qafqaz xalqlarının müstəqilliyi uğrunda "bolşevik" rejiminə qarşı mübarizə aparmaq idi. Bununla əlaqədar mühacirətdəki Azərbaycan nümayəndələri fəallıq göstərmiş, etiraz notaları vermişdilər. Beləliklə, mühacirlər "Azərbaycan davası"nı bu və ya digər şəkildə davam etdirirdilər. Qeyd etmək lazımdır ki, konfransda Əlimərdan bəy Topçubaşov başda olmaqla Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mühacirətdəki nümayəndələri Məhəmməd Məhərrəmov, Mir Yaqub Mehdiyev də iştirak edirdilər [3].

Hələ Genuya konfransı ərəfəsində Fransanın baş naziri Raymon Puankare mart ayının 31-də parlamentdəki çıxışında Azərbaycanın Fransa üçün xüsusi önəm daşdığını qeyd etmişdir. Raymon Puankare deyirdi: "Biz Azərbaycan hökumətinin müstəqil hüquqlarını pozan hər hansı hərəkətləri tanıya bilmərik. Amerikanın mövqeyi də bizim mövqeyimizlə üst-üstə düşür" [5]. Ankaradakı Azərbaycan səfiri İbrahim Əbilov Xalq Cümhuriyyətinin İstanbuldakı keçmiş səfirliyinin bir əməkdaşından gizli şəkildə əldə etdiyi məlumata əsasən Nəriman Nərimanova yazırdı ki, Fransa hökuməti antisovet fəaliyyətini gücləndirmək üçün Əlimərdan bəy Topçubaşov başda olmaqla Parisdəki mühacirlərinə böyük həcmdə - 3,5 milyon frank məbləğində pul vermişdir. Parisdə olan siyasi mühacirlər, xüsusilə Əlimərdan bəy Topçubaşov Azərbaycan həqiqətlərini dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq üçün ardıcıl və ciddi çalışmışdı. O, 1922-ci ildə Genuya konfransında çıxış edərək, Azərbaycanın milli hüquqlarının pozulması və dövlət müstəqilliyinə olan təcavüzü aşkarlamağa nail olmuşdu. Əlimərdan bəy Topçubaşov Azərbaycan Cümhuriyyətinin nümayəndələri adından bəyan etdi ki, Sovet Rusiyasının Bakı neftini konsessiyaya vermək, Azərbaycan naminə söz söyləməyə səlahiyyətli hüququ yoxdur. Azərbaycan Cümhuriyyətinin digər nümayəndələrindən biri olan Məhəmməd Məhərrəmov İtaliya mətbuatında çıxış edərək bildirdi ki, bolşeviklər Azərbaycan millətinə məxsus neft mədənlərini satmağa səlahiyyətli deyillər. Onun fikrincə Bakı neft sənayesində rus kapitalı elə də əhəmiyyətli rol oynamamışdı, buna görə də Abşeronun neftlə zəngin əraziləri Azərbaycan xalqına və oraya kapital qoymuş xarici şirkətlərə aid olmalı idi.

Konfrans əslində İngilis-Amerikan mübarizə meydanına çevrilmişdir. Belə

ki, Loyd Corc Rusiya ilə konsessiyalar və icarə barədə razılığa gəlmək istəyirdi. İngilislərin bununla bağlı Krasin ilə danışıqlar aparıldığını ABŞ-ın İtaliyadakı səfiri Çayld Genuyadan dövlət departamentinə göndərdiyi 3 May 1922-ci il teleqramda, 1920-ci ilin ikinci yarsından etibarən, Krasin ingilis-iran neft şirkətinə güzəştlərin edilməsi və Bakı və Qroznı bölgələrində neftin inhisara verilməsi haqqında danışıqlar apardığı barədə israrlı məlumatların olduğunu yazırdı. Səfir Çayld teleqramda qeyd edirdi: “İngilislər və Krasin, hesabatdan sonra mətbuatda neft haqqında danışıqların aparıldığını inkar etsələr də, mən əminəm ki, bəzi danışıqlar baş vermişdir. Məlum səbəblərə görə, ifşa fransızları məmnun edir. Bu hadisəni burada və ya Londonda inancımızın ifadələrini təqdim etmək üçün istifadə edə bilərik, belə ki, Sovet hökuməti ilə Amerika hüquqlarını pozan və ya inkar edən sövdələşmələr İngilis hökumətindən nə kömək, nə də dəstək alacaqdır, texniki cəhətdən belə sövdələşmələr İngilis səlahiyyətliləri tərəfindən bağlanmasa da Gürcüstan, Ermənistan və Azərbaycanın buradakı nümayəndələri, Bakının bölgəsinin Dutch-Shell agentləri ilə dolu olduğunu bildirirlər. Bu üç dövlətin nümayəndələri bu sahənin Amerika maraqlarına qapalı ola biləcəyi ehtimalına görə qəzəblənirlər”[8].

Gizli qapılar arxasında İngiltərə ilə Rusiya öz aralarında bir razılışma planlaşdırarkən, bu dəfə Standard Oil əvvəllər Nobel Qardaşlarına məxsus hissələrin yüzdə əlli bir hissəsini aldığı elan etmişdi. İngilislər gizli qapılar arxasında asan bir qələbə qazanmağı hədəfləyərkən, Amerikalıların bu yeni hücumu konfransın Royal-Dutch və Standard Oil üzərindəki İngilis-Amerikan mübarizəsinə çevrilməsinə səbəb oldu. Sovet Rusiyası, konfransa İngilis-Amerikan rəqabətindən faydalanma planı ilə qatıldı.

Krasin Sovetlərin böyük dövlətlərə Bakı neft sahəsi üzərində üç min hektarlıq bir neft imtiyazı verməyə hazır olduğunu konfransın başlamasından iki gün sonra bildirməsinə baxmayaraq, Sovet nümayəndə heyətinin üzvlərindən biri olan Litvinov, Lloyd Corc və Bartton tərəfindən Çar dövründən qalan borcları və xaricilərin Rusiyada qalan mülkləri müqabilində onlara qarşılıq doxsan doqquz il müddətinə neft sahələrinin güzəşt hüquqlarının verilməsi təklifini rədd etdi [3]. Bu vəziyyət Sovetlərin konfrans boyunca riyakar siyasət yürüdəcəyinin xəbərçisi idi. Lloyd Corc bu məsələ ilə bağlı başqa bir təklif irəli sürmüşdü. Bu təklifə görə bolşeviklər ya xarici mülklərini uzun müddətli bir icra şəklində 99 il müddətinə keçmiş sahiblərinə qaytaracaqlar və yaxud bolşeviklər xarici mülkləri qaytarmaq istəmirlərsə, iki milyard altı yüz milyon funt sterlinq verməlidirlər. Ancaq Sovet təmsilçisi Litvinov, İngiltərənin Sovetlərə qarşı çıxan qüvvələrə dəstək verməklə daxili işlərə qarışdığını və Sovet Rusiyasına beş milyard sterlinq zərər verdiklərini, təzminat üçün rəsmi olaraq konfransa müraciət etdiklərini bildirdi.

Britaniyanı sıxışdıran bu cür hərəkətlərin arxasında Rusiya nümayəndə heyətini idarə edən amerikalılar dururdu. İngilislər, Rusiya nümayəndə heyətinin bu münasibətinə qarşı Fransız, İtalyan və Belçika nümayəndə heyətlərinin dəstəyini almağa çalışsalar da, daha əvvəl Almanlarla razılığa gələn Fransa və

Belçika İngiltərəni tək buraxdılar, yəni ABŞ-ın tərəfini tutdular. Fransızların və belçikalıların amerikalılarla iş birliyi edərək, Standard Oil-da daha çox pay sahibi olmalarına baxmayaraq, onların himayədarları olmaları və İngilisləri təkləmələri, Royal-Dutch prezidenti Deterdinçi hərəkətə keçirdi. İngiltərə Baş naziri Lloyd Corc, Deterdinçin təşəbbüsündən sonra qısa bir müddətdə dövlətlərarası təmaslara rəsmi olaraq başladı. Burada vurğulanmalıdır ki, ingilislər, nə olursa olsun, bolşeviklər güclənmədən əvvəl neft məsələsinə son qoymaq istəyirdilər. Lakin Sovetlərin Bakı neftini qısa müddətdə milliləşdirməsi İngilislərin də əldə etdikləri gəlirlərin itirməsinə səbəb oldu. İngilislər Genuya konfransından sonra Bakı neftini milliləşdirdiklərini elan edən bolşevikləri, yeni rejimi Avropaya tanıtdıracağı vədi ilə razı saldımışdılar. İngiltərə Baş naziri, "İngiltərə bolşevik rejimini Avropaya tanıda bilər, ancaq bolşevik rəhbərliyi də Bakı nefti üzərində imtiyaz sahibi olan hər kəsə hüquqlarını təslim etməlidir" [3] sözləri ilə konfransın məqsədini bəyan etmişdi.

Nəticə. Genuya konfransında dünyanın ən böyük neft şirkətlərindən olan iki ən böyük ingilis - holland "Royal Dutch Shell" və amerikan "Standart oil" və Genuya konfransında iştirak edən digər dövlətlərin çoxsaylı nümayəndələri Sovet neft ehtiyatları uğrunda mübarizə aparırdılar. Onlar keçmiş rus neft şirkətlərinin çoxlu sayda sahələrini ələ keçirmişdilər, daha sonra isə sovet Rusiyasından neft şirkətlərinin onlara verilməsini tələb edirdilər. Digər tərəfdən isə Sovet Rusiyası nefti dünya bazarına çıxarmaqla ehtiyacı olan pul vəsaitlərini əldə etmək və dövlətin iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək üçün lazımi nefti dəyişmək istəyirdi. Avropalılar və amerikanlar isə əksinə neftlə zəngin olan əraziləri itirmək istəmirdilər. Eyni zamanda avropalılar və amerikanlar bu yeni sosialist quruluşundan onun yeni tərkibinə qatdığı ərazilərdəki mülkiyyətlərini istəyirdilər. Sovet hökuməti isə onların bu hüquqlarını tanımaq istəmirdi. Ancaq qısa müddətdən sonra Sovetlərin Bakı neftinin tamamilə milliləşdirməsi, İngilislərin bu sahədə olan maraqlarının itirməsinə səbəb oldu. Genuya konfransı Bakı neftinin bölüşdürülməsi məsələsini uğurla başa çatdırmadan dağılarkən, ən karlı çıxan dövlət Sovet Rusiyası olmuşdur.

Ümumilikdə götürüldükdə, Genuya konfransında bir nəticə əldə edilməyə də, o beynəlxalq münasibətləri sahmana salmaq üçün müəyyən mənada mühüm rol oynadı.

ƏDƏBİYYAT

1. Magda Ádám. "The Genoa Conference and the Little Entente" in Carole Fink, Axel Frohn, and Jürgen Heideking (eds.), Genoa, Rapallo, and European Reconstruction in 1922. Cambridge, England: Cambridge University Press, 1991, 200 p.
2. Nərimanov N. Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair (İ.V.Stalinə məktub). Bakı: Azərneşr, 1992, 55 s.
3. Mir Yakub. Beynəlmilə Siyasətdə Petrol. İstanbul, Milli Azərbaycan Neşriyyatı, Orhaniye Matbaası, 1928
4. Əliyev Ə. Azərbaycan nefti dünya bazarında (XX əsrin 20-30-cu illəri). Bakı: Elm, 2011, 360 s.
5. Həsənli C. Tarixi şəxsiyyətin tarixi: Əlimərdan bəy Topçubaşov. Azərbaycan Diplomatik

- Akademiya. Baku, 2013, 588 s.
6. Hüseynov A. Nərimanovun Genuya səfəri // (Kommunist)) qəzeti. 1989, 8 iyul, №158.
 7. İsmayılov İ. Azərbaycan nefti XX əsrdə. Bakı: Azərbaycan Neft Akademiyası, 2007, 66 s.
 8. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. 1922 (In two volumes). Volume II, p.774.

ИНТЕРЕС К БАКИНСКОЙ НЕФТИ НА ГЕНУЭЗСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ

Оксана А.АББАСОВА

РЕЗЮМЕ

В конце 1921 года Ллойд Джордж решил решить проблему экономического восстановления Европы. Для достижения этой амбициозной цели впервые после Первой мировой войны было запланировано собрание победителей и проигравших за одним столом. Великолепный замысел Ллойд Джорджа был направлен прежде всего на установление экономических связей с Советской Россией. В статье анализируются цель конференции которым являлся развитие только что вышедший из войны и находившийся в плачевном состоянии экономики Европы, а также борьбы крупнейших мировых нефтяных компаний - англо-голландской "Royal Dutch Shell" и американской "Standart Oil" за бакинскую нефть.

Ключевые слова: Нариман Нариманов, бакинский нефть, Генуэзская конференция, концессия, экономическая реконструкция

INTERESTS IN BAKU OIL AT THE GENOA CONFERENCE

Oksana A.ABBASOVA

SUMMARY

At the end of 1921, Lloyd George decided to solve the problem of economic reconstruction in Europe. The attainment of that ambitious goal was envisaged through the means of a spectacular conference which was to gather around the same table for the first time since the Great War victors and vanquished alike. Lloyd George's grand design should have primarily dealt with establishing economic relations with Soviet Russia. The article analyzes the purpose of the conference, which was the development of the European economy that had just emerged from the war and was in a deplorable state, as well as the struggle of the world's largest oil companies - Anglo-Dutch "Royal Dutch Shell" and American "Standart Oil" for Baku oil.

Keywords: Nariman Narimanov, Baku oil, Genoa Conference, concession, economic reconstruction

UOT 94 (479.24)

**"YENİDƏNQURMA" KAMPANİYASI VƏ AZƏRBAYCAN SSR-DƏ
ONUN İLK NƏTİCƏLƏRİ****Rübabə Y.ƏZİZOVA ***

Məqalədə göstərilir ki, SSRİ-də M.Qorbaçovun hakimiyyətə gəlməsindən sonra Azərbaycan SSR-də iqtisadi-siyasi və mənəvi həyat sahələrində durğunluq, böhranqabağı vəziyyət yaranmışdı. Azərbaycan SSR "Yenidənqurma" kampaniyasının gedişində müxtəlif ictimai-siyasi və iqtisadi təsirlərə məruz qaldı. "Yenidənqurma"nın ilk mərhələsində Azərbaycan SSR-də respublika rəhbərliyinin ətalətli mövqeyi, səhlənkar seyrçiliyi və digər amillər respublikada böhranqabağı vəziyyəti daha da ağırlaşdırdı.

Açar sözlər: Azərbaycan, "Yenidənqurma", durğunluq, böhran

Giriş. SSRİ-nin dağılması ilə əlaqədar bir çox monoqrafiyalar, tədqiqat əsərləri yazılsa da yeni faktların üzə çıxması, onlardan tarixi tədqiqatlarda istifadə edilməsi Sovet imperiyasının süqutu ərəfəsində Azərbaycan SSR-də "yenidənqurma kampaniyasının" nəticələrinin təhlilini hər zaman aktual edir. SSRİ-nin süqutu ərəfəsində ölkə, o cümlədən Azərbaycan SSR-də gedən proseslər, siyasi oyunlar və onların "pərdəarxası məqamları" xalqımız üçün prinsipial olan bəzi məsələlərə aydınlıq gətirməyə kömək edə bilər. Bu baxımdan məqalədə məhz o illərin müəyyən hadisələri və onların indiki vəziyyətlə bağlılığı məsələlərinə aydınlıq gətirməyə çalışmışıq.

"Yenidənqurma" kampaniyasının başlanması və respublika rəhbərliyinin mövqeyi. 1991-ci ilin oktyabrın 18-də xalqımız öz tarixinə ən parlaq səhifələrdən birini yazdı. 1920-ci ildə AXC-nin süqutundan sonra tale bizə yenidən dövlət müstəqilliyini bərpa etmək fürsəti verdi [6, 1]. 1985-ci ildə cəmi 3 il ərzində 3 dəfə SSRİ adlanan Sovet imperiyasında dövlət başçısının dəyişməsindən sonra Mixail Qorbaçovun Sov.İKP MK-nın Baş katibi olması [10, 62] ilk baxışda yeni, yaxud ziddiyyətli heç nə vəd etməsə də, amma tezliklə nəinki ittifaq, həm də dünya miqyasında ciddi sosial-iqtisadi, bir qədər sonra isə siyasi dəyişikliklərin başlanğıcı oldu. Bu, eyni zamanda, Azərbaycanı müstəqilliyə aparan yolun son mərhələsinin əvvəli oldu [4, 191].

* Sumqayıt Dövlət Universiteti, dissertant; ezizova-r@mail.ru; ORCID ID 0000-0001-7236-8726

Bu vaxta kimi ittifaqda gedən bütün iqtisadi və siyasi proseslərin təsir dairəsində olan Azərbaycan SSR-də siyasi-iqtisadi sahələrdə və mənəvi həyatda durğunluq, böhranqabağı vəziyyət yaranmışdı. Əksər istehsal sahələrində inkişaf dayanmış, əməyin məhsuldarlığı və istehsalın səmərəliliyi aşağı düşmüşdü. Hakim kommunist ideologiyasının on illərlə, “vahid sovet xalqı”, “xalqların sarsılmaz ittifaqı” kimi qələmə verdiyi SSRİ-də get-gedə güclənən və indi özünü açıqca büruzə verən milli özünüdərək prosesi imperiyanın yaxın vaxtlarda süqutuna gətirib çıxaracaq proseslərin sosial-siyasi səbəbləri idi.

80-ci illərin ortalarındakı iqtisadi sistemin iflasının başlıca səbəbi ideallaşdırılan planlı sosialist təsərrüfatının səmərəsizliyi, insanlar arasında sosialist ictimai mülkiyyətinə etinasızlığın olması, yaxud heç olmazsa, artıq dünya təcrübəsində mövcud olan Yuqoslaviya və Çin iqtisad inkişaf modellərindən istifadə olunmaması idi. Xammal mənbələrinin və qiymətli təbii sərvətlərin böyük hissəsinin yerləşdiyi milli respublikaların iqtisadi istismarının gücləndirilməsi də vəziyyəti xilas etmək dərəcəsində deyildi.

Yeni sovet liderinin 6 ildən bir qədər çox müddətdə gördüyü işlər, apardığı siyasət “yenidənqurma” adı aldı. O hadisələrdən artıq 35 ildən çox vaxt keçir. Bu illər politoloqlar, tarixçilər, iqtisadçılar tərəfindən birmənalı şəkildə qiymətləndirilmir. Mütəxəssislər bu illəri şərti olaraq 3 mərhələyə bölürlər: 1)1985, aprel - 1987, yanvar, 2) 1987, yanvar – 1989, iyun, 3) 1989, iyun – 1991, dekabr. Azərbaycan SSR hər üç mərhələnin gedişində müxtəlif ictimai-siyasi və iqtisadi təsirlərə məruz qaldı [7, 5]. Bu müddətdə baş vermiş bütün siyasi-iqtisadi islahatlardan və dəyişikliklərdən ən çox zərər çəkən də elə Azərbaycan SSR oldu.

Mövcud siyasi-iqtisadi sistemdəki ziddiyyət və nöqsanların etiraf edilməsi, problemləri aradan qaldırmaq üçün sonadək düşünüüb əsaslandırılmamış, əsasən təbliğat xarakteri daşıyan inzibati kampaniyalara start verilməsi ilə xarakterizə edilən “yenidənqurma”nın ilk mərhələsi Azərbaycan SSR üçün çox uğursuz keçdi. Kölgə iqtisadiyyatı ilə mübarizə, korrupsiyaya qarşı barışmaz mövqe, müəssisələrdə məhsulun dövlət qəbulu formasının tətbiqi bəzi hallarda ənənəvi, bəzən isə yeni proseslər olsa da, son nəticədə, demək olar ki, heç nə dəyişmədi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Heydər Əliyev kimi görkəmli siyasətçi və dövlət xadimindən sonra Kamran Bağirovun Azərbaycan SSR-yə rəhbərlik etməsi respublika daxilində ilk olaraq onun siyasi rəqiblərini, əhalinin əksəriyyətini təəccübləndirsə də, bu fakt ən çox mərkəzi qane edirdi [9]. Əvvəlki hakimiyyət dövründən, siyasi sələfindən fərqli olaraq, insanlarla ünsiyyətdən qaçması, yerlərdə kollektivlərdə, rayonlarda, demək olar ki, görünməməsi, sakit həyat və iş tərzinə daha çox üstünlük verən yeni respublika lideri əvvəllər mərkəzlə heç bir əlaqəsinin olmaması, münasibətlər qurmaması ilə seçilirdi. Kamran Bağirov mülayimliliyi, itaətkarlığı, əsas vəzifəsinin Moskvanın bütün tapşırıqlarını muzakirəsiz və iradsız icra etməsi, habelə digər adi iş keyfiyyətləri ilə tanınırdı. Onun 1988-ci ildə hakimiyyətdən getməsinə qədərki bütün fəaliyyəti dövründə

ciddi addımlar atılmadı və qərarlar qəbul edilmədi. Qeyd etdiyimiz kimi, “yenidənqurma”nın ilk mərhələsində mərkəzi partiya və dövləti idarəçilik strukturlarında ciddi kadr dəyişiklikləri getdiyi halda, respublikada bu sahədə vəziyyət, demək olar ki, dəyişməz qalmışdı. Respublika rəhbərinin bu cür, yumşaq desək, səriştəsizliyi, qətiyyətsizliyi hadisələrin axarında çətin anlarda yeganə düzgün çıxış yolunu tapmaq və qərarlar qəbul etmək kimi işgüzar keyfiyyətlərdən uzaq saxlamışdı. Bütün bunlar “Yenidənqurma”nın ilk dövrdə törətdiyi çətinliklər, yaratdığı problemlər baxımından ciddi narahatlığa gətirib çıxarmasa da, sonrakı iki mərhələdə respublika rəhbərinin bu keyfiyyətləri bir-birinin ardınca çıxılmaz vəziyyətlər yaratdı.

Böhranın ilk təzahürləri və buraxılmış imkanlar. “Yenidənqurma”nın ilk mərhələsində Azərbaycan SSR-də respublika rəhbərliyinin ətalətli mövqeyi, səhlənkər seyrçiliyi və digər amillər buna gətirib çıxardı ki, yenidən başlanmış iqtisadi-siyasi islahatların verdiyi imkanlardan belə lazımı qədər faydalanmaq mümkün olmadı.

Məsələn, Azərbaycan SSR-də “Yenidənqurma”nın ilk mərhələsinin ilk ağır zərəri aqrar bölmənin ən gəlirli üç sahəsindən biri olan üzümçülük təsərrüfatlarına dəymişdi [5]. Mixail Qorbaçovun başladığı alkoqollu içkilərə qarşı mübarizə kampaniyasının zərbəsindən daha çox zərər görmüş Azərbaycan SSR-də təkcə aqrar sektorda yox, bütövlükdə iqtisadiyyatdakı ciddi zərərli nəticələri 35 ildən də artıq vaxt keçməsinə baxmayaraq, tam təhlil olunmamışdır. Kampaniyasının iqtisadi və siyasi nəticələri tam araşdırılıb layiqli qiymətini almamışdır.

Qeyd etməliyik ki, Sovet hakimiyyəti dövründə ayrı-ayrı vaxtlarda alkoqollu içkilərin qadağa kampaniyaları bir neçə dəfə həyata keçirilsə də, indiki qədər siyasiləşməmiş, milyard manatlarla iqtisadi zərər bahasına başa gəlməmişdi. Halbuki həmin vəziyyətdə respublika rəhbərliyi ən azı Moskva qarşısında müəyyən təşəbbüslərlə çıxış edə, kampaniyanın nəticələrinin zərərli təsirini azalda bilərdi. Məsələn, təsərrüfatlarda süfrə sortlarının tədricən genişləndirilməsi, şərab məhsullarının istehsalı üzərində ciddi nəzarətin təşkilini, hazır məhsulun, o cümlədən qurudulmuş üzüm məhsulunun böyük tələbat olduğu xarici bazarlara ixracının təşkilini və digər təklifləri, təşəbbüsləri irəli sürə bilərdi. SSRİ-nin əsas üzümçülük respublikası olan Azərbaycanda 1985-ci ilə nisbətən 1990-cı ildə üzüm bağlarının sahəsi 107 min hektar azaldı (demək olar ki, ümumi sahəsinin 40%-i məhv edildi). Halbuki respublikada bu qədər üzüm sahələrinin artırılması üçün milyonlarla manat vəsait və 15 il vaxt sərf edilmişdi. Nəticədə respublikaya 4 milyard manatdan çox ziyan dəymişdi [3, 3].

Ümumilikdə, İttifaqın digər respublikalarında artıq planlı təsərrüfatın qüsurlyu nəticələri, milli münasibətlərdəki həllini tapmamış problemlər, Ukrayna, Qazaxıstan respublikalarının ittifaq büdcəsinə daha çox fayda vermələri əvəzində onlara ittifaq büdcəsindən ayırmaların azlığı, habelə buna bənzər, indiyə qədər haqqında düşünülməsinə ehtiyat edilən sosial-iqtisadi, siyasi problemlərin səsləndirilməsi, mətbuat vasitəsilə ziyalıların iştirakı ilə müzakirə-

lərinin aparılması artıq adi hala çevrilmişdi.

“Yenidənqurma” kampaniyasının əvvəllərindən başlayaraq partiya-sovet idarəçilik orqanlarının qəbul etdiyi sənədlərin, respublika mətbuatında dərc edilən yazıların məzmununun nəzərdən keçirilməsi iki fərqli mənzərəni görməyə imkan verir.

Azərbaycan KP-nın iki qurultayının, MK-nın bir neçə plenumlarının materiallarının məzmununda baş vermiş siyasi dəyişikliyin iqtisadi islahatların bəyənilməsi, icrasına başlanılması ilə xarakterik olan mədhnamələrin söylənilməsinin şahidi oluruq. Fəaliyyətindən, başqa sözlə desək, fəaliyyətsizliyindən bəhs etdiyimiz o vaxtkı respublika rəhbərliyinin mərkəzdən səsəndirilən, ünvanlanan bütün çağırışları rəhbər tutaraq, üzüm plantasiyalarının kütləvi şəkildə məhv edilməsində olduğu kimi, respublikanın sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına xidmət göstərəcək konkret təklif və təşəbbüslərlə çıxış edə bilməməsi, buna cəsaretinin çatmaması ən azı təəssüf doğuracaq hal idi.

Respublika rəhbərliyi və rəsmilərinin mövqeyindən fərqli olaraq ziyalılarımız yeni siyasi dəyişikliklərin verdiyi imkanlardan çətinliklə də olsa, yararlanmağa çalışır, senzuranın hələ də qalan əvvəlki sərt tələblərinin törətdiyi çətinlikləri aşaraq bəzi qəzetlərdəki məqalələr vasitəsilə müəyyən fikirlər səsəndirirdilər [8, 8]. Təbii ki, bu yazılarda bir çox problemlər öz əksini tapmışdır: mərkəz və respublika arasında iqtisadi büdcədən ayırmalara gəldikdə dotasiya ilə yaşayan Ermənistan SSR-dən geridə qalmağımız, idarəetmədəki çətinliklər, bürokratik idarəetmə aparatının həddən ziyadə çoxluğu, ideoloji xarakterli nəşrləri, xalq təsərrüfatının digər vacib sahələrində istifadə olunma biləcək milyon manatlarla vəsaitin lüzumsuz sahələrə sərf olunması, yeni müasir avadanlıq və texnologiyalara ehtiyac, istehsal proseslərinin mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması, respublika sənaye potensialının əsasən məhsulun ilkin emalı ilə bağlı olması, regionların inkişafındakı qeyri-bərabərlik və s. problemlərin bir hissəsi idi.

Qeyd etdiyimiz kimi, ölkədə başlanmış siyasi dəyişiklik iqtisadi islahatların elan edilməsinin yaratdığı fürsətdən, konkret olaraq sadaladığımız problemlərin heç olmazsa, bir hissəsinin həlli məqsədilə istifadə etmək üçün ən azı təşəbbüs göstərmək mümkün idi. Çünki həmin vaxt ittifaqa daxil olan respublikaların çoxu xarakterik, vacib olan bu və ya digər problemlərin həlli üçün mərkəz qarşısında məsələ qaldırır, bəzi nəticələr əldə edə bilirdilər.

Beləliklə, yaranmış ictimai-siyasi şəraitdə respublikanın on illərlə mövcud olmuş problemlərinin səsəndirilməsi, həllinə təşəbbüs göstərilməsi sahəsində respublika rəsmilərinin və ictimaiyyət mövqeyi arasında müqayisələrin aparılması göstərirdi ki, birinci tərəfin gözləmə və passiv mövqeyindən fərqli olaraq ikinci tərəf müəyyən qədər fəal idi. Bu cür vəziyyət birinci tərəfin imkanları və rəsmi səlahiyyətlərindən istifadə edə bilməsində ləngliyi, bəlkə bunu istəməməsi qarşılığında, ikinci tərəfin məqsəd və niyyətlərinin milli maraqlara xidmət etməyə yönəlməsinə baxmayaraq, bunların icrası üçün rəsmi səlahiyyətlərə malik olmaması kimi təzadlı mənzərə yaradırdı.

Alim və ziyalılarımız sadaladığımız problemlərin yalnız bir qismini görür, ya da onlardan bəhs edirdi. Bu problemlər ən çox ekoloji, təhsil, demokratiya, məişət, elm və digər sahələrlə bağlı olurdu.

Sosial problemlər, ekoloji vəziyyət və digər məsələlər. O illərdə mətbuatda, rəsmi toplantılarda tez-tez səsləndirilən məsələlərdən biri respublikanın bəzi yerlərində, ekoloji vəziyyətlə bağlı idi [1]. Doğrudur, Sumqayıt və Qəbələ şəhərlərindəki ekoloji durumla bağlı müəyyən söz-söhbətlər əhali arasında çoxdan bəri gəzib dolaşsa da, amma mətbuat səhifələrində, müxtəlif elmi toplantılarda bu haqda ilk dəfə idi ki, geniş diskussiyalar aparılırdı. Bu müzakirələrin gedişində məsələ ilə bağlı bəzi yeni cəhətlər ortaya çıxmışdı.

50-ci illərdən başlayaraq yeni sənaye şəhəri kimi Sumqayıt şəhərində, özü də respublika paytaxtının 20-30-cu kilometrliyində olduqca zərərli kimyəvi məhsullar istehsal edən onlarla zavodun tikilməsi onillərlə gəlirli istehsal, ixrac məhsulları istehsal edən vacib sənaye obyektləri kimi təbliğ edilmişdi. Lakin sonrakı illərdə şəhərdəki müəssisələrin insanların sağlamlığına nə dərəcədə zərərli təsir göstərdiyini sübut etdikcə həmin müəssisələrin məhz bu şəhərdə inşa olunması ətrafında bəzi yeni faktlar ortaya çıxmışdı.

İctimai müzakirələrin aparıldığı başqa bir mövzu Azərbaycan xalqının keçmiş tarixi ilə bağlı məsələlər idi. Bu mövzularda rəsmən qəbul olunmuş mövqedən fərqli fikir bildirməyə cəsarət edənlərin cəmiyyətdə təqib olunması, hətta “millətçi” damğası ilə damğalanması “təşkil olunurdu”. 80-ci illərin ortalarından başlayaraq ictimaiyyət arasında, elmi səviyyədə milli tarix və milli düşüncə mövzularında geniş müzakirələrin güclənməsinin həm siyasi, həm də elmi əhəmiyyəti böyük idi. Bu illərdə ictimai müzakirələrin genişləndiyi başqa bir məsələ Azərbaycan dilinin statusu və cəmiyyətdə işlənilmə dərəcəsinə münasibət idi. 1978-ci ildə qəbul edilmiş növbəti Azərbaycan SSR Konstitusiyasında Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə “Azərbaycanda dövlət dilləri rus və Azərbaycan dilləridir” ifadəsinin ilk dəfə öz əksini tapmasına baxmayaraq [2] bu heç də dövlət dili məsələsi ilə bağlı bütün problemlərin sonadək həlli demək deyildi. Sırr deyil ki, respublikada yüksəliş, milli intibah dövrü kimi qəbul edilən 70-ci illərdə, eləcə də 80-cı illərin ilk yarısında Bakı şəhərində bütün nazirlik və baş idarələrdə iclaslar, dəftərxana işləri rus dilində aparılırdı. Azərbaycan KP MK-nın ənənəvi olaraq təyin edilən ikinci katibi vəzifəsindən başlamış əksər idarələrdə rusların eyni vaxtda ermənilərin aparıcı vəzifələrə təyin olunması, onların iştirakı ilə keçirilən toplantıların bir qayda olaraq rus dilində keçirilməsi Azərbaycan dilinin dövlət dili statusunun pozulması demək idi. Bu baxımdan, yenidənqurmanın əvvəllərindən başlayaraq bu vəziyyətin ictimai müzakirələrdə tez-tez səslənməsi müsbət hal idi.

Bakı, Sumqayıt və Gəncə şəhərləri istisna olmaqla, şəhərlərin görkəmi, abadlaşdırılmasındakı gerilik şəhər və kənd həyat tərzi, məişəti arasındakı ciddi fərqlər, habelə bu sıradan olan onlarla problemin müzakirəyə çıxarılması, əvvəlki işlərdən fərqli olaraq onların səsləndirilməsi ən azı respublika hökumətinin diqqətini bu məsələlərə cəlb edib, zəruri tədbirlərin görülməsini sürətlən-

dirməli idi. Lakin bunların heç biri baş vermədi.

Respublika rəhbərliyinin səriştəsiz fəaliyyəti, gözləmə mövqeyi, ictimai müzakirələrdə qabardılan problemlərin həlli yolu ilə əlaqədar proqramlar hazırlayıb mərkəz qarşısında təkliflərlə çıxış etməməsi “yenidənqurma” verdiyi cüzi imkanların boş buraxılması demək idi. Qeyd etməliyik ki, o illərdəki müzakirələrdə bəhs etdiyimiz idarəçilik, istehsal və digər islahatlar keçirilməsi, tələb olunan sahələrin vəziyyəti haqqında ciddi ictimai müzakirələrin aparılması qeyri-mümkün idi, yaxud ən azı bu haqda söhbət getmirdi. Çünki konkret hesablamalar, geniş müqayisə və təhlillər aparılması nəticəsində ümumi respublika miqyaslı problemləri mərkəz qarşısında qabartmaq, perspektiv xalq təsərrüfatı xarakterli tədbirlər kompleksi işləyib hazırlamaq Azərbaycan SSR hökumətinin səlahiyyətlərinə aid olaraq, onun həm də imkanları daxilində idi.

Zəngin dövlətçilik tarixi olan xalqımızın bu vəziyyətlə barışacağı qeyri-mümkün idi. Yeganə çıxış yolu isə dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi idi. Qeyd etməliyik ki, bütün “yenidənqurma” dövründə baş verənlər respublikada sosial-iqtisadi vəziyyəti durmadan ağırlaşdırmaqla bərabər digər tərəfdən ötən hər gün xalqımızı dövlət müstəqilliyinin bərpasına yaxınlaşdırırdı.

Nəticə. SSRİ-nin süqutu ərəfəsində Azərbaycan SSR-də baş verən hadisələrin təhlili, bunlarla bağlı yeni faktların üzə çıxması imkan vermişdir ki, onların təhlili əsasında xalqımızı indiyədək düşündürən bir çox məqamlara aydınlıq gətirək. Dediklərimizdən aydın oldu ki, respublika rəhbərliyi “yenidənqurma”nın ilk mərhələsində başlanmış iqtisadi, siyasi idarəçilik islahatlarının yaratdığı imkanlardan istifadə etməmişdilər. Təhlillərimizdən aydın oldu ki, o illərdə baş vermiş faciəli hadisələrdə respublika rəhbərliyinin səhlənkər, seyrçi mövqeyi də az rol oynamamışdı. Fikrimizcə, məqalədə söylənilmiş qənaətlərimiz SSRİ-nin süqutu ərəfəsində respublikada gedən proseslərin indiyədək az toxunulmuş, ya da diqqətdən kənar qalmış bəzi prinsipial məsələlərinə aydınlıq gətirməyə kömək edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abşeron yarımadasının ekoloji problemləri. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident kitabxanası. http://files.preslib.az/projects/azereco/az/eco_m2_2.pdf. Müraciət tarixi: 22.07.2019
2. Azərbaycanın 1978-ci il Konstitusiyası haqqında. <http://www.lawreform.az/index.php?module=news&name=view&id=3978&lang=az>. Müraciət tarixi: 26.01.2017
3. Bərəkət qəzeti. 26 sentyabr 1991, s.3.
4. Quluzadə M.N. Azərbaycanın dövlətçilik tarixi. Bakı: Mütərcim, 2016, 264 s.
5. Əliyev İ. Yenidənqurma dövründə SSRİ-də alkoqolizmə qarşı mübarizə və onun nəticələri haqqında. // <https://az.strategiya.az/news.php?id=130565>. Müraciət tarixi: 10.07.2018
6. Həsənov Ə. 18 oktyabr - Müstəqillik haqqında Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Aktının qəbuluna dair 5 tezis // Xalq qəzeti. 2019, 18 oktyabr, № 231, s.1,3.
7. Hüseynova R. 20 yanvar - müstəqilliyə gedən yol // Səs. 2019, 19 yanvar, № 12, s. 5.
8. Hüseynova R. Yeni müstəqil, Azərbaycan uğrunda! // Səs. 2018, 24 oktyabr, № 201, s. 8-9.

9. İkinci Bağırovun boz taleyi // [https:// musavat.com/news/ikinci-bagirovun-boz-taleyi_92738.html](https://musavat.com/news/ikinci-bagirovun-boz-taleyi_92738.html). Müraciət tarixi: 14.01.2011
10. Şahmuradov A.Ş. SSRİ-nin süqutu prosesi haqqında s.60-70.// Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. №4. Bakı: BU nəşriyyatı, 2012.

«ПЕРЕСТРОЙКА» И ЕГО ПЕРВЫЕ ИТОГИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

Рубаба Й.АЗИЗОВА

РЕЗЮМЕ

В статье указывается, что после прихода к власти М.Горбачова в СССР в Азербайджанской ССР сложились застой, перед кризисная ситуация в экономической, социальной и моральной жизни. В ходе кампании «перестройки» общества Азербайджанская ССР подверглась общественно-политическим и экономическим влияниям. В перед кризисная ситуация еще более осложнилась за счет наблюдательной, медлительной, пассивной позиции тогдашнего руководства республики и ряд других факторов.

Ключевые слова: Азербайджан, “перестройка”, застой, кризис

"PERESTROIKA" AND ITS FIRST RESULTS IN THE AZERBAIJAN SSR

Rubaba Y.AZIZOVA

SUMMARY

The article indicates that after M.Gorbachov came to power in the USSR, stagnation developed in the Azerbaijan SSR, before a crisis situation in economic, social and moral life. During the campaign of "restructuring" of society, the Azerbaijan SSR was subjected to socio-political and economic influences. Before the crisis, the situation was even more complicated due to the observant, slow, passive position of the then leadership of the republic and a number of other factors.

Keywords: Azerbaijan, “Perestroika”, stagnation, crisis

ŞƏRQŞÜNASLIQ

UOT 81`34

NİZAMİ ƏSƏRLƏRİNİN DÜZGÜN OXUNUŞUNU
ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏR

Əsmətخانım B. MƏMMƏDOVA*, Fidan Y. NƏSİROVA†

Fars yazı dili qeyri-fonetik ərəb qrafikası əsasında yaradıldığından bu dildə omoqraf və omofonların sayı çoxdur. Ərəb əlifbasından istifadə edən fars dilinin əsas xüsusiyyətlərindən biri bu dildə qrafika əsasında yaranan omoqrafların düzgün oxunuşunu çətinləşdirməsidir. Tədqiqat göstərir ki, fonetik prinsiplər əsasında formalaşan əlifbaya malik dillərdə omoqraflar yalnız vurğu əsasında yaranır. Fars dilində isə vurğu ilə yanaşı omoqrafların böyük əksəriyyəti qrafika, yazı əsaslı olur. Bu məqalədə Nizamının əsərlərini düzgün oxumaq və başa düşmək üçün fars dilinin bu cəhətinə diqqət yetirməyin vacibliyindən bəhs edilir.

Açar sözlər: Nizami, fars dili, omofonlar, omoqraflar, qısa saitlər

Giriş. Bu il dahi Nizami Gəncəvinin 880 illik yubileyi ərəfəsində ölkə Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən 2021-ci ilin Azərbaycanca “Nizami Gəncəvi ili” elan olunması dünya miqyaslı qüdrətli sənətkarın irsinin tədqiqi və təbliği üçün Azərbaycan ziyalıları, nizamişünaslarını yenidən səfərbər olmağa çağırırdı.

Dövrün tələbinə görə dahi söz ustası öz misilsiz əsərlərini fars dilində qələmə aldığından, bu əsərlərin başa düşülməsi, tərcüməsi üçün fars dilini bilməklə yanaşı bu dilin klassik dövrünün dil xüsusiyyətlərini, əlifbanın özündən irəli gələn bir sıra çətinlikləri də diqqətdə saxlamaq lazımdır.

Omoqraflar və yaranma səbəbləri. Məlumdur ki, omoqraf və onun səsə münasibəti /qrafem və fonem problemi/, həm də morfem, söz, cümlə və sair məsələləri də əhatə edir. Yazı mürəkkəb olduqda, əlifba /qrafem/ səsə /fonemə/ uyğun gəlmədikdə bu məsələ çox ciddi bir problemə çevrilir. Yazı ilə tələffüz arasında böyük ziddiyət yaranır, abidələrin, kitabələrin oxunuşu çətinləşir, təlim və tədris prosesi böyük və ciddi maneələrlə üzləşir. Omoqraf– yunanca “homos” /oxşar, bərabər/ və “grafa” /yazıram/ sözlərinin birləşməsindən əmələ

* Bakı Dövlət Universiteti, dosent, asmatkhanummammadova@bsu.edu.az; ORCID ID 0000-0001-8178-7287

† AMEA, Şərqsünaslıq İnstitutu, doktorant, nasirova75@list.ru

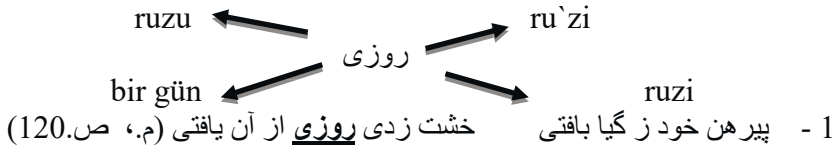
gələrək, “oxşar yazıram” deməkdir.

Omoqraflar yazı, qrafik cəhətcə eyni, lakin tələffüzə görə müxtəlif olan söz və söz formalarına deyilir. Dedik ki, fonetik dillərdə /yəni, bütün fonemləri həm sait, həm də samit səsləri yazılan və tələffüz olunan dillərdə / omoqraflar yalnız vurğuya əsasən yaranırlar. “Müxtəlif mənalı və tələffüzlü sözlərin eyni cür yazılması omoqrafları təşkil edir.” [4, 33]. Fars dilində isə همنگاشت // همنویس (həmneqaşt // həmnevis) adlanırlar [2, 12]. Vurğuya görə yaranan omoqraflar rus, ingilis dilində olduğu kimi Azərbaycan, ərəb, fars və s. dillərdə də vardır.

Azərbaycan dilində “bir çox hallarda şəkilçi qəbul edərək bəzi söz köklərinə omoqraf olmuş sözləri bir-birindən fərqləndirmək üçün Azərbaycan dilindəki vurğudan istifadə edilir: al`ın-`alın, gə`lin-`gəlin, sə`rin-`sərin, ya`xın-`yaxın, bi`çin-`biçin, bal`dır-`baldır, al`ma-`alma, qa`lın-`qalın və s.” [3, 123].

A. Vurğuya görə yaranan omoqraflar. Fars dilində də başqa dillərdə olduğu kimi omoqrafların bir qrupu vurğu əsasında, yəni vurğunun bu və ya başqa hecda tələffüz edilməsi ilə yaranır və fərqləndirilir. Məs.: ماهی /ma`hi/ - balıq; ماهی /mahi/-bir ay; خالی /xa`li/ - boş; خالی `xali/ - bir xal روزی /ru`zi/ - ruzu; روزی /`ruzi/- bir gün; بدو /be`du/ ona (yön ş.+u); بدو /`bedou/ qaç; بکش /be`koş/ - vuruş; بکش /`bekoş/ öldür və s. [6, 37].

Nizami əsərlərində də vurğuya görə yaranan omoqraflar külli miqdarda mövcuddur. Məsələn:

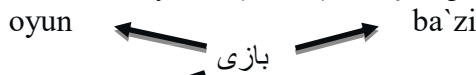
/pirəhən-e xod ze giya bafti, xešt zədi, **ru`zi** əz an yafti./

/Öz göynəyini otlardan toxumuş, kərpiç kəsir və ondan **ruzi** qazanırdı./

2 - روزی از آنجا که فراغی رسید باد سایمان بچرافی رسید. (م.، ص. 105)

/`ruzi əz anca ke çeraği resid, bad-e soleyman be çeraği resid./

/Bir gün işlərindən azad olan Süleyman (nəfəsi), bir çıraqla rastlaşdı./

1 - عمر به بازیچه به سر میبری بازی از اندازه بدر میبری (م.، ص. 102)

(omr be baziçe be sər mibəri, bazi əz əndaze bedər mibəri.)

/Sən bütün ömrü oyun (əyləncə) ilə başa vurursan əylənməyə isə həddən artıq çox vaxt sərf edirsən./

در چمن باغ چو گلبن شکفت بلبل و بازی در آمد بگفت . (م.، ص. 143)

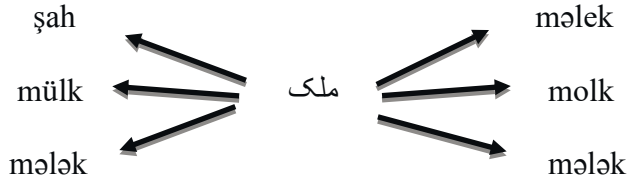
(dər çəmən-e bağ ço qolbon şəkof, bolbol o bazi dər aməd beqoft.)

/Bağ çəmənliyində güllər açanda, bülbül bir şahinlə söhbətə başladı./

B. Qrafikaya görə yaranan omoqraflar. Fars əlifbasının nöqsanlı cəhətlərindən biri və ən başlıcası yazıda, qrafikada qısa saıtlərin əks olunmasıdır. Fars dilində altı monoftonq, bir diftonq olmaqla 7 sait vardır. Bunlardan /a/, /u/, /i/, /ou/ – uzun, /ə/, /e/, /o/ isə qısa səslərdir. Lakin bu qısa səslərin

heç biri yazıda öz əksini tapmır.

B.1. Hərəkələrin yazılmamasından alınan omoqraflar. Farsların istifadə etdikləri hazırkı əlifba ərəb qrafikasına əsaslanır. Bu əlifba isə qeyri-fonetik olduğundan yazı ilə səslənmə arasında çox böyük fərqlər meydana gəlir. Bir qayda olaraq əlifbanın qısa sait səsləri /ə/, /e/, /o/ yazıda qeyd edilmir. Buna görə də külli miqdarda (eyni cür yazılıb, müxtəlif şəkildə tələffüz edilən, fərqli mənalı sözlərin) formalaşmasına şərait yaradılır. ملک/mələk/- şah; /molq/-mülk, məmləkət; /mələk/mələk; /kərm/- kərəm, yardım; /kərm/- qurd və s.

Aşağıdakı beytlərdə olduğu kimi eyni qrafik şəkilli leksemlərin hər biri müxtəlif oxunur və müxtəlif məna verir:

1- گر ملک اینست نه بس روزگار زین ده ویران دهمت صد هزار . (م. ، 96)
(gər **mələk** inəst nə bəs ruzgar, zin deh-e viran dəhəmət səd hezar)

/Əgər uzun müddət **şah** bu olarsa, sənə yüz min belə (xaraba) kənd verərəm./
2- ملک بدان داد مرا کر دگار تا نکنم آنچه نیاید بکار ؟ (م. ، 96)

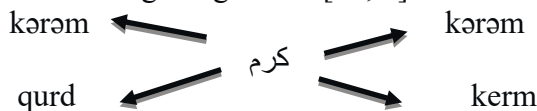
/**molk** bedan dad məra kerdgar, ta nəkonəm ançe nəyayəd bekar?/

/Allah bu **mülkü** mənə ondan ötrü veribdir ki, işə yaramayan işlərlə məşğul olum?/

3- مرغ پر انداخته ، یعنی ملک خرقة در انداخته، یعنی فلک . (م. ، 14)
(morq pər əndaxte, yəni **mələk**, xerqe dər əndaxte, yəni fələk.)

/Quşların, yəni mələklərin qol-qanadı sındı (yorulub, əldən düşdülər, fələklər isə (vəcdlə) öz xirqələrini çiyinlərindən atdılar./

Verilmiş nümunələrin 1-ci beytində ملک hərf birləşməsini yalnız (mələk)-şah / kimi, 2-ci beytdəki ملک qrafik nümunəsini (molq) – mülk//məmləkət kimi, 3-cü beytin birinci misrasındaki hərf birləşmələrini isə iki /ə/ ilə oxumalı və sözü isə “mələk” kimi tərcümə etməliyik. Fars dilində yazılmış hər hansı bir mətn, şeir parçası, xüsusilə klassiklərin əsərlərində fars əlifbasının incəliklərini, onun fonetik səslənməsini bilməmək, böyük qüsurlara, məşhur səhvlərə gətirib çıxarır. Bunlar fars dilində غلت مشهور (qəlet-e məşhur) - /məşhur sıhvlər/ adlanırlar. Bu barədə çox yazmışlar. Elə Nizami əsərlərinin XX əsrin ortalarında edilmiş tərcümələrinə nəzər yetirdikdə bu səhvlərin müəyyən bir hissəsinin qrafika əsaslı olduğunu görürük [10, 5].

Əslində müasir fars dilində کرم qrafik nümunəsinin müasir fars dilində 5 omoqraf yaratma xüsusiyyəti vardır: (kərm) - üzüm tənəyi; (kerem), yaxud (krem) – krem; (korom) – xrom. Lakin bildiyimiz kimi bu leksemlərin ikisi Nizami dövründən sonralar fars dilinə xarici dildən keçmiş, /kərm/ omoqrafına

isə “Sirlər xəzinəsi”ndə müraciət edilməmişdir. Beytlərə nəzər salaq:

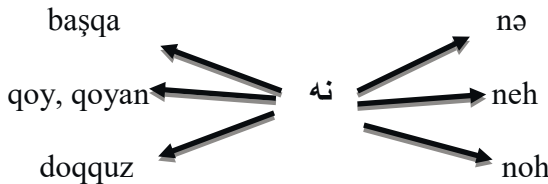
1 - چونکه به جودش کرم آباد شد، بند وجود از عدم آزاد شد. (م، ص. 2)
(çonke be cudeş kəram abad şod, bənd-e vocud əz ədəmazad şod.)
/Onun (Allahın) səxavəti kəram gövhəri səpdiyindən, vücud yoxluq bəndindən azad oldu./

2 - طعمه من کرم شکاری چراست؟ خانه من بر سر خاری چراست؟ (م، ص. 243)
(to'me-ye mən kerm-e şekari çerast? Xane-ye mən vər sər-e xari çerast?)
/Niyə mənim yeməyim ovladığım qurd, həşərat, evim isə tikanlar üstündədir?/

Beləliklə yuxarıdakı 1-ci və 2-ci beytlərdəki کرم hər birində şairin ifadə etmək istədiyi mənaya uyğun işlənir. Eyni cür yazılsa da müxtəlif şəkildə tələffüz edilir və məna yükü daşır.

B. 2. Bir hərfin bir neçə fonem ifadə etməsindən formalaşan omoqraflar. Bir qrafik nümunə bir neçə səsi, fonemi ifadə edə bilər: و hərfi - /v/, /u/, /o/, /ou/ səslərini; ی hərfi - /i/, /y/, /a/ fonemlərini; ۰ qrafik nümunəsi: - /h/, /e/ səslərini; ء “həmze” və ع “əyn” qrafemləri /ə/, /e/, /o/, /a/, /' / fonemlərini ifadə edir. Göründüyü kimi bir qrafik nümunənin müxtəlif şəkildə tələffüz edilməsi yenə də çeşidli eyni cür yazılıb, müxtəlif şəkildə oxunan leksemlərin meydana gəlməsinə rəvac verir. دور /dur/- uzaq; /dour/- dövr, zaman; چه /çəh/- quyu; /çə/- nə? (sual əv.); علم /elm/-elm; /ələm/-bayraq; نه /nə`//ne`/-yox, başqa; /neh/-qoy, yerləşdir (نهادن) feilinin kökü; /noh/ doqquz və s.

Həm hərəkələrin yazılmaması, həm də ۰ qrafik nümunənin: - /h/samiti və /e/ sait fonemini ifadə etməsi fars dilində bir çox omoqrafları formalaşdırır. Aşağıdakı nümunədə نه /nə`//ne`/ kimi tələffüz edilməli ona uyğun olaraq yoxsa, deyilsə, başqa leksemləri kimi tərcümə edilməlidir:

1- هر چه نه عدل است زیادت براد وانچه نه انصاف بیادت دهداد. (م، ص. 94)
(hərçe nə ədləst ze yadət bərad, vançe nə ensaf be badət dəhad)
/Ədalətdən başqa nə varsa, Allah yadından çıxarsın, insafdan başqa nə varsa, hər şey bada verilsin (heç olsun)./

2- داغ نه ناصیه داران پاک تاج ده تخت نشینان خاک. (م، ص. 1)
(dağ neh-e nasiyedaran-e pak, tac deh-e xətt neşinan-e xak.)
/Pak alınlıların alınına damğasını vurandır, yer üzünün taxta oturanlarına tac verəndir./

2 sayılı nümunədə نهادن feilinin kökü نه və داغ ismi ilə birləşərək mürəkkəb söz, feili sifət damğavuran formalaşdırmış və həmin birləşmənin ikinci hissəsi نه /neh/ kimi oxunmalıdır.

Aşağıdakı 3 sayılı nümunədə isə نه /noh/ kimi tələffüz edilib, doqquz mənasında tərcümə edilməlidir:

3- هر چه در این پرده نه میخیزت بازی این لعبت زرنیخیزت. (م، ص. 94)

(hərçə dərin pərdə-ye noh mixiist, bazi-ye in lo`bət-e zərnixiist)

/Bu doqquz mıxlı çadırın altında nə varsa, bu zərnix (sarı rəngli) gəlincik oyunudur./ hərfi - /v/,/u/,/o/,/ou/ səslərini verdiyindən bu hərflə yazılıb, müxtəlif mənalı sözlərə Nizami əsərlərində rast gəlinir. Bunun əsasında da hərfin verdiyi səslərə, omoqrafların düzgün oxunuşuna diqqət yetirilməlidir. Məsələn aşağıdakı beytin ikinci misrasında دور qrafik nümunəsi həm /dur/ - uzaq, həm də /dour/ kimi tələffüz edilib - dövr mənasında tərcümə edilməlidir:

خط بجهان در کش و بیغم بزى دور شو از دور و مسلم بزى. (م، ص. 164)
 (xət becəhan dər keş o biqəm bezi, dur şo əz dour o mosəlləm bezi.)

/Cahanın üzərinə xətt çək və qəmsiz yaşa, **dövrəndən** (zəmanədən) **uzaq** ol və rahat yaşa./

B. 3. Təşdidin yazıda geyd edilməməsindən alınan omoqraflar. Ərəb əlifbasının nöqsanlarından biri də qoşa samitin yazıda bir-birinin yanında göstərilməməsidir. Başqa, fonetik dillərdən fərqli olaraq ərəb və fars dillərində yazılacaq qoşa samitdən biri yazılır və onun üzərində təşdid işarəsi qoyulmalı olduğu halda, çox vaxt buna riayət olunmur. Məsələn: خیات/xeyat/ - iynə; خیات/xeyyat/ - dərzi; مذهب/məzhəb/ - din, məzhəb; مذهب/mozəhheb/ - zərli; قوت/qut/ - yemək, azuqə; قوت/qovvət/ - güc, qüvvət və s.

1- چند پری چون مگس از بهر قوت در دهن این تنه عنکبوت. (م، ص. 133)
 (çənd pəri çon mægəs əz bəhr-e qut, dər dəhən-e in tənə-ye ənəkəbut.)

/Milçək kimi hörümçək toruna oxşayan bu dünyada **yemək** (mülk) üçün uçma, nəticədə hörümçəyin (dünyanın) toruna düşərsən./

2- از ملکان قوت و یاری رسد از تو به ما بین که چه خواری رسد. (م، ص. 112)
 (əz mələkan qovvət o yarı rəsəd, əz to bema bin ke çe xarı rəsəd.)

/Şahlardan (xalqa) **qüvvət** və köməklik çatmalı, gör səndən bizə nə zəlalət (zülmlər) yetişir./

Bu nümunələrin birinci beytdə işlənən ləksəm “yemək”, “azuqə”; 2-ci beytdə verilən söz isə “qüvvət” kimi tərcümə olunmalıdır. Burada əsərin bəhri də verilmiş sözü düz oxumağa az-çox kömək etsə də bunları bilmək və fərqləndirməyin fars dili və Nizami əsərlərinin mütaliəsi üçün əhəmiyyəti mühümdür.

Nəticə. Sonda qeyd etmək istəyirik ki, bu mövzuda tədqiqatları mün-təzəm olaraq ictimaiyyətə təqdim etmək lazımdır. Əlbəttə onu da qeyd etmək lazımdır ki, sözlər arasında çox vaxt lazımı məsafə və fasilə gözlənilmir. Bu zaman iki sadə sözün mürəkkəb, və əksinə mürəkkəb sözlərin sadə söz, yaxud tərkib kimi oxunmasına, oxunulananın çətin dərk edilməsinə şərait yaradılır. Odur ki, fars dilində əlifbanın xüsusiyyətindən irəli gələn külli miqdarda omoqraf, omofon, omonim və kvaziomonimlərin mənası yalnız kontekst daxilində mə-

lum olur. Sadaladığımız bu faktları nəzərə almadıqda Nizaminin klassik fars dilində yazılmış misilsiz incilər çələngi olan irsini düzgün başa düşmək təbii ki, çətinlik yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ахманова О.С., Словарь лингвистических терминов. М.: Советская Энциклопедия, 1966, 606 с.
2. Böyük Mohebbi, Əmsal o hekəm, Engelişi, farsı və torki, Tərcümə və tə`lif: Böyük Mohebbi, Təbriz: 1348(1970) 110 s.
3. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi, I hissə. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 253 s.
4. Dilçilik Ensiklopediyası, (müəllif və redaktor F.Veysəlli) 2-ci cild. Bakı: Mütərcim, 2008, 536 s.
5. Kolleyate Xəmsə, Nezami Gəncəvi, ba moqəddemeye doktor Moin Fər, çapxaneye məhtab. Tehran, 1370, 1130 s.
6. Məmmədova Ə.B. Fars dilində omoqraf, omofon, omonim və omoqraflar // “Hikmət” Elmi araşdırmalar toplusu, 16. Bakı, 2010, s. 33-45
7. Məmmədova Ə.B. Nizami əsərləri klassik fars dilinin bu gün unudulmuş səslərinin bərpası üçün misilsiz mənbədir / Nizami Gəncəvinin 875 illik yubileyinə həsr olunmuş “Nizami və dünya mədəniyyəti” mövzusunda respublika Elmi konfransının materialları, 24 noyabr, Bakı, 2016, 255 s., s.46-53
8. Nizami əsərlərində fonetik-qrafik variantlı leksemlər. / Nizami muzeyinin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənətinin milli özünütəsdiqdə və mərkəzi Asiyadakı mədəni tərəqqidə yeri” adlı Beynəlxalq elmi konfrans materialları. 24-25 dekabr, Bakı, 2020, s. 26-30
9. Məmmədova Ə.B., Nizami Gəncəvi əsərlərinə səpələnmiş incilər və onların dil xüsusiyyətləri / Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 98 – ci ildönümünə həsr olunmuş “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri” XII Beynəlxalq Elmi-praktik konfransının materialları. 30 aprel, Bakı, 2021, 443 s., s- 378-384
10. Mircəlal Zəki. Məxzənül-əsrar, mənzum tərcümə. Bakı: “Müəllim” nəşriyyatı, 2011, 297 s.
11. Nezami Gəncəvi, Məxzənol-əsrar, mətn-e elmi-yo enteqadi be sə`yo ehtemame Əbdolkərim Əlizadə, nəşriyyat-e fərhəngəstan-e olum-e cəmhuri-ye şourəvi-ye sosialisti-ye Azərbaycan, Bakı, 1960, 252 s.
12. Nezami Gəncəvi, Məxzənol-əsrar, mətn-e elmi-yo enteqadi be sə`yo ehtemame Bəhrüz Sərvətiyan, nəşriyyat-e Əmir Kəbir, Tehran, 1389, 460 s.

ФАКТОРЫ ПРАВИЛЬНОЙ ЧТЕНИЯ И ТОЛКОВАНИЯ ПРОИЗВЕДЕНИЙ НИЗАМИ

Асмагханум Б.МАМЕДОВА, Фидан Я.НАСЫРОВА

РЕЗЮМЕ

В словарном составе языков, алфавит которых построен по фонетическому принципу, омографы и омофоны представленный очень малым количестве. Персидский язык благодаря арабскому алфавиту, который построен не на фонетической основе, очень богат омографами и омофонами. Исследование показывает, что в языках, которые построены на фонетической основе омографы образуется только по ударении (омографы – это разные слова, совпавшие по написанию). А в Персидском языке вместе с ударением большое количество омографов образуются по особенности арабской алфавита. В данной статье было обретоено внимание на омографом существующие в произведениях

Низами Генджеви, для того чтобы легко читать и понимать изумительные шедевры произведения Низами.

Ключевые слова: Низами, персидский язык, омографы, омофоны, краткие гласные

FACTORS DETERMINING THE CORRECT READING OF NIZAMI'S WORKS

Asamatkhanum B.MAMMADOVA, Fidan Y. NASIROVA

SUMMARY

Since the Persian written language is based on non-phonetic Arabic graphics, there are many homographs and homophones in this language. One of the main features of the Persian language, which uses the Arabic alphabet, is that it makes it difficult to read graphically based homographs. Research shows that in languages with an alphabet formed on basis of phonetic principles, homographs appear only because of emphasis. In Persian, in addition to emphasis, the vast majority of homographs are based on graphics and writing. This article discusses the importance of paying attention to this aspect of the Persian language in order to read and understand Nizami's works correctly.

Keywords: Nizami, Persian language, homographs, homophones, short vowels

UOT 81`367

TÜRK DİLÇİLİYİNDƏ CÜMLƏ ÜZVLƏRİNİN BÖLGÜSÜ
(cümlənin baş üzvlərinə dair elmi-nəzəri mülahizələr)**Kəmalə Ş.ƏHMƏDOVA***

Türk dili XX əsrin 30-cu illərinə qədər daha çox ərəb-fars qrammatikasına uyğun araşdırılıb. 30-cu illərdən sonra alman, fransız və digər Avropa dilçilik məktəblərinin təsiri, müasir dövr dilçilərinin də bu cərəyana uyğun aparılan tədqiqatları müəyyən mülahizələrin dilemmasına gətirən birinci səbəblərdən biri kimi göstərilə bilər. Türk dilinin sintaksisi ilə bağlı araşdırmalar bu prizmadan davam etməkdədir. Sintaksis bölməsi Azərbaycan dilində olduğu kimi, türk dilində də mürəkkəb və mübahisəli bölmə olaraq aktuallığını qoruyur.

Türk dilçiliyində cümlənin baş üzvlərinin öyrənilməsi ilə bağlı fikirlərdən çıxış edərək demək olar ki, sintaktik vahidlərin adlandırılmasında, klassifikasiyasında çoxsaylı problemlər mövcuddur. Burada müəyyən obyektiv və subyektiv məqamların olduğunu qeyd etməliyik. Cümlənin baş üzvlərinin sintaktik funksiyalarının sərhədlərinin dəqiqləşdirilməsi tədqiqatın əsas məqsədidir.

Açar sözlər: Azərbaycan və Türkiyə dilçiliyi, qrammatika məsələləri, sintaksisin öyrənilməsi, baş üzvlərin araşdırılması

Giriş. Türk qrammatikasının tədqiqi zamanı klassifikasiya və kvalifikasiya problemlərinin çox olduğunu müşahədə edirik. Bütün bunların həm obyektiv, həm də subyektiv səbəbləri mövcuddur. XX əsrin 30-cu illərinə qədər türk dili daha çox ərəb-fars qrammatikasına uyğun izah edilsə də, 30-cu illərdən sonra türk dilinə alman, fransız və digər Avropa dillərinin təsir etməsi, müasir dövr dilçilərinin də bu cərəyana uyğun aparılan tədqiqatları fikir ayrılıqlarına gətirib çıxaran birinci səbəb kimi göstərilə bilər. Bundan əlavə, müasir türkcənin təhsil səviyyəsinə görə də fərqli izah edilməsi göz önündədir. Yəni orta, ali və akademik səviyyədə sintaksisə baxış aspekti fərqlidir. Araşdırmalardan belə nəticə çıxır ki, *yüklem*, *özne* və *nesne* adlanan üzvlərdə ciddi problemlər olmasa da, dolaylı *tümleç*, *düz tümleç*, *belirteç tümleci* kimi sintaktik vahidlərdə problemlər vardır. Azərbaycan dilindən fərqli əsas xüsusiyyətləri qruplaşdıraraq, aşağıdakı mülahizələri göstərə bilərik:

a) “Təyin”in bir cümlə üzvü kimi olmaması. Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alsaq deyə bilərik ki, Türk dilində “tamlama” anlayışı çox geniş ifadə-

* Bakı Dövlət Universiteti, Türk filologiyası kafedrası, f.e.d.; kamalaahmadova@bsu.edu.az, ORCID ID:0000-0001-62498455

ləri özündə ehtiva edir. Buna görə də sifətin ismi təyin edərəkən yaratdığı “sıfat tamlaması” tək cümlə üzvü kimi götürülməsi məqsədəuyğun hesab edilmişdir.

b) Köməkçi nitq hissələrinin cümlə üzvü olması məsələsi. Bu mövzuda Leyla Karahan və Muharrem Ergin bu köməkçi nitq hissələrindən bağlayıcılara və ədatlara “cümlə dışı ünsürü” adlandırması, lakin eyni zamanda modal söz, qoşma və nidaların “ünlem tamlayıcısı”, “ilgeç tamlayıcısı” kimi adlandırılaraq leksik mənalara varmış kimi cümlə üzvlərinə aid edilməsi böyük sual doğuran və Azərbaycan dilindən fərqli olan bir situasiyadır.

Sintaksisin nəzəri məsələlərinin öyrənilməsi. Türk dilinin sintaksisi ilə bağlı araşdırmalar bu gün belə davam etməkdədir. Türk dilçilərindən Leyla Karahan, Caner Kerimoğlu, Tahsin Banguoğlu, Muharrem Ergin və başqalarının müasir Türk dilinin bu sahəsi üzrə müxtəlif fikirləri vardır. Sintaksis bölməsi Azərbaycan dilində olduğu kimi, türk dilində də mürəkkəb və mübahisəli bölmə olaraq aktuallığını qoruyur. Bu bölməyə türkcədə “sözdizimi” deyilir. Cümlə üzvlərinin bölgüsü məsələsinə gəldikdə burada bir çox problemlə qarşılaşırıq. Belə ki, dilimizdə mübtəda, xəbər, təyin, tamamlıq, zərflik adlanan cümlə üzvləri müasir türkcədə mübtəda - **özne** (fail), xəbər - **yüklem**, zərflik - **zarf** (belirteç), tamamlıq - **nesne** olaraq adlandırılır. Göründüyü kimi təyin müstəqil cümlə üzvü kimi göstərilir. Leyla Karahan müasir türkcədə söz dizimi haqqında qeyd edir ki, yan-yanı düzülən sözlər bitən fikir ifadə edərsə cümlə, varlıq və anlayış bildirirsə söz birləşməsi əmələ gətirir [12, 13]. Cümlə ən kiçik anlatım obyektidir. Duyğular, düşüncələr, olaylar və durumlar cümlə və ya cümlələrdən meydana gələn dil birlikləri ilə ifadə olunurlar. Türk tədqiqatçılarının əksəriyyəti cümlənin xəbərsiz ola bilmədiyi fikrini irəli sürürlər. Cümlə daxilində xəbərin hansı nitq hissəsi ilə ifadə olunduğunun bir əhəmiyyəti yoxdur. Leyla Karahana görə, cümlənin qurula bilməsi üçün hökm bildiren xəbərlik şəkilçisi qəbul etmiş bir feil və ya isimin yetərli olmasıdır. Ən kiçik cümlə bu özəlliyə sahib olan tək kəliməlik cümlədir [12,14]. Məsələn: “Titredi.” “Yorgunum.” “Zordur.” və s. Müəllif qeyd edir ki, xəbərin anlamı mübtəda (özne), tamamlıq (nesne), zərflik (zarf) vasitəsi ilə tamamlanır. *Geçişli fiil* adı verilən təsirli feilli cümlələr daxilində bütün cümlə üzvlərini ehtiva edə bilər. Məsələn: “Türklük (ö) / beş yüz seneden beri (z) / İstanbul’u ve Boğaziçi’ni (n) /bütün beşeriyetin hayaline (yt) /böyle (z) nakşetti(y).

Müasir Türk dilində “söz dizimi” bəhsinin tədqiqində müxtəlif problemlər ortaya çıxır. Bunun əsas səbəbi dilçilərin cümlə üzvlərini və onların funksiyalarını müxtəlif cəhətdən araşdırıb izah etməsidir. Buna görə də adları çəkilən dilçilər (T.Banguoğlu H.Ediskun Z.Korkmaz L.Karahan) cümlə üzvlərinə fərqli təsnif etmişlər. İsmet Cemiloğlu “söz dizimi” bəhsinin tədqiqində qarşıya çıxan problemlərlə əlaqədar olaraq qeyd edir ki, cümlə təhlilində bizi yanlış aparən səbəblərdən biri də cümləni meydana gətirən ünsürlərin fərqli adlandırılmasıdır [5, 44]. Belə ki bu mövzuda dilçilər arasında yekdil fikir yoxdur.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi türk dilçilərinin cümlə üzvlərinin bölgüsünə

fərqli baxış açısı var. Caner Kerimoğlu bu mövzuda böyük araşdırma aparmış və qeyd ediləcək qənaətlərə gəlmişdir. Belə ki, akademik səviyyədə cümlə üzvlərinin bölgüsü bu cürdür. Muharrem Erginə görə cümlə daxilindəki üzvlər fiil, fail, nesne, yer tamlayıcısı və zarf adlandırılmalıdır. Dilçi bu əsas 5 üzvün yanında bir də cümləyə əlavə edilən “cümlə dışı unsur” üzərində dayanır. M.Erginin fikirlərini bir nümunə üzərində göstərsək belə olar [8, 689]: “Ahmet (fail) onu (nesne) köye (yer tamlayıcısı) akşamleyin (zarf) götürdü (fiil) və (cümlə d.ü.) geri (zarf) döndü (fiil).”

Tahir Nejat Gencan cümlədə üç ana ünsürün olduğunu qeyd edir. Bunlar özne, yüklem və tümleçdir. Tümleçlər özü 4 yerə ayrılır: 1) Düz tümleç 2) Dolaylı tümleç 3) İlgeç tümleçləri 4) Belirteç tümleçləri [10, 86].

T.N.Gencan ilə M.Erginin təsniflərini qarşılaşdırsaq onda özne-fail, yüklem-fiil, düz tümleç-nesne, dolaylı tümleç-yer tamlayıcısı, belirteç tümleci-zarf, ilgeç tümleçləri-cümlə dışı ünsürü olacaq. Türk dilçiliyində ədat, qoşmalar ayrı-ayrı qruplarda təsnif olunmur və birlikdə “ilgeç” adlandırılır.

Rasim Şimşek cümlədə beş üzvün olduğunu qeyd edir: özne, belirteç tümleci, dolaylı tümleç, nesne, yüklem. Tədqiqatçının gəldiyi nəticə M.Erginə yaxındır. R.Şimşek yaklaşma (yönlük hal), bulunma (yerlik hal), ayrılma (çıxışlıq hal) şəkilçilərindən birini alan və zaman və tərz bildirən zərfliyi dolaylı tümleç (yer tamlayıcısı) kimi qəbul edir [18, 45].

Leyla Karahan özne, yüklem, nesne, yer tamlayıcısı, zarf olaraq cümlə üzvlərini qruplaşdırır. L.Karahan da M.Ergin kimi cümləyə əlavə edilən digər formaları cümlə dışı ünsür kimi götürür [12, 20]. Dilçinin yer tamlayıcısı və zarf dəyərləndirməsi Ergin və Şimşekdən fərqlidir. Müəllif qeyd edir ki, yönlük yerlik və çıxışlıq hal şəkilçisi daşıyan tərz, miqdar və zaman zərflərinin yer tamlayıcısı olmadığı unudulmamalıdır. Nümunə olaraq: “Sisli havalarda vapuru gördünüz mü?”, “Odalara çəktan karanlıq basmıştı.” Bu cümlələrdə “sisli havalarda” və “çəktan” ifadələri zarf tümleci olaraq qəbul edilməlidir. Çünki bunlar zaman mənası ehtiva etdiyi üçün zaman zərfləri götürmək daha doğrudur.

Göründüyü kimi cümlə üzvlərinin bölgüsündə araşdırmaçıların arasında fikir ayrılığı var.

Nəticə etibarını ilə ümumilikdə belə demək olar:

1) Termin problemi. Araşdırma zamanı sintaksis bölməsində terminlərin müxtəlifliyi ilk diqqət çəkən məsələlərdəndir. Son tədqiqatlarda özne, yüklem, nesne adlarında müəyyən fikir formalaşmışdır [3; 5; 7; 8; 12].

2) Cümlə üzvlərinin bölgüsündə yekdil fikrin olmaması. Cümlənin sintaktik bölgüsü zamanı tədqiqatçılar müxtəlif meyarları əsas götürərək bu sintaktik vahidlərin təyin edilməsində müəyyən xaos müşahidə edilir. Məsələn, M.Ergin, L.Karahan və başqaları nida və bağlayıcıları cümlə dışı ünsürü sayarkən T.N.Gencan, H.Ediskun, H.Dızdaroğlu eyni ünsürləri “ədat-ilgeç tümleci” başlığı altında bir cümlə üzvü olaraq tədqiq edirlər. Hər iki fikri təsdiqləyən və inkar edən araşdırmalar var.

Əlbəttə ki, akademik dilçilikdə bu mövzuda fikir birliyinin olmaması

normal sayılmalıdır. Lakin türk tədqiqatçıların əksəriyyətinin mübtədə, xəbər və tamamlığa aid fikirləri, demək olar ki, yekdildir. Yəni bu üzvlərin adlandırılmasında və təyin edilməsində ciddi mübahisələr yoxdur. Təbii ki, cümlə üzvlərini daha yaxşı başa düşmək Azərbaycan dilindən fərqli məqamlarını görmək və onların bölgüsündə fərqli fikirləri təyin etmək üçün bu üzvləri ayrı-ayrılıqda gözdən keçirmək lazımdır.

Xəbərlə (yüklem) bağlı elmi dilçilik fikirləri. Türk tədqiqatçıların əksəriyyəti xəbərin cümlənin ən baş üzvü fikrini qeyd edirlər. Bu sintaktik vahidsiz cümlənin olmasını qəbul etmirlər. Xəbərin təməl üzv olduğu müləhizəsi yekdil olaraq qəbul edilsə də, mübtədə və tamamlığın xəbərdən asılı olması bəzi dilçilər tərəfindən birmənalı şəkildə qarşılanmır.

Türk Dil Kurumu xəbərləri “isim soylu” və “fiil soylu” olaraq iki yerə bölür. Misal gətirsək: a) Öğretmen sınav kağıtlarını dağıttı (fiil yüklem). b) Kapıyı çalan postacıymış (isim yüklem). Bu bölgüdə fərqli olaraq M.Erginin bütün xəbərlərə “fiil” deməsi böyük çəşqınlıq yarada bilər. Çünki xəbərlik şəkılçısı qəbul edən isim, sifət, əvəzliyin “fiil” kimi adlandırılması böyük sual yaradır.

Əgər yüklem bir leksik vahiddən deyil söz birləşməsindən, yəni “tamlama”dan ibarətdirsə, buna Türk dilçiliyində “yüklem öbeği” deyilir. Məsələn: Türkan Şorayın bu hafta vizyona giren “Sultan” filmi, bir kadının öyküsüdür. Qeyd edilən hissə “yüklem öbeği” adlanır. Türk dilində təyınə qarşılıq olan bir cümlə üzvü olmadığı üçün “düzenli olarak terapiste giden” birləşməsini ayıra bilmirik.

Yüklemın ismi və yaxud feili olması məsələsinə Leyla Karahanın münasibəti belədir. İlk növbədə feili cümlələr haqqında müəllif qeyd edir ki, xəbəri “çekim eki” alan və ya mürəkkəb feil olan cümlələr feili cümlələrdir. Bu, əmr şəkılının 2-ci şəxsi xaric daim şəkılçı ilə yaranır. Hər çeşid “kılış”, “oluş” feili cümlələrlə qarşılanır. Özəllikləri bunlardır:

a) Təsirli (geçişli) feil cümlələrində cümlə üzvlərinin hamısı ola bilər: “Sadrazam (ö)/ o zaman (z)/ kethüdasını (n) / Muhsin Çelebinin Üsküdar’daki evine(yt)/ gönderdi(y)”.

b) Təsirsiz (geçişsiz) feil cümlələrində nesne (tamamlıq) olmaz: “Doktorun içine birdenbire bir hüzün çöktü” (gsiz fiil)

c) Təsirsiz-edilgen feilli cümlələrdə mübtədə yoxdur: “Sabahleyin büyük bir lezzetle kahvaltıya başlanırdı.”

Leyla Karahan cümlənin ikinci forması olan ismi cümləni bele izah edir ki, xəbəri bir isim, isim qrupu, ad qrupu olan cümlələrə ismi cümlələr deyilir. İsim və isim qrupları “i” ek-fiili ilə görünən keçmiş zaman və öyrənilən keçmiş zaman halında çekime girərək yüklem (xəbər) vəzifəsini daşıyırlar. İsmi cümlələrdə “kip” şəkılçısı daşımayan xəbərlər geniş zamandadırlar. Özəllikləri bunlardır:

a) İsmi cümlələri adətən iki üzvdən – mübtədə və xəbərdən meydana gəlir: “Yalancılığa da doğruculuğa da tahammül etmeyen bir dünyadayız.”

b) İsmi cümlələrində zərf və yerlik hal şəkılçılı yer tamlayıcıları da tez-tez istifadə olunur: “Anadolu’da dağların ve köylerin sonsuz bir bitevliliyi var.”

c) İsmi cümlələrdə adətən tamamlıq olmur. Əgər yüklem feil deyilsə yəni hökm və ya yargı yoxdursa onsuzda xəbər tamamlığa ehtiyac duymur.

ç) İsim cümlələrində yönlük və çıxışlıq (yönelme və uzaklaşma) hal şəkilçili yer tamlayıcılarına az rast gəlinir: “Kendi kendileri dolu olanlarda başkalarına yer yoktur.”

d) Quruluşunda yerlik hal şəkilçisi olan yer tamlayıcıları olan ismi cümlələrdə mübtədə adətən xəbərin önündə olur: “Evin birkaç yüz adım uzağında onun kendi taş kulübesi de vardır.”

e) Ən çox istifadə olunan “var” və “yok” sözlü ismi cümlələrdir: “Körfezde bizim Haliç suyunun koyu durgunluğu var.”

Yüklem yerinə görə cümlələr. Türkiyə türkçəsinin, ümumiyyətlə bütün türk dillərinin cümlədəki söz dizimində xarakterik özəlliyi xəbərin axırda gəlməsidir. Lakin bəzi səbəblərə görə xəbərin yeri cümlədə dəyişə bilər. Buna görə də cümlələr xəbərin yerləşməsi baxımından aşağıdakı növlərə bölünür:

1) Kurallı cümlələr. Bunlara qaydalı düz cümlələr də deyilir. Xəbəri axırda gələn cümlələrdir. Yardımçı üzvdən ana üzvə doğru düzülüş, Türk cümlə quruluşunun təməl özəlliyidir. Yüklemi tamamlayan üzvlər yüklemədən əvvəl gəlir. Yükleme ən yaxın üzv adətən qabardılması istənilən üzvdür: “Cins-cins hurma ağacları yerden sekiz-on metre havaya yükselerek gergin, yeşil pençeleri andıran yapraklarını cam kubbeye değdiriyolardı.”

2) Devrik cümlələr. Xəbəri sonda gəlməyən cümlələr türkçədə “devrik cümlələr” adlanır. Bir anlam önə çıxarma, vurğulama ehtiyacı, özəlliklə şeirdə ahəng olması və digər üzvlərin olduğu kimi xəbərin də yerini dəyişdirə bilər. Devrik cümlələr sözlü dildə yazılı dillə müqayisədə daha çox istifadə olunur: “Bir türkü söylüyorum güzelim gözlerine.”

Quruluşunda hər hansı bir inkarlıq ünsürü olan bəzi cümlələr sual vasitəsilə təsdiq (olumlu) bir məna qazanırlar: “Ben, hakikatlın gördüğün kadar çirkin olamayacağını sana söylemedim mi ?”

“Olumsuz” adlandırılan cümlələr isə Azərbaycan dilində inkar cümlələridir. Hökmün təsdiqlənmədiyini və gerçəkləşmədiyini bildirirlər. “Yapmama”, “yapılmama”, “olmama” bildirirlər. “ma/me” şəkilçiləri inkar şəkilçiləridir. “değil” hissəciyi “ne...ne de” və “yok” ədatları ismi cümlənin mənasını inkara çevirən ünsürlərdir.

- “Ma/me” şəkilçisi ilə olumsuz (inkar) cümlələr yarananlar: “Paris’in havasına giren, mektup yazmaq için vakit bulamaz.”, “Günün birinde gükyüzünde siyah lekeler görmeyeceksiniz.”

- “Değil” hissəciyi ilə qurulanlar : “Bu güler yüzlü adam ben değilim.”

- “Ne...ne de” ədatı ilə qurulanlar: “Ne şair yaş döker, ne de aşık ağlar.”

Ədatla qurulan inkar cümləsinin xəbəri təsdiqdə olmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, istər yükləmin cümlədəki yerinə, istərsə də təsdiq-inkara görə qruplaşdırma bütün dilçilərin elmi əsərlərində var. Bu təsnifatı L.Karahan, T.Banguoğlu, Z.Korkmaz və digər dilçilər də təsdiqləyir [3; 12; 14].

Bundan başqa xəbərinə görə cümlələr 3 qrupa bölünür: 1) Kılış cümləsi 2)

Oluş cümləsi 3) Durum cümləsi.

1) Kılış cümlələri “kılış fiil” adlandırılan feillərlə qurulur və hərəkəti təmsil edən xəbər subyektə ehtiyac duyar: “Samsun’dan ne zaman döndünüz?” cümləsi kılış cümləsidir və xəbər olan “dönmək” feili hərəkəti eləməyə sahib olan “siz” subyektinə ehtiyac duymuşdur.

2) Oluş cümlələri “oluş fiili” adlanan feillərlə qurulur. Bu zaman hərəkəti təmsil edən xəbər hər hansı subyektə ehtiyac duymaz: “Kırlar yeşillenmiş” cümləsi belə bir oluş cümləsidir və xəbər olan “yeşillenmiş” feili cümlə qura bilmək üçün bir varlığa ehtiyac duymur.

3) Durum cümlələri. Bu cümlələr daha çox feildən yox, başqa nitq hissəsindən yaranırlar. Onlara “İsmi Cümlələr” də deyirlər. Bunun üçün sözün “çekim eki” adlandırdığımız xəbərlik şəkilçisi almaqları kifayətdir. Məsələn: “Limon sarıdır.” Burada xəbər olan “sarı” sifəti xəbərlik şəkilçisinin köməyi ilə yaranmışdır. Durum cümlələri subyektə ehtiyac duymasa da, obyekt yanında tələb edir. Bu baxımdan üç qrupa bölünən cümlələr mübtədali və tamamlıqlı olmaqla 2 yerə ayrılır. Belə ki, əgər xəbər kılış feilindən ibarətdirsə, onun yanında olmağı lazım olan təməl üzv mübtədadir. Xəbər oluş feili ilə ifadə olunbsa yanındakı üzv tamamlıq olacaq. Buna görə cümlələrdəki tamamlayıcı təməl üzvlər əsas götürüldükdə nesneli və özneli (mübtədali və tamamlıqlı) cümlə olmaqla 2 fərqli cümlə tipi ortaya çıxıb bilər:

1) Nesneli cümle. Tamamlıq (obyekt) tələb edir. Oluş və durum cümlələri bura aiddir. Məsələn: “Ahmet’in yorgunluğu yüzünden görünür.”

2) Özneli cümle. Mübtədə tələb edir. Kılış cümlələri bura aiddir. Məsələn: “Ahmet topa vurdu”.

Tamamlıqlı cümlələrdə iki təməl üzv var: 1) Yükləm 2) Nesne. Bu cür cümlələr tamamlıqlı vurğulu oluşu durumları ifadə etmək üçün istifadə olunur. Mübtədanın vurğulu olduğu durumları ifadə etmək üçün qurulan özneli cümlələrdə isə kılış feilinin çatısına, yəni təsirli olub olmamasına görə təməl üzv dəyişə bilər. Təsirli kılış feillərində “yüklem”, “özne”, “nesne” olmaq üzrə 3 başlıca üzv olur. Məsələn: Ali (ö) kitab (nes.) okudu(y). “Ettirgen” adı verilən icbar növ feilli cümlələrdə “yüklem”, “yapan özne”, “yaptıran özne”, “nesne” olmaqla dörd təməl üzv olur. Məsələn: “Ali kitabı Ayşe’ye okuttu.” cümləsində “Ali” yaptıran özne, “Ayşe” yapan özne, “kitabı” nesne, “okuttu” isə yüklemdir. Təsirli və icbar növ olmayan cümlələrdə “özne” “yüklem” təməl üzv olur: “Ali(ö) koşuyor(y)”.

Nəticə etibarilə cümlənin bir qurucu iki tamamlayıcı olmaqla üç təməl üzvü var. Yükləm yanına bu tamamlayıcı üzvlərdən ən az birini almadan cümlə qura bilməz. Tamamlıqlı cümlələrdə mübtədə olmaya da bilər. Lakin mübtədali cümlələrdə xəbərin təsirli olduğu halında tamamlıq da təməl üzv olaraq cümləyə qatıla bilər.

Göründüyü kimi, yükləm yəni xəbər cümlənin 1-ci dərəcəli təməl üzvü olub olduqca mürəkkəb xarakteristikaya malikdir. Bütün cümlənin məsuliyyəti xəbərin üstünə düşsə də, mübtədə xəbəri tamamlayan ən önəmli üzvüdür.

Mübtədə ilə (özne) bağlı elmi-nəzəri görüşlər. Türk dilində termin olaraq mübtədəyə “özne” deyilir. Özneye bu cür tərif verə bilərik: Cümlədə hökmü yerinə yetirən subyekti, cümlədə olanları qarşılayan üzv öznedir. Mübtədə (özne) xəbərin göstərdiyi kılış, oluş və durumu üzərinə alır. Mübtədanın özəllikləri aşağıdakılardır:

a) Özne yükləmi isim olan cümlələrdə, məchul növ feilli cümlələrdə “olan” ı və digər cümlələrdə “yapan”ı qarşılayan üzvdür: “Hava durgundu.” (olan) , “Cevdet bey geldi.”(yapan)

b) Mübtədə xəbərə cəm və mənsubiyyət şəkilçiləri xaric başqa şəkilçilər olmadan bağlanır.

c) Bir cümlədə birdən çox mübtədə ola bilər. Məsələn: “Her saz, her ot, her kanat çırpınışı bir pırıltı içinde erir”.

d) Mübtədə bəzi cümlələrdə bir söz və ya söz qrupu olaraq yer alır. Cümlənin mübtədası yüklemənin daşdığı şəxs şəkilçisindən aydın olur. Şəxs şəkilçisinin işarə etdiyi əvəzlik cümlənin mübtədası olur. Məsələn: “(Ben) Uçurumun başına çöktüm”.

e) Təsirsiz –şəxssiz feilli cümlələrdə mübtədə olmur. Bu feillərin yalnız III şəxsi cümlədə istifadə olunur: “Bu yoldan ikinci bir sofaya gəlinir və bunun sağ tərəfindəki ilk kapıdan bu odaya girilirdi.” Eyni zamanda feilin vacib şəklinin yəni “gereklik kipinin” III şəxsin təkində və ya “mak+ lazım/gerek” qəlibli cümlələrdə də mübtədə olmaz: “Aydın olmaq için önce insan olmak lazım.”

Xəbəri mürəkkəb feillə ifadə olunan cümlələrdə mübtədə xəbərin içində yer ala bilər. Buna türk dilində “Özneli yükləmlər” deyilir. Bu xəbərlə mübtədanın mənaca yaxınlaşmasından irəli gəlmişdir. Bəzi frazeoloji birləşmələri də təbii ki, buna aid etmək olar. Quruluşuna görə feillərin bölgüsündə bu tip “anlamca kaynaşmış birləşik fiiller” onsuzda vardır. Məsələn:

Biraz onlara gəzəl bir oyun oynamaya karar verdiyim halde şimdi beni sezmələrindən ödəm kopuyordu. Verilən “ödə kopmaq” frazeoloji birləşmədir. Yəni “anlamca kaynaşmış” mürəkkəb feildir. Lakin eyni zamanda cümlənin sintaktik təhlili zamanı “ödəm” özne “kopuyordu” yüklem kimi təhlil olunmur. Bundan əlavə öznenin bir sıra növləri vardır. Bunlar aşağıdakılardır:

1) Gerçek özne. Bu tip mübtədalar cümlənin subyekti vəzifəsində çıxış edir. Yəni edilən hərəkətlə birbaşa bağlı olan, hökmü üzərinə alan subyekt “gerçek özne” adlanır. Bu mübtədalar cümlədə görülür: “Ali sınıf birincisidir”.

2) Gizli özne. Əgər cümlə daxilində mübtədə formal olaraq yoxdursa, lakin xəbərin qəbul etdiyi şəxs şəkilçisi ilə bərpa oluna bilirsə bu tip mübtədalar “gizli özne” adlanır. Məsələn: “Hep onu bekledim”. Cümləsində yüklemənin qəbul etdiyi I şəxsin təkinin şəkilçisi ilə mübtədanı bərpa etmək olar. Bu cümlədə mübtədə “ben” əvəzliyidir.

3) Sözde özne. Bəzi cümlələrdə işi görən subyekt məlum olmur, lakin görülən işdən və yaxud hərəkətdən təsirlənən obyekt mübtədə vəzifəsini üzərinə götürür. Belə cümlələrin mübtədasına Türk dilində “sözde özne” deyilir. Məsələn: “Otoparktağı araçlar temizce yıkandı.” Bu cümlədə yüklem “yıkandı” feildir. Əgər

cümləyə sual versək: “Otoparktaki araçları kim yıladı?” bu suala cavab vermək mümkün olmayacaqdır. Çünki maşınları kimin yuduğu cümlədə göstərilməyib. Bu durumda sualı belə dəyişmək olar: “Ne yılandı?” Bu sualın cavabı olaraq “araçlar” demək mümkündür. Cümlədə “araçlar” sözü hərəkətdən təsirlənən obyektidir. Cümlədə mübtədə vəzifəsində çıxış edib.

4) Açıqlamalı özne. Bəzi cümlələrdə mübtədə açıqlaması və ya əlavəsi ilə birlikdə verilir. Açıqlamaların başında və sonunda vergül qoyulur. Açıqlamalar və ya əlavələr mübtədə ilə birlikdə təhlil olunur. Məsələn: “Hatice, halamın kızı, yarın bize gelecek.” Nümunədəki cümlədə “Hatice” əsas mübtədə “halamın kızı” isə onun açıqlamasıdır. Bu tip mübtədalara türkçədə “açıqlamalı özne” deyilir. Bu cümlənin sintaktik təhlili zamanı “hatice” sözünü ayrı mübtədə, “halamın kızı” birləşməsini ayrı mübtədə kimi təhlil etmək olmaz. Onlar bir yerdə təhlil olunmalıdır.

5) Seslenmeli özne. Mübtədəsi olmayan, amma xitab işlənən cümlələrdə subyekt və ya obyekt olaraq ikinci şəxsə müraciət olunur. Türk tədqiqatçıları bu formanı “seslenmeli özne” adlandırırlar. Məsələn: “Türk, çalış, ögün, güven!”; “Atatürk’üm, önderim, kalbimde yatıyorsun!” Qeyd edilən cümlələrdəki “Türk” və “Atatürk’üm” xitabları işlənən cümlələri Türk dilində “seslenmeli özne” kimi qeyd edirlər.

6) Örtülü özne. Şəxssiz cümlələrdə hərəkəti edənin kim (nə) olduğu bəzən “... tərəfindən, nədən, yüzünden, ötürü” kimi sözlərlə göstərilir. Məsələn: “Yeni gelen ürünler müşteriler tarafından çok beğenildi.”, “Fırtına nedelele ağaçlar devrildi”. “Yüzünden, nədən” kimi səbəb bildiren sözlər hərəkəti edəni bildirirsə “örtülü özne”, əks halda isə zərflik yaradır: a) “Kar yüzünden köyün yolu kapandı”, b) Kar yüzünden okullar kapandı. Birinci cümlədə hərəkəti edən “kar” sözüdür. “Köyün yolu” nesne, “kapandı” yükləmdir. İkinci cümlədə isə “kar yüzünden” səbəb zərfləri “okullar” isə “sözde özne”dir.

Bu tip özne bölgülərində o qədər də fikir ayrılıqları yoxdur. Məsələn, Leyla Karahanda bu bölgülərə rast gəlinməsə də, Caner Kerimoğlu, Zeynep Korkmaz bölgülərin olduğunu təsdiq edirlər. Bəzi tədqiqatçılar bütün çeşid özneleri gizli, sözde və s. olaraq bölmür, sadəcə “özne” adlandırırlar. Ümumiyyətlə, mübtədə bəhsi xəbər və zərflərə görə daha aydındır. Bu bəhisdə zərf və xəbər qədər fikir ayrılıqları yoxdur. Bir fikir ayrılığını nəzərə çatdıraraq. Bəzi tədqiqatçılar eyni zamanda TDK öznenin bir türü olan “seslenmeli özne” haqqında danışarkən xitabların da bura aid olduğunu iddia edirlər. Lakin L. Karahan və M. Ergin qeyd edir ki, xitab ünsürləri yükləmə bağlanmadıqları üçün özne deyil cümle dışı ünsürdür: “Şair! Sen üzöldükçe ve öldükçe yaşarsın”. Burada dilçilər “şair” sözünü seslenmeli özne yox, cümle dışı unsur götürürlər. Onlar qeyd edir ki, bu cümlənin öznesi yükləmin qəbul etdiyi şəxs şəkilsinə əsasən “sen”dir. (Gizli özne).

Azərbaycan dilindən digər fərqli cəhət də ondadır ki, türkcədə mübtədən sonra onu daha çox vurğulamaq üçün ondan sonra vergül qoyulur. Digər bir səbəb isə mübtədanı (özne) başqa cümlə üzvlərindən fərqləndirməkdir.

Nəticə. Azərbaycan və Türkiyə dilçiliyində cümlənin baş üzvlərinin öyrənilməsi ilə bağlı fikirlərdən çıxış edərək demək olar ki, hər iki türkcənin qrammatik quruluşunun eyni olmasına baxmayaraq, sintaktik vahidlərin adlandırılmasına, onların təyinatına münasibət tamamilə fərqlidir. Burada müəyyən obyektiv və subyektiv məqamları nəzərə almasaq, deyə bilərik ki, hər iki dilçilikdə həmin məsələ ilə bağlı zəngin elmi fikirlər var və gələcək sözügedən istiqamətdə müqayisəli araşdırmaların aparılmasına ciddi ehtiyac duyulur.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə. və b. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
2. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998.
3. Banguoğlu T. Türkçenin Grameri. Ankara: TDK yayınları, 1998.
4. Bilgegil M. K. Türkçe Dil Bilgisi. İstanbul. Dergah yayınları, 1982.
5. Cemiloğlu İ. 14. Yüzyıla Ait Bir Kıyas-ı Enbiya Nüshası Üzerinde Sentaks incelemesi. Ankara: TDK yayınları, 1994.
6. Dizdaroğlu H. Tümcəbilgisi. Ankara: TDK yayınları, 1976.
7. Ediskun H. Türk Dilbilgisi. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1999.
8. Ergin M. Türk Dil Bilgisi. İstanbul: Bayrak yayınları, 1993.
9. Gencan T. N. “Edatlar ve Edat Tümləçleri”, Türk Dili, XVII. C., say 198, Mart, s. 680-684, 1968.
10. Gencan T. N. Dilbilgisi. Ankara: Ayrac yayınları, 2001.
11. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Adiloğlu, 2001.
12. Karahan L. Türkçede Söz Dizimi. Ankara: Akçağ yayınları, 1999.
13. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Təhsil, 2007.
14. Korkmaz Z. Türkiyə Türkçesi Grameri. Ankara: TDK yayınları, 2003.
15. Musayev M. Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi. Bakı: Kitab aləmi, 2010.
16. Rəsulov Ə. Rüstəmov R. Türk dili. Bakı: Bakı Universiteti, 2007.
17. Seyidov Y. Mərdanova S. Azərbaycan dilçiliyində qrammatika problemləri. Bakı: BDU, 2008.
18. Şimşek R. Türkçe Sözdizimi. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, 1987.
19. Zülfikar H. “Özne Türleri ve Bunların Adlandırılışı”, Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı (22-23 Ekim 1993). Ankara: TDK yayınları, s. 43-51, 1995.

РАСПРЕДЕЛЕНИЕ ОСНОВНЫХ ЧАСТЕЙ ПРЕДЛОЖЕНИЕ НА ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКЕ (научно-теоретические соображения по основным частям предложения)

Кямаля Ш.АХМЕДОВА

РЕЗЮМЕ

До 30-х гг. XX века турецкий язык изучался в основном в соответствии с арабско-персидской грамматикой. Влияние немецкой, французской и других европейских школ лингвистики после 30-х годов, а также исследования современных лингвистов в соответствии с этой тенденцией можно назвать одной из первых причин дилеммы определенных соображений. Через эту призму продолжаются исследования синтаксиса турецкого языка. Раздел синтаксиса остается актуальным как сложный и противоречивый раздел как на турецком, так и на азербайджанском языках.

Основываясь на взглядах изучение основных частей предложений в турецкой лингвистике, можно сказать, что существует много проблем в наименовании и

классификации синтаксических единиц. Следует отметить, что есть определенные объективные и субъективные моменты. Основная цель исследования - уточнить границы синтаксических функций основных частей предложения.

Ключевые слова: Азербайджанская и турецкая лингвистика, вопросы грамматики, изучение синтаксиса, исследование основных членов

**DISTRIBUTION OF SENTENCE MEMBERS IN TURKISH LINGUISTICS
(scientific- theoretical considerations on the main parts of sentences)**

Kamala Sh.AHMADOVA

SUMMARY

Until the 30s, the Turkish language was studied mainly in accordance with Arabic-Persian grammar. The influence of German, French and other European schools of linguistics after the 30s and the research of modern linguists in line with this trend, can be cited as one of the first reasons for the dilemma of certain considerations. Research on the syntax of the Turkish language continues through this prism. The syntax section remains relevant as a complex and controversial section in Turkish as well as in Azerbaijani.

Examining the sources related to the study of the main parts of the sentence in Turkish linguistics, we can say that there are many problems in the issues of classification. It should be noted that there are objective and subjective approaches. The main purpose of the study is to clarify the boundaries of the syntactic functions of the main parts of the sentence.

Keywords: Azerbaijani and Turkish linguistics, grammar issues, syntax study, investigation of sentence members

UOT 81`373

**TÜRK VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ƏNƏNƏVİ HƏRBI
LEKSİKANIN TARİXİ-GENETİK TƏHLİLİ****Mehriban L. ƏBDÜRRƏHİMOVA ***

Tədqiqatın aktuallığını türk və Azərbaycan dilçiliyində hərbi leksikanın müqayisəli yolla hələ də dərinədən öyrənilmədiyi müəyyənləşdirir. Hərbi leksika müasir türk və Azərbaycan dillərinin leksik sisteminin ən mühüm sahələrindən biridir. Qədim, geniş tematik qrup və onun xarakteristikası, bu barədə xüsusi araşdırmalar dilin bütün lüğət tərkibinin təsviri prosesini canlandırır.

Məqalədə oğuz qrupu türk dillərinə daxil olan türk və Azərbaycan türkcələrinin bəzi hərbi leksik vahidlərinin tarixi inkişafı izlənilir. Həmin ilkin sözlərin kökləri, həmin köklərin məna dəyişmələri nəzərdən keçirilir. Dillərin leksik sisteminin hər hansı bir mərhələdəki durumu və inkişafı həmin dillərin hansı ümumi və fərqli qanunauyğunluqlara malik olduğunu da göstərir. Bu cəhətdən Türk və Azərbaycan dillərinin tarixi leksikoloji problemləri müqayisəli aspektdə çox məhdud səviyyədə araşdırılmış və tədqiq olunmuşdur. Lüğət tərkibinin ümumi inkişaf qanunauyğunluqları, konkret tarixi inkişaf yolu hələ də dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir.

Açar sözlər: hərbi leksika, qədim hərbi sözlər, «sü» sözü, «er» sözü, «çeri» sözü», tarixi-genetik təhlil, hərbi terminlər

Giriş. Bizim bu tədqiqatın məqsədi – leksikologiyası müqayisə edilən dillərdə müasir dillə müqayisədə köhnəlmiş hərbi leksik vahidləri üzə çıxarmaq, seçmək və təhlil etmək və onların bir-birinə təsirini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Konkret olaraq bir sıra vəzifələri yerinə yetirmək tələb olunur: hərbi işlə əlaqədar olan söz və terminləri ortaya çıxarmaq və müəyyənləşdirmək; hərbi terminlərin yaranma prosesini öyrənmək, sözügedən dillərdə inkişaf və funksionallaşma və xalqların tarixi ilə əlaqədar olan xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq; ortaya çıxarılan leksemləri sistemləşdirmək və təsnif etmək; adlandırma prinsiplərini təyin etmək; leksik təbəqənin tədqiqində əsas leksik-semantik prosesi göstərmək; tematik qrupları öyrənən zaman struktur-semantik xüsusiyyətləri üzə çıxarmaqdır.

Müşahidələr də göstərir ki, türk və Azərbaycan dilində çox sayda söz və ifadələr müxtəlif hərbi anlayış və mənaların ifadəsi üçün istifadə olunur.

* BDU, Şərqsünaslıq fakültəsi, Türk filologiyası kafedrası;
mehribanabdurrahimova@bsu.edu.az; ORCID ID: 0000-0003-1154-7805

Bunların əksəriyyəti xüsusi hərbi leksik vahidlərdir: sü, süngü, nobet, sancak, roket, fitil, hücum, naryad, ordu, asker və s.

Türk dillərində hərbi leksika sosial-tarixi prosesin məhsulu kimi maraqlı inkişaf yolu keçmiş, leksik-semantik cəhətdən zənginləşmişdir. Qədim türk dillərinin leksik sistemində hərbi anlayışlar sisteminin yaranmasında bu qəbildən olan sözlərin rolu böyükdür. Həmin sözlər müəyyən dövrlərdə hərbi vəziyyəti, o dövrün silahlarını, onların işlənmə səviyyələrini, kütləviləşməsini və s. əks etdirir. Məsələn: er, tüfək (tüfəng), silah, tank, top, radar, hərəkət (hərəkət), piyade, tabur, takım, manga, subay və s.

Türk dillərində hərbi terminologiyanın araşdırılması. B.Xəlilovun fikrincə, köhnəlmiş sözlər müəyyənləşərkən əsas meyar dilin müasir vəziyyətidir. Həmin sözləri müəyyənləşdirərkən tarixilik prinsipindən istifadə olunur [8, 76].

K.Musayev göstərir ki, hər hansı bir dildə köhnəlmiş sözlərin ilkin tematik və leksik-semantik qruplar üzrə tədqiqi gələcəkdə onların tipoloji, müqayisəli və müqayisəli-tarixi araşdırmaları üçün əsas şərt sayılır. K.Musayevin fikrincə, əsaslı müqayisə aparmadan həm qədim, həm də müasir türk dillərinin leksikası sistemi haqqında düşüncənin dərinləşdirilməsi və zənginləşdirilməsi çox çətindir. Müxtəlif abidələrdə işlənmiş qədim leksik layı öyrənməklə, ümumtürk, areal hadisələri və fərdi xüsusiyyətləri üzə çıxarmaq mümkündür [15, 5].

Hər bir dilin lüğət tərkibi onun meydana gəlməsi və inkişafı tarixinin göstəricisidir. «Dilin leksikası morfolojiya və sintaksislə müqayisədə simvolik vahidlərin kontinuumunu əmələ gətirir ki, bu da yalnız sərbəst şəkildə ayrı-ayrı tərkib hissələrinə ayrıla bilər. Tarixən ən müxtəlif nominasiyaların köməyi ilə lüğət tərkibi maksimal və ənənələr üzrə zənginləşmiş, ədəbi dilin lüğət tərkibi ənənə və sistem üzrə nizama salınmışdır. Müxtəlif genetik-üslubi təbəqə arasında fərqlər meydana çıxmışdır. Əsasən türk dillərində leksikanın inkişafının ənənə və dövrlərinə baxış belə olmuşdur» [2, 8].

Qeyd edək ki, sözügedən hərbi leksikanı funksional, semantik, leksikoqrafik, genetik, sözyaradıcılığı əlamətləri üzrə tədqiq etmək olar. Hərbi leksikanı dilin digər semantik qrupları ilə qarşılıqlı əlaqələrini də müəyyənləşdirmək olar.

Tarixi hərbi leksika rus dilində F.Sorokoletov tərəfindən tədqiq edilmişdir [17]. Ayrıca türk dillərində hərbi leksika ümumi şəkildə araşdırılmışdır. Məsələn, tatar dilində [16]. Hərbi leksikanın öyrənilməsi tarixi çox qədimdir. Türkologiyada həmişə bu mövzu tədqiqat obyektinə olmuşdur. Türk, özbək, qazax, qırğız, Azərbaycan, başqırd və s. dillərdə monoqrafik işlər ortaya qoyulmuşdur.

Praktik işlərə bu sahədə daha çox təsadüf olunur. Yəni bu sahədə zəruri ehtiyac olaraq sözlük və lüğətlər meydana çıxır. Türkiyədə Cümhuriyyət dövründə hərbi işi və hərbi fəaliyyəti əks etdirən hərbi terminlər lüğətləri tərtib edilmişdir [3].

İlk rusca-türkcə hərbi lüğət XIX yüzildə işıq üzünə görmüşdür. Az sonra bir-birinin ardınca xeyli sayda sözlüklər tərtib edilmişdir. TDK tərəfindən 20

min leksik vahidi əhatə edən «Ansiklopedik Askeri Terimler Sözlüğü» oxuculara təqdim edilmişdir [5].

1969-cu ildə Y.A.Yakovlev «Puti razvitiya i sposobi obrazovaniya tu-reçkoy voennoy terminologii» əsərində türk hərbi terminlərinin yaranma yollarına, onların linqvistik xüsusiyyətlərinə, əsas geniş-mənşə mənzərəsinə, alınma hərbi terminlərin mənimsənilmə problemlərinə müəyyən qədər aydınlıq gətirmişdir. Müəllif bu əsərdə tərcümə lüğətlərindən, danışiq kitabçalarından hərbi terminləri toplayaraq onları vahid sistemə salmışdır [18]. T.V.Bayjanovun «Qazax dilində hərbi leksika» (1973) əsərində ayrı-ayrı hərbi adlar tarixi-etimoloji istiqamətdə [11], D.Q.Baxışov 1990-cı ildə Azərbaycan dilinin hərbi leksikasını [10], X.A.Dadabayeva 1981-ci ildə qədim özbək dilində hərbi leksikanı tədqiq etmişdir [14]. X.A.Dadabayevanın əsərində əsasən tarixi-etimoloji təhlil üstünlük təşkil edir. Müəllif tədqiq etdiyi lüğət vahidlərini leksik-semantik aspektdə təsnif etmişdir Ç.Qaradjayev «Türkmən dilində hərbi leksika» (1978) adlı namizədlik dissertasiyasında hərbi terminologiyı təsnif edir, müəyyən bölgülərə ayırır, onları leksik-semantik baxımdan qruplaşdırır. O, 14 adda silah adının tarixi-etimoloji anlamlarını göstərə bilmişdir [12].

Hərbi sözlərdən ibarət tarixi dil materialları qədim türkdilli abidələrdə geniş dairədə işlənmişdir. Tarixən ən geniş səpgidə istifadə olunan hərbi leksik vahidlərdən biri «sü» olmuşdur. Həmin söz «əsgər, ordu, qoşun» və s. mənalarında işlənmişdir. Tarixən hərbi sənəti ilə əlaqədar mətnlərdə bu söz çox geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. «Sü» sözündən tarix boyu xeyli sayda düzəltmə və mürəkkəb, eləcə də söz birləşməsi formasında terminoloji vahidlər törəmişdir (kalın sü, terkin sü, sübaşı, sü uyar düşman uymaz,

Başqa tədqiqatlar, lüğətlər göstərir ki, Türkiyədə hərbi məqsədli səfərlər, yürüşlər, hərəkətlər, silah və təchizat kimi mövzularla əlaqədar hərbi sözlər və ifadələr də get-gedə intişar dairəsini artırmışdır. Zaman keçdikcə hərbi texnologiya dəyişmiş, yeni silah növləri meydana gəlmiş, necə deyərlər, «savaş, müharibə» konseptinə münasibət yeniləşmişdir.

Bütün türk xalqları üçün ortaq olan, türk dillərinin hamısını əhatə edən Orxon-Yenisey abidələri, M.Kaşğarının «Divan»ı, oğuz abidəsi «Kitabi-Dədə Qorqud», Azərbaycan yazılı və şifahi ədəbiyyatı kimi qaynaqlar müqayisə edilən türk və Azərbaycan dillərinə məxsus tarixi hərbi sözləri öyrənmək üçün zəngin material verir.

Berta (1994, 2002) Orxon-Yenisey mətnlərində 40-a qədər hərbi termini təhlil etmişdir. Bu abidədə sü (qoşun), sülə (qoşun çəkmək), ya (yay), ok (ox), sanun (sərkərdə), bağa (yüksək mənəblərdən biri), er (həçrəbçi, döyüşçü) və s.

Tarixi hərbi terminlər üzərində Türkiyə türkcəsində müəyyən işlər yazılmışdır. Müxtəlif mənbələrdə «sü» kəlməsi ilə bağlı, 100-dən çox hərbi sözün və ifadənin işləndiyi müəyyən edilmişdir (*savaş, askerlik* və s.) Təşkilatlanma, hərbi birliklərdən savaşda istifadə, taktika və strategiya ilə əlaqədar xeyli sayda hərbi söz və ifadələr, təbii olaraq, hər dövrdə yaranmışdır [6, 104-133].

Orxon-Yenisey mətnlərində hərbi sözlərin işlənməsi: oğuz tapa süledim

ilki sü taşkıymış erti ekin sü erti üç oğuz süsi basa kelti yadağ boldı tep alğalı kelti sinar süsi ebig barkig yulğalı bardı sinar süsi sünüşgeli kelti (KT D-32) = Oğuzı doğru ordu yürüttüm. İlk (birinci) ordu dıřarı çıkmıřtı. İkin (ci) ordu evde \yerleşik idi. Üç Oğuz ordusu basıp geldi. (Bizim için) yaya, kötü oldular deyip yenmeye keldi. Ordunun yarısı evi barkı yağmalamağa gitti. Ordunun yarısı da savařmaya geldi. Həmin mətnlərdə əsəğəri rütbə və ünvan adları da çox işlənmişdir: kağan, sünüş, tegiş, uruş, řad, tarkat, buyruk begler və s.

«Kitabi-Dədə Qorqud»da hərbi sözlər: Abidənin dilində oğuz mənşəli hərbi sözlər çoxdur: *alay, gözçü, yaraq, yağ, sancaq (bayraq), çavuş, aqın (axın), oxçı, tuğulğa (şdem)* və s.

Bunların bəzilərinə müasir Azərbaycan dilində rast gəlmək olmur. Əksinə müasir türk dilində bunların bir çoxundan istifadə olunur. Məsələn: *sancaq*. 1. Bayrak, liva. 2. Çoğunlukla askeri birliklərə verilən yazı işlemeli, kenarları saçaklı və gönderli bayrak. 3. Tar. Osmanlı yönetim teşkilatında illerle ilçeler arasında yer alan yönetim bölümü, mutasarrıflık. 4. Den. Gemilerin sağ yanı [7, 1254].

Çavuş sözü müasir Azərbaycan dilinə yeni daxil olmuşdur.

«Akıncı» düzəltmə sözü türkcədə «savařçı» sözünün sinonimii kimsi işlədir: düşman ülkesinə akın yapan savařçı. Yahya Kemal Beyatlı'nın «Akıncı» adlı şeiri də vardır. Türkiyə türkcəsində *akın* sözünün bir sıra mənaları fərqləndirilir. Həmin mənələrdən biri «düşmən torpaqlarını didərgin etmə, basqın: Bin atlı, akınlarda çocuklar gibi řendik \Bin atlı o gün dev gibi bir orduyu yendik. [9, 36-37]

Oq. *Oqla ol qılıc açılan zənciri urdı* [4, 103], Qara polad uz qılıcum tartaydım [4, 119],

Yaraqlı. Yaraqlı altmış adam gəlir [4, 113]

Çala bilən yigidə oqla qılıcdan bir çomaq yeg [4, 32]

Sügü (ştıknoc). *Sügüsün* çəküb əlindən aldı, dəpəsinə urdu [4, 121],

Şeşpər (fars) - Altıdilli toppuz-qədim silah. (Dəmirçioğlu. Mən onun nə qılıncından qorxuram, nə şeşpərindən. Keçdi xəyalından əlində şeşpər; Qıratın belində baban Koroğlu (Ə.Ziyatay).

Bu sözlər leksik-semantik cəhətdən nominativ xarakter daşıyır. Bu tipli hərbi sözləri İ.Qasımov məqaləsində nominativ xarakterli leksik-semantik qrup (1), feil əsaslı hərbi leksik vahidlər (2) və (3) digər parametrlili leksik hərbi vahidlər olmaqla təhlil etmişdir [13, 48-53].

Mahmud Kaşğari «Divan»ının leksikasının tarixi-genetik layı əsasən türk mənşəlidir. İ.Kazımov «Mahmud Kaşğari «Divan»ı və çağdaş türk dilləri» kitabında yazır ki, XI yüzillikdə qədim türkün hərbi sənəti də geniş inkişaf prosesi keçirmişdir. Bu sahə ilə məfhumların adları da tutum etibarlı ilə əhatəli olmuşdur: akıncı (gecə düşmənə basqın edən əskər, I, 190; amaç (hədəf, nişangah, I, 125; atım (nişançı, sərrast atıçı, I, 142; çəriğ (qoşun, ordu, I 159), kübə yarıq (zireh, III, 22) və s. Müəllif silah adlarından danışır və yazır ki, qədim türklər silah anlamında «*tolum*» sözündən istifadə etmişlər. «Tolum» bütün silahlara verilən ümumi addır. Bundan əlavə, aşağıdakı silah adları da türk və Azərbaycan

can dilləri üçün tarixi fakta çevrilmişdir. Həmin adlar tarixi silah adlarından, silahların hissələrindən və növlərindən ibarətdir: aşuk\yaşuk (dəbilqə), I, 239, bərgə\bərkə (qamçı, qırmanç), III, 285, bügdə\bükdə (xəncər) I, 105, kalkan (qalxan) I, 432, süngü (mizraq, nizə) III, 319, yətən (taxta yay) III, 26 və s. [1, 124-125].

Nəticə. Hər bir dilin lüğət tərkibi milli və alınma baza əsasəndə zənginləşir və müxtəlif sahələr yaradır. Əlbəttə, konkret dilin leksik mənzərəsini mütləq şəkildə, bütün təfərrüatlı ilə yaratmaq mümkün olan şey deyil. Hər iki dilin leksik sistemində bu qəbildən olan sözlər funksionallıqmışdır. Müəyyən inkişaf qanunauyğunluqları, leksik ümumilik aşkar edilmişdir.

Bu tədqiqatın əsas istiqamətlərini belə müəyyənləşdirmişdik: hərbi sferada leksik dəyişmələr inkişaf prosesində müşahidə olunur. Hərbi leksikada semantik proseslər öz qanunauyğunluğu ilə diqqəti cəlb edir. Xüsusi hərbi anlayışlar ifadə edən leksikanın dilin ümumi leksikası ilə münasibəti genişdir. Proses terminləşmə və determinləşmə hərbi leksika sistemində dilin ümumi inkişaf qanunauyğunluqlarını əks etdirir.

Hərbi leksikanın tarixi-genetik layının (ümumaltay, türk-monqol, ümumtürk və alınma) aşkar olunması, onların etimoloji və leksik-semantik cəhətdən səciyyəsi göstərir ki, onlar çoxplanlı, geniş, həcmcə böyükdür. Bunların içərisində ümumtürk layı üstünlük təşkil edir (atmaq (atəş)).

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, hərbi leksika özünə məxsus struktur, semantik, leksik və funksional xüsusiyyətlərə malikdir və nəticədə türk və Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin tarixi inkişafını əks etdirir. Ənənəvi hərbi leksika müqayisə olunan dillərdə lüğət tərkibinin passiv fonduna aiddir. Arxaikləşmə dərəcəsinə görə onları müəyyən qruplara ayırmaq olar: 1) anlaşılmayan hərbi sözlər; 2) dildə nisbi anlayış daşıyanlar. Leksikoloji planda aparılmış tədqiqatın nəticələri hər iki xalqda olan hərbi gerçəkliyi tarixən inikas etdirir. Bir çox hərbi sözlər funksional planda tematik baxımından tarixizm və arxaizmlərdən ibarətdir, bunlar dilin lüğət tərkibinin passiv hissəsini təşkil edir. Hərbi leksik layın leksik-semantik qrupu nominativ xarakter daşıyır.

ƏDƏBİYYAT

1. Kazımov İ. Mahmud Kaşğari «Divan»ı və çağdaş türk dilləri. Bakı: Elm və təhsil, 2014, s.124-125.
2. Kazımov İ. Müasir türk dillərinin müqayisəli leksikası. II cild. Bakı: Təknur, 2010, 400 s.
3. Kip Selahaddin A. Askeri Kamus. İstanbul, 1939, Karakuzu S.H. Askeri terimler. I, II, III c. İstanbul, Çituri Biraderler Basımevi 1955
4. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, s.103
5. Nurhan Sabuncuoğlu. Ansiklopedik askeri terimler sözlüğü. İngilizce-Türkçe. İstanbul: TDK yayını, 2018.
6. Süer Eker. Sü ve sü ile yapılan tarihi askeri terimler üzerine disiplinlerarası bir inceleme. // Türkbilig, 2006, № 12, s.104-133
7. Türkçe sözlük. 2. Ankara: TDK yayını, 1988, 1679 s
8. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: Nurlan, 2008, 442 s.
9. Yahya Kemal. Kendi Gök Kubbeimiz. İstanbul: “Akıncı”, MEB, 1989, s.16-17.

10. Багышов Д.Г. Военная терминология азербайджанского языка. Автореф. дис. .. канд.филол.наук. Баку, 1990.
11. Байжанов Т.В. Военная лексика газакском языке. Автореф. дис... канд.филол.наук. Алма-Ата, 1973.
12. Гараджаев Ч. Военная лексика туркменском языке. Дис....канд. филол.наук. Ашхабад, 1978.
13. Гасымов И. О военной лексике эпоса «Китаби-Деде Горгуд». *Žmogus ir Žodis*, 2013, № 15(1), s.48-53 // https://www.vdu.lt/cris/bitstream/20.500.12259/99641/1/ISSN1822-7805_2013_T_15_N_1.PG_48-53.pdf
14. Дадабаев Х.А. Военная лексика стапаозбекском языке. Автореф. дис. .. канд. филол. наук. Ташкент, 1981
15. Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. М., 1975, 75 с.
16. Сафаров Р.Т. Военная лексика татарского языка. Казань: Академии Наук Республики Татарыстан, 2015, 196 с.
17. Сороколетов Ф.П. История военной лексики в русском языке. Л.: Наука, 1970, 382 с.
18. Яковлев Ю.А. Пути развития и способы образования турецкой военной терминологии. Автореф. дис. ..канд.филол.нак. М., 1969.

ИСТОРИКО-ГЕНЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ТРАДИЦИОННОЙ ВОЕННОЙ ЛЕКСИКИ НА ТУРЕЦКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

МЕХРИБАН Л. АБДУРРАГИМОВА

РЕЗЮМЕ

Актуальность исследования выявляет и определяет, что военная лексика в турецкой и азербайджанской лингвистике еще не была изучена сравнительно глубоко. Военная лексика - одно из важнейших слоев лексической системы современных турецкого и азербайджанского языков. Древняя, обширная тематическая группа и ее характеристики, специальные исследования по ней возрождают описательный процесс всей лексики языка.

В статье прослеживается историческое развитие некоторых военных лексических единиц турецкого и азербайджанских языков, относящихся к огузской группе тюркских языков. Учитываются корни этих исходных слов и изменения значения этих корней.

Состояние и развитие лексической системы языков на любом этапе также показывает, какие общие и различные закономерности имеют эти языки. В связи с этим историко-лексические проблемы тюркского и азербайджанского языков изучаются и исследуются очень ограниченно в сравнительном аспекте. Общие закономерности развития словарного запаса, конкретный исторический путь развития до сих пор четко не определены.

Ключевые слова: военная лексика, устаревшие военные слова, слово «су», слово «эр», слово «чери», историко-генетический анализ, военные термины.

HISTORICAL-GENETIC ANALYSIS OF VOCABULARY OF TRADITIONAL MILITARY IN TURKISH AND AZERBAIJANI LANGUAGES

MEHRIBAN L. ABDURRAHIMOVA

SUMMARY

The relevance of the study identifies and defines that military vocabulary in Turkish and Azerbaijani linguistics has not yet been studied in depth in a comparative way. Military lexicon is one of the most important areas of the lexical system of modern Turkish and Azerbaijani languages. An ancient, wide thematic group and its characteristics, special researches on it revive the descriptive process of the whole vocabulary of the language.

The article traces the historical development of some military lexical units of Turkic and Azerbaijani Turkic languages, which belong to the Oghuz group of Turkic languages. The roots of those initial words and the changes in the meaning of those roots are considered.

The state and development of the lexical system of languages at any stage also shows what general and different regularities these languages have. In this regard, the historical lexical problems of the Turkic and Azerbaijani languages have been studied and researched in a very limited way in a comparative aspect. The general patterns of development of the vocabulary, the specific historical development path have not yet been clearly defined.

Keywords: military vocabulary, ancient military words, word "su", word "er", word "cheri", historical-genetic analysis, military terms

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

Seyidova S.M.

Feilin qrammatik kateqoriyalarının üslubi xüsusiyyətləri..... 5

Məmmədbəyli A.İ.

İngilis dilində bağlayıcı və bağlayıcı sözlərin mətnin ritorik strukturundakı rolu..... 14

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Məmmədov M.M.

Yusif Balasaqunlunun “Qutadğu Bilig” əsərində tanrı və törə 23

TARİX

Zeynalov İ.X.

Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının XX qurultayında “şəxsiyyətə pərəstiş haqqında” qəbul edilmiş qərarın Azərbaycan KP MK-da müzakirəsi 35

Məmmədova M.S.

Tarix fənni və fənlərarası inteqrasiya..... 45

Xasayev N.N.

SSRİ-də yaşayan türk xalqlarının XX əsrin II yarısında ictimai-siyasi proseslərinə dair..... 55

Quliyeva S.Z.

Hüseyn Baykaranın “Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi” əsərində Azərbaycan xalqının erməni hücumlarına qarşı mübarizəsi 66

Əliyeva-Məmmədova G.S.

Xarici alimlərin əsərlərində ermənilər haqqında..... 77

Cavadova A.S.

Azərbaycan və Osmanlı imperiyası: ticarət əlaqələri tarixindən (“Sicil” və “Tərəkə Dəftərləri”ndəki məlumatlar əsasında)..... 86

Hacıyeva Ü.Ş.

Qısa tarixi baxış Azərbaycanın Xodcavənd rayonunun Tuğ kəndi haqqında 93

Səfəri H.A.

1918-ci ildə Urmiyada azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırım şahidlərin xatirə və qeydlərində..... 106

Bağirov E.A.

Xaqani Şirvaninin Mədain xərabələri – Xosrov sarayı haqqında
fəlsəfi elegiyası 115

Zeynalova S.Ə.

XV-XVI əsrlərdə Osmanlı dövlətinin “kapitulyasiya” müqavilələrinə dair 127

Paşayeva U.M.

Şamaxı rayonu əhalisinin say dinamikası və yerləşməsi
(1999 və 2009-cu il əhalinin siyahıyaalma məlumatları əsasında) 135

Məlikzadə S.M.

XVIII əsrin I yarısında iqtisadi tənəzzül: Nadir şah Əfşarın
vergi və torpaq siyasəti 145

Abbasova O.Ə.

Genuya konfransında Bakı neftinə olan maraqlar..... 154

Əzizova R.Y.

"Yenidənqurma" kampaniyası və Azərbaycan SSR-də onun ilk nəticələri..... 162

ŞƏRQŞÜNASLIQ

Məmmədova Ə.B., Nəsirova F.Y.

Nizami əsərlərinin düzgün oxunuşunu şərtləndirən amillər..... 169

Əhmədova K.Ş.

Türk dilçiliyində cümlə üzvlərinin bölgüsü
(cümlənin baş üzvlərinə dair elmi-nəzəri mülahizələr)..... 176

Əbdürrəhimova M.L.

Türk və Azərbaycan dillərində ənənəvi hərbi leksikanın tarixi-genetik təhlili 186

СОДЕРЖАНИЕ

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Сеидова С.М.

Стильный вид на грамматические категории глаголов 5

Меммедбейли А.И.

Роль союзов и союзных слов на английском языке
в риторической структуре текста 14

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Мамедов М.М.

Тенгри и тора (törə – закон) в произведении «Кутадгу Билиг»
(« благодатное знание») Юсифа Баласагуни 23

ИСТОРИЯ

Зейналов И.Х.

Обсуждение решения, принятого на XX Съезде Коммунистической
Партии Советского Союза о “культе личности»
в Центральном Комитете Коммунистической Партии Азербайджана 35

Мамедова М.С.

Исторический предмет и междисциплинарная интеграция 45

Хасаев Н.Н.

О социально-политических процессах тюркских народов СССР
во второй половине XX века 55

Кулиева С.З.

Борьба Азербайджанского народа против нападений армян в книге
Гусейна Байкары "История борьбы за независимость Азербайджана" 66

Алиева-Мамедова Г.С.

Об армянах в трудах зарубежных ученых 77

Джавадова А.С.

Азербайджан и Османская империя: из истории торговых отношений
(на основе информации в тетрадях "Сиджил" и "Тарака") 86

Гаджиева У.Ш.

Краткий исторический обзор о селе Туг
Ходжавендского района Азербайджана 93

Сафари Г.А.

Геноцид совершенного против азербайджанцев в Урмии 1918 году
свидетельских в воспоминаниях и записях 106

Багиров Э.А.	
Филосовская элегия Хагани Ширвани об развалинах Медаина – дворец Хосрова	115
Зейналова С.А.	
О “капитуляциях” Османского государства в XV-XVI веках	127
Пашаева У.М.	
Динамика численности и размещение населения шамахинского района (на основе данных переписи 1999 и 2009 годов)	135
Меликзаде С.М.	
Экономический упадок в первой половине XVIII века: налоговая и земельная политика Надир Шаха Афшара	145
Аббасова О.А.	
Интерес к Бакинской нефти на Генуэзской Конференции	154
Азизова Р.Й.	
«Перестройка» и его первые итоги в Азербайджанской ССР	162

ВОСТОКОВЕДЕНИЕ

Мамедова А.Б., Насырова Ф.Я.	
Факторы правильной чтении и толковании произведений Низами	169
Ахмедова К.Ш.	
Распределение основных частей предложение на турецком языке (научно-теоретические соображения по основным частям предложения).....	176
Абдуррагимова М.Л.	
Историко-генетический анализ традиционной военной лексики на турецком и азербайджанском языках.....	186

CONTENS

LINGUISTICS

Seyidova S.M.

Style view of grammar categories of verbs..... 5

Memmedbeyli A.I.

The role of conjunction and connective words In english in the rhetorical structure of the text 14

LITERATURE

Mammadov M.M.

God and morals in Yusuf Balasaguni's "Kutadgu Bilig" 23

HISTORY

Zeynalov I.X.

Discussion of the decision made at the XX congress of the Communist Party of the Soviet Union "On the cult of personality" in the Central Committee of the Communist Party of Azerbaijan 35

Mammadova M.S.

Historic subject and interdiscipline integration..... 45

Xasayev N.

On social-political processes of the Turkish peoples of the USSR in the second half of the XX century 55

Guliyeva S.Z.

The struggle of the Azerbaijan people against the attacks of the armenians in the book of Hussein Baykara "The history of the struggle of Azerbaijan for independence" 66

Aliyeva-Mammadova G.S.

About armenians in transactions of foreign scientists..... 77

Javadova A.S.

Azerbaijan and The Ottoman empire: from the history of trade relations (based on the information in "Sicil" and "Taraka books")..... 86

Haciyeva U.Sh.

Brief historical overview about Tug village of Khodjaven district of Azerbaijan..... 93

Safary H.A.

The genocide committed against azerbaijanians reflected in the memories and records of witnesses in Urmiah in 1918 106

Bagirov E.A.

Philosophical elegy of Kaqani Shirvani's qasida The Portals Mada En – palace of Khosrow 115

Zeynalova S.A.	
On the “capitulations” of the Ottoman empire in the XV-XVI centuries	127
Pashaeva U.M.	
Numerical dynamics and distribution of the population of Shamakhi district (based on census data from 1999 and 2009)	135
Malikzadeh S.M.	
Economic recession in the first half of the XVIII century: tax and land policy of Nadir Shah Afshar	145
Abbasova O.A.	
Interests in Baku oil at the Genoa Conference.....	154
Azizova R.Y.	
"Perestroika" and its first results in the Azerbaijan SSR.....	162

ORIENTAL STUDIES

Mammadova A.B., Nasirova F.Y.	
Factors determining the correct reading of Nizami`s works	169
Ahmadova K.Sh.	
Distribution of sentence members in turkish linguistics (scientific- theoretical considerations on the main parts of sentences)	176
Abdurrahimova M.L.	
Historical-genetic analysis of vocabulary of traditional military in turkish and azerbaijani languages	186